

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГОСПІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МІСЯЧНИК

VI

ВИЗВОЛЬНИЙ ПЛЯХ

Суспільно-політичний і науко-
во-літературний місячник

Видає

Українська Видавнича Спілка

LIBERATION PATH

Ukrainian Political, Social,
Scientific & Literary Magazine

Published monthly by
Ukrainian Publishers Ltd.

№ 6 (116), June, 1967, Vol. X.

Редаруе Кoleria

Редартор Літературного Відділу

Проф. д-р В. Державин

Головний редактор Г. Драбат

Редакція і Адміністрація:

237, Liverpool Road, London. N. 1. Tel. NORTH, 1828

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ПЛЯХУ» НА 1967 РІК

країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія	2 ф. 4 шіл.	1 ф. 2 шіл.	12 шіл.	4 шіл.
Австрія ...	60 шіл.	33 шіл.	18 шіл.	6 шіл.
Аргентина	54 пезів	28 пезів	15 пезів	5 пезів
Бельгія ...	250 б. фр.	130 б. фр.	70,50 б. фр.	23.50 б. фр.
В. Британія	1 ф. 18 шіл.	19 шіл.	10 шіл.	3 шіл. 6
Канада ...	7.50 дол.	4 дол.	2,25 дол.	75 цент.
Німеччина	14 н. м.	7.50 н. м.	4,20 Н. М.	1.40 н. м.
Парагвай .	100 гуар.	55 гуар.	30 гуар.	10 гуар.
США	7.50 дол.	4 дол.	2,25 дол.	75 цент.
Франція ..	1.700 ф. фр.	850 ф. фр.	480 ф. фр.	160 ф. фр.
Швеція ...	24.80 кор.	12.50 кор.	1,20 кор.	2.40 кор.

В інших країнах — у перелічених на валюті держави

Адреси наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

Printed by Ukrainian Publishers Ltd., 237 Liverpool Rd., London, N. 1

Визвольний Шлях

Суспільно-політичний і культурно-літературний місячник

Кв. 6/42 (116)

ЧЕРВЕНЬ, 1957

Річник IV (X)

Зміст VI-ої книжки

Степан Бандера: ВИСНОВКИ З НОВІШИХ ПОДІЙ І ПРОЦЕСІВ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ	603
Дмитро Штикало: ДО СОРОКРІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ	619
Степан Ленкавський: НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА БОЛЬШЕВИКІВ В УКРАЇНІ	627
Михайло Павлюк: ГРАБУНОК МОСКВОЮ ВУГІЛЛЯ І ЗАЛІЗА УКРАЇНИ	637
Проф. Микола Величківський: ВІРОГІДНІСТЬ СОВЕТСЬКОЇ СТАТИСТИКИ	646
Інж. Д. Шалдій: ВНУТРІШНІЙ РОЗКЛАД ВОРОГА	650
Борис Вітошинський: ОГЛЯД ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЙ	653
Проф. Кость Титаренко: ІВАН АЛЧЕВСЬКИЙ, спогади	663
Юрій Тис: СУДДЯ ДОБИ, нарис до ювілею М. Вовчка	675
Р. Володимир: ПЕРЕМОГА	679
Інж. Л. Биковський: БУТЦВАХ, уривок з подорожніх заміток	680
П. Савчук: СВІТЛИЙ ДЕНЬ	688
Р. Володимир: СИНЬОВЕРХИМИ КАРПАТАМИ	689
П. Кізко: СКІЛЬКИ ВЕСЕН	690
М. Верес: НА ЗАХІД	691
М. Ковопницька: ПІСЛЯ БУРІ, поезії, перекл. М. Ореста	692
Макс Брод: ЛИЦАР ЛЯБЕРІЙ УСУВАЄТЬСЯ ЗІ СВІТУ, опові- дання, переклав од	693
Д-р С. Граціян: ВІРМЕНИ І ВІРМЕНІЯ, короткий нарис історії	713
Софія Наумович: 3.000 КАРТИН І ОДНА УКРАЇНСЬКА, з па- ризьких записок	717
З НОВИХ ВИДАНЬ: С. Наумович, »Мости« О. Тарнавського	719

Передрук дозволений за поданням джерела

ВИДАЄ »УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА«
ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

АВСТРАЛІЯ:

"Library & Book Supply"
1, Barvon St.,
Glenroy 9., Victoria.

АРГЕНТИНА:

Oleksa Bunij,
C. Warnes 2256,
Olivos, F.C.N.B.M.,
Prov. Buenos-Aires.

БЕЛЬГІЯ:

Omelan Kowal,
Bd. Charlemagne, 72, Bruxelles, 4.

КАНАДА:

P. Shevchuk, Esq.,
140, Bathurst St.,
Toronto, Ont.

НІМЕЧЧИНА:

"Shlach Peremohy",
München, 8.
Zeppelinstr. 67.

ПАРАГВАЙ:

A. Kuszczynskyj,
Casilla de Correo, 862,
Asuncion.

США:

Very Rev. Paul Falko,
29 Wilson Str.,
Rochester 5, N.Y., U.S.A.

Дітройт і околиця:

M. Fedyshyn
4811, Chopin Str.,
Detroit, 10, Mich.

Нью-Йорк і околиця:

H. Cebrij,
721 E-6th Str.,
New-York City, N.Y.

Клівленд і околиця:

T. Wasylyk,
4306 Wood Avenue,
Parma 29, Ohio.

ТУРЕЧЧИНА:

Sotnik Mikola Zabello,
Istanbul,
Beyoglu Posta Kutuso 224.

ФРАНЦІЯ:

"L'Ukrainien"
26, Rue de Montholon,
Paris 9 e.

ШВЕЦІЯ:

J. Kostiw,
Box 759,
Stockholm, 1.

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 3 шіл. 6 п.
Всіх наших Кольпортерів і Передплатників поза Великобританією просимо
розраховуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси просимо
повідомити головну Адміністрацію в Лондоні.

«ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» — ЦЕ НАЙКРАЩИЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК ДЛЯ КОЖНОГО УКРАЇНЦЯ І КОЖНОЇ УКРАЇНКИ НА ЧУЖИНІ. СЛУЖИТЬ ТІЛЬКИ ІНТЕРЕСАМ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ І ЙОГО БЕЗКОМПРОМІСОВІЙ БОРОТЬБИ ЗА УКРАЇНСЬКУ САМОСТІЙНУ СОБОРНУ ДЕРЖАВУ!

СПОВНІТЬ СВІЙ ОБОВ'ЯЗОК: ВПЛАТИТЬ ПЕРЕДПЛАТУ, ПРИЄДНАЙТЕ НОВИХ ЧИТАЧІВ І ПЕРЕДПЛАТНИКІВ ТА ВСЮДИ РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ ЙОГО МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ ЕМІГРАЦІЄЮ!

СТЕПАН БАНДЕРА

ВИСНОВКИ З НОВІШИХ ПОДІЙ І ПРОЦЕСІВ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ

Після смерті Сталіна большевицька верхівка почала шукати іншої, успішнішої тактики у своїй національній і внутрішній політиці. Причиною цього була свідомість, що дотогочасна большевицька політика, доведена Сталіним до крайніх меж, перестала бути успішною. Система, сперта на всеохоплюючому терорі, не потрапила виницити докорінно волелюбних прагнень. Зметені терором з поверхні життя, вони живуть у глибині поневолених народів. Далі затискати систему терору вже не було куди, а втримування її в одній, хоч і крайній мірі, почало втрачати своє діяння, бо люди при звичаювалися й до тієї системи. Безупинна дія підпільних огнищ визвольної революції поневолених народів, хоч у зменшених розмірах, але по цілому обширі большевицької імперії, привела до масового наростання революційних настроїв. Наступив важливий психологічний злам, коли страх перед большевицьким терором почав утрачати в народній гущі свою паралізуючу силу. Вплив комуністичної доктрини вже передіе показався нездібним перемінити наставлення опанованих народів. Все зростаючий розрив між проклятованими цілями й реальними наслідками комунізму знівечив на завжди сподівання, що може прийти якесь узгіднення між комуністичною системою та бажанням і потребами народів. У наслідок цих процесів непримиренна ненависть до большевизму вийшла з глибини найбільшого приглушення й утаєння та стала прибирати форми щораз сильнішого спротиву большевицькій системі. Смерть Сталіна створила кризовий момент для режиму. Далось відчути зрушення протибольшевицьких настроїв на всьому обширі СССР під впливом загального переконання, що мусять прийти радикальні зміни. Компартія і режим відчули таку сильну напругу цього загального тиску, що вважали за неможливе продовжувати дотогочасний курс без змін.

Маленков намагався відпружити внутрішню ситуацію при помочі деяких змін і полегш в економічній політиці. Збільшення продукції ужиткової промисловости коштом сповільнення важкої, переважно воєнної індустрії мало довести до загального піднесення матеріального рівня життя населення, створити перспективи дальшого покращання та розрядити протикомуністичні настрої. Одночасно режим Маленкова намагався зберегти всі оз-

наки незмінності й непорушності цілої большевицької системи, зокрема в національній політиці. В тому напевно головну роль відіграв страх, що зміни в імперіальній політиці та в комуністичній тоталітарній системі можуть розпочати цілу серію розкладових процесів, яких не буде можна зупинити. Бо ж ціла большевицька система сучасної російської імперії збудована і втримувана безоглядним насильством. Всяке послаблення, відворот цієї системи на окремих відтинках не ліквідує, ані не заспокоює насильно здушуваних протибольшевицьких сил і прагнень до волі, тільки розбуджує їх живучість. З тих міркувань режим Маленкова клав наголос на те, що в загальноімперіальній, зокрема ж в національній політиці, дотогочасний, сталінський курс у нічому не змінється. Таке, власне, значення мало пришивання Берії потурання відосереднім націоналістичним змаганням поневолених Москвою народів, зокрема України й Кавказу. Це обвинувачення Берії було найбільш фантастичним і недоречним, бо ж Берія впродовж довгих літ був реалізатором найбезогляднішого сталінського гніту. Вже через те саме він не міг би стати серйозним речником чи хоча б партнером самостійницьких, протиросійських течій. Ліквідація Берії була справою персональних поракунків і боротьби за владу всередині кремлівської верхівки. Коли ж Маленков висунув два головні обвинувачення: намагання Берії поставити партію під диктатуру МГБ та загравання з сепаратистичними тенденціями, то йшло не про самий претекст до ліквідації Берії, а більше про дальші політичні цілі. Пожертвування голови найстаршого опричника для відтяження режиму й цілої державної системи при надмірному зрості напруження між нею і народом — це стара практика російського самодержавства, з якої неоднократно користав і Сталін. Долученням до афери Берії справи національно-самостійницьких прагнень режим Маленкова хотів заманіфестувати свою чуйність та неподатливість у тому відношенні. Одночасно, вичуваючи поважну внутрішню кризу імперії, він мобілізував імперіалістичні настрої московського народу, щоб у потребі на них спертися.

Тактика Маленкова, щоправда, протистоялась зосередженню й вибухові протибольшевицьких настроїв у революційному кипінні після смерті Сталіна, але істотного питання вона не розв'язала й не могла розв'язати. Джерела напруження залишились далі діючими. У щілинах, які Маленков відкрив як вентиля бязпеки, зосередилися тенденції до зміни цілого ладу. Створювалися у системі такі виломи, які Кремль уважав за надто небезпечні. Загальне наставлення проти органів МГБ, закинуте погромом кліки Берії, вдарило в самі основи і в головну опору большевизму. Подібно був використаний зворот в економічній політиці в напрямі до більшого наголошення споживчого виробництва на базі вже досягненого позему важкої й видобувної промисловости. Почалися самочинні спроби, які спричинили б

цілковитий переворот у большевицькій економічній системі. Бо ж істотою цієї системи є якраз крайній визиск усіх сил та засобів народу і людини для розбудови державного економічно-мілітарного потенціалу. Тільки ним користується правляча комуністична кліка, змагаючи до експансії большевицького імперіялізму. Тримати народи і кожну людину в постійних злиднях та в невиліній економічній залежності від державної бюрократії це, поруч поліційного терору, основний засіб большевицького панування. Для виправдання цієї системи большевики ставляють засаду, що розбудова соціалістичного господарства має перше місце перед заспокоєнням життєвих потреб населення. В цій розбудові вони заплановують усе дальші цілі, так що момент, коли народне господарство стане на службу актуальних життєвих потреб народу, відсувається в безконечність щораз далі. При цій економічній політиці обслуговування потреб населення зводиться до найконечнішого мінімуму і є предметом різних пропагандивних спекуляцій.

Маленківська теза про те, що досягнений позем індустріялізації дозволяє присвятити більше уваги й засобів споживчій продукції, була невитідною большевикам, бо позбавляла їх основного аргументу в оправдуванні дотогочасного курсу і, в консеквенції, вимагала б далекойдучого переставлення цілої економічної політики. Це використали конкуренти Маленкова в боротьбі за владу, зокрема Хрущов. Про те, що саме ці питання були головним предметом унутрішньої розгри в кремлівській кліці, свідчать перші основні заяви і заходи Хрущова після приходу до влади, які були відворотом від тактики Маленкова.

Хрущов, так само як Маленков, побачив необхідність поробити якісь поступки перед загальним прагненням зміни, щоб уникнути вибуху загальної протибольшевицької революції. Його тактика змагала до того, щоб обійти конечність значніших реальних поступок, перекласти увагу з економічної площини на внутрішньополітичну і тим розрядити напруження. Це були, ніби, далекосяглі зміни, в дійсності позбавлені реального змісту. Плян Хрущова, щоб широко розреклямовані зміни в дійсності звести до малозначних справ і такою тактикою обманути народи — це тільки один бік справи. Другий, натомість, показує дуже виразно, яку небезпеку добачав Кремль у зрості протибольшевицького наставлення в усіх, здавалося б, остаточно опанованих народах. Бо годі припустити, що Хрущов і ціла верхівка КПСС не здавали собі справи з того, що, засуджуючи сталінізм чи хоча б деякі його практики, типові для большевицької системи, зрущують підвалини системи. Коли ж вони на те зважилися, то тільки тому, що тим сподівалися заспокоїти протибольшевицькі настрої, звернути їх лише проти минулого та розладувати напруження обіцянками направити й демократизувати цілу систему. В національній політиці Кремль уважав за необхідне принайменше створити враження далекойдучих реформ

у напрямі збільшеної автономії союзних республік. Побіч різних заходів устатковано-правного характеру, в тому напрямі йдуть різні політично-пропагандивні заходи, які мають створити враження, що в СРСР, крім москалів, теж інші народи користуються щораз більшими правами. Зокрема у відношенні до України ця большевицька пропаганда щораз більше зміцнюється.

Спільною рисою тактики Маленкова і Хрущова є відхилення від дотогочасного курсу безоглядності ери Сталіна. Причиною того було зодностайнення й зріст протибольшевицьких настроїв до такого ступеня, що їх уже не могла опановувати большевицька система самим насильством і терором. Зміна маленківської тактики хрущовською впливала з намагання кремлівської верхівки звести неминучі поступки режиму по змозі до найнезначніших. Одначе, хоч Хрущов усунув Маленкова для того, щоб зменшити його поступки, то в короткому часі сам мусів проголосити значно дальший і небезпечніший відступ від ніби непорушного курсу. Його спроба вивести большевизм з кризової ситуації самим тактичним маневруванням і пропагандивними ефектами не вдалася. Намагання перехитрити народи обернулося в самообман. Бо заходів для внутрішнього скріплення й консолідації компартії шляхом реабілітації і привернення до впливів позасуджуваних комуністичних провідників та введення т. зв. колективного керівництва ніхто не прийняв за справжні поступки в користь народу. Натомість, пропагандивне оформлення тієї тактики, яке мало викликати враження далекосяглих реформ, але було позбавлене правдивого змісту, народ потрактував цілком вірно як вияв внутрішнього захитання большевизму, прикриваного незмінною забріханістю. Таким чином, тактика Хрущова в національній і внутрішній політиці Москви виявила інші слабкі місця большевизму. Спрямований у тому напрямі, натиск національно-самостійницьких, протикомуністичних сил розпочав цілу серію процесів, які вносять щораз глибший розлад у систему большевицької імперії та підготовляють придатний ґрунт для загальної протибольшевицької визвольної революції.

В тому розвитку окремі явища й цілі процеси захитання, відступів і розкладу в большевицькій імперіяльній системі є наслідком розвитку й діяння протиставних, національних сил і рухів. Основною силою є індивідуальність, самотність кожної нації, яка зформувалася упродовж цілого історичного розвитку та на кожному історичному етапі, за всіх умов, змагається за своє самостійне життя, за вільний розвиток і вияв своїх творчих сил і властивостей у різних царинах людського життя. З цього джерела зростається і все поновляється змагання поневолених Москвою народів за волю та відпир усім розкладовим діянням комунізму.

Одначе спонтанне змагання націй проти большевицького поневолення, без плянкової організації і керівництва визвольною боротьбою, було б справою дуже важкою і незвичайно затяжною.

Відпорність і чинний спротив народів большевицькому поневоленню в повоєнному періоді були великою мірою підтримані й активізовані національно-визвольними, революційними організаціями, передусім ОУН і УПА та подібними революційними силами інших народів. Боротьба і ціла діяльність зорганізованих визвольних рухів відіграла ролю збудника, ідейного керівництва та кристалізаційного осередку революційних процесів, які в розвитку подій багатіли симпатіями, підтримкою й активною співдією, а далі й спонтанною революційною самодіяльністю широких народних мас. Приклад революційної визвольної боротьби поширювався на інші народи. Навіть там, де не було відразу живого відгуку, революційні акції та ідеї залишають насіння, яке згодом сходить.

Визвольно-революційний процес, який у перших повоєнних роках мав свої активні осередки тільки в повстанській і підпільній боротьбі ОУН-УПА та подібних революційних організацій інших народів, дістав значне підсилення і поширення від двох нових революційних факторів. Першим з них була боротьба українських націоналістів у большевицьких концтаборах, яка розпочалася спонтанно в різних пунктах і з часом охопила цілу концтаборову систему. Значення цієї боротьби сягає далеко поза межі самих концтаборів і стає одним з центральних факторів у розвитку цілого революційного процесу. Інституція концтаборів має центральне значення в цілій большевицькій системі, побудованій на насильстві й терорі. Концтабори служать большевикам не тільки для знешкідливлення і винищування самих в'язнів при використанні їхніх сил; вони мають бути пострахом для всіх громадян СРСР. Боротьба українських націоналістів у концтаборах, поширена на політичних в'язнів інших національностей, довела до важливого психологічного зламу. Кожна вістка про те, що навіть у страшних большевицьких концтаборах борці за волю не падають духом і ставлять зорганізований спротив каторжній системі, має дуже сильний підбадьорюючий вплив на поневолені народи. Таким чином концтабори перестали бути виключно знаряддям большевицького терору та почали діяти як осередки незламної боротьби за волю.

Другим фактором революційного процесу стала спонтанна боротьба молоді і робітництва у містах у формі страйків та масових розрухів. Ця боротьба розпочалася найперше в Берліні та в інших містах Східної Німеччини і дала приклад до наслідування населенню т. зв. сателітних країн. Уже в тих подіях показалося виразно, що у тоталітарній комуністичній системі така форма боротьби не тільки можлива, але й успішна. Ці події показали, як загальне напруження революційних настроїв може з малих іскор розгорітися у пожар таких революційних зривів, яких большевицький режим не може здушити звичайними поліційними силами й засобами та які виростають у форми визвольної війни. Дальший розвиток революційних зри-

вів у сателітних країнах був великою мірою наслідком того впливу, який мало повстання в Східній Німеччині. Хоча воно було здушене вогнем большевицьких танків і артилерії, то все таки моральна перемога була на боці революції. В тих подіях показалася дуже переконливою і несподівано великою потенція революції. Під оглядом матеріально-технічним вона постала просто з нічого, без жадного підготовлення, голіруч. З робітничих демонстрацій постали революційні сили, проти яких большевики мусіли виставити цілі панцерні з'єднання. Це були просто спонтанні вибухи, які можна розцінювати тільки як пробні алярми. Але в тих пробах показалася така потенція революції, що в усіх поневолених народах зміцнилося самопочуття власної сили та зрозуміння, що скоординований революційний зрив усіх народів змів би зненавиджений комунізм з лиця землі.

Робітничі революційні спалахи у Сх. Німеччині, а потім в інших країнах це промовиста маніфестація становища робітництва в країнах т. зв. народної демократії. Після кількох літ панування комунізму і підлегlosti тих країн большевицькій Москві робітництво засвідчило активною боротьбою, що воно стоїть на боці протибольшевицької визвольної революції, а прикривання комуністичної системи й режиму іменем робітництва не має основи. Робітничі розрухи мали вплив на покращання також матеріального і політичного положення загалу населення, примусивши комуністичний режим піти на різні поступки.

Події в Польщі й Угорщині в останніх місяцях 1956 р. мали в обидвох випадках однакове походження. Протибольшевицькі революційні настрої народних мас досягли такого поширення і напруги, що навіть незначні причини могли викликати вибух і активну боротьбу. Зріст революційних настроїв був спричинений всіма проявами московсько-большевицького поневолення, нестерпними умовами й утисками, які запровадив і втримував комуністичний режим. Піднесення ж температури революційних настроїв до стану кипіння викликали самі большевики удаваним відворотом від сталінізму та злагідненням курсу. В народних масах відразу виникло переконання, що ця большевицька тактика подиктована почуттям слабости й непевности режиму в обличчі щораз виразнішої непримиренної постави поневолених народів. З другого ж боку, показалося виразно, що большевики намагаються вийти з скрутного положення порожніми хитроцями, що т. зв. десталінізація і колективне керівництво нічого народові не дає, не приносить істотного покращання ні злагіднення курсу в трактуванні народу, тільки змагає до унормування відносин та консолідації в самій комуністичній партії, в пануючій комуністичній кліщі. Ця фальшивість, забріханість большевиків, сполучена з очевидними виявами внутрі-

пняного захитання й слабости, подіяли особливо дратуюче на настрої народних мас, які дійшли до експльозивного напруження.

Події в Польщі і в Угорщині мали аналогічний початок, але далі покотилися цілком різними коліями. Це показує, як по-різному може виладуватися революційний потенціал у спонтанному, а не пляново організованому й керованому революційному русі. В обидвох цих країнах була, загально взявши, однакова ситуація й наставлення, як по боці національному, так і большевицьким. Це були властиві противники, що стали проти себе в крайній ворожості та з свідомістю, що мусить прийти до одвертого удару між ними. Теж комуністичні партії і режим в обидвох країнах були в однаковій вихідній ситуації та в подібному стані. Попередньо вони були послухним знаряддям поневолення власних народів. Їх місце було на боці ворога. Однак під зростаючим тиском протибольшевицької, національно-визвольної енергії та в наслідок внутрішнього захитання й розкладу в комуністичному таборі в обидвох партіях розпочалося ферментування, яке захитало їхню монолітність й одностайне наставлення. Боротьба між національно-самостійницьким фронтом та большевицькою окупацією викликала в комуністичних партіях обидвох країн тріщини, розклад і внутрішні суперечності по тих самих лініях.

У компартії в Угорщині цей процес відбувався »без вітрил і стерна«, як його несли переважаючі хвилі боротьби. Впарі з офензивою і щораз то новими перемогами національно-визвольної революції, розкладена і топніюча комуністична партія, наскільки її можна було ще трактувати як одностайну силу, намагалася втримати зв'язок з подіями і запевнити собі в них будь-яку роль. Це вже не була роль інструменту большевицького керівництва, а роль буфера чи гальма. Коли ж большевики перейшли до генеральної контрофензиви, щоб розгромити національну революцію скупченими мілітарними силами, тоді й угорська компартія відразу перекинулася з тактики поступок і пристосування у попереднє становище послухного большевицького інструменту.

Тим часом у компартії в Польщі події, подібні на початку, пішли іншим шляхом. Група Гомулки ставилась негативно до поточасного курсу режимової політики як з власних групово-політичних мотивів, так теж з конечности піти хоча б частинно назустріч національно-самостійницькій стихії. Ця група була настільки рішуча, що в кризовій ситуації взяла в свої руки ініціативу і покерувала розвитком подій. У внутрішньо-партійній розгрі проти беззастережно послухного Москві крила партії, т. зв. групи сталіністів, Гомулка і його прихильники сперлися на національно-самостійницьку стихію, зробилися в певній мірі речниками у спротиві московській окупації. Через це вони по-

трапили взяти під свою контролю й децю стримати цю національну стихію, яка була близькою до революційного вибуху. З другого боку, Москва мусіла погодитися з перемогою цієї групи та з її політикою, не зважаючи на те, що це привело до значного звуження і послаблення більшовицького панування в тій країні. Кремль зрозумів, що в іншому випадку треба було рахуватися з поважними революційними розрухами, яких не можна б опанувати без воєнних дій. Такі дії цілком не були б на руку тогочасній політиці Кремля. Одночасний вибух повстань у Польщі і Угорщині був би для більшовиків надто небезпечний. Тим часом влада Гомулки давала гарантії, що опанує ситуацію, не допустить до дальшого розгортання революції та, ціною деяких поступок, втримає комуністичну систему, допоможе Москві зберегти основні позиції й головні засоби її володіння. Режим і політика Гомулки не були і не є ні для самостійницьких змагань польського народу, ані для більшовицького імперіялізму задовільною і тривкою розв'язкою. Обидві сторони трактують його як тимчасове перехідне явище, яке толерується до певного часу. Його вони намагаються тихим натиском посувати в напрямі, корисному для своїх інтересів. Знов же режимові Гомулки напевне не бракує тверезого розуміння, що він є в типовій ролі буфора між двома непримиренно ворожими силами, без певної власної бази. Однак Гомулка не думає резигнувати з керівництва подіями та бачить перед собою перспективу стабільності. Така оцінка може спиратися на переконання, що обидві протиставні сили, не зважаючи на їх взаємну ворожість, будуть існувати постійно поруч себе й жадна з них не спроможеться знищити другої. Саме ж явище націонал-комуністичної групи Гомулки з походження є мішанцем-бастардом польського національного незалежництва й московського комунізму. Його бажанням є утривалити свою породу: комуністичну Польщу, але по змозі незалежну від Москви. Його плани базуються на тому, що так походженням, як і інтересами він має чимало спільного з обидвома протиставними таборами і може рахувати на підтримку однієї сторони, коли треба протиставитися задалеко йдучим вимогам другої.

Режим Гомулки з його політикою вносить у систему московських сателітів елемент затяжного розладу і напружень. Хоч він певною мірою нейтралізує натиск національно-визвольної стихії, то одночасно й сам подається під тим тиском та передає його на цілу сателітну систему. Це створює небезпеку для Москви. Поскілки більшовикам під політично-пропагандивним оглядом зручніше поборювати безпосередні акції самостійництва, напльамовуючи їх «фашизмом» і «контрреволюцією», то протиставитися політиці комуністичного режиму в сателітній країні драстичними засобами — не вигідно. Тим часом «власний шлях

до соціалізму» становить заразливий приклад до наслідування в інших сателітах, веде до пом'якшення комуністичної системи та її режиму і до послаблення диктату Москви.

Т. зв. націонал-комунізм у тих країнах, де комунізм поширюється, насаджується чи закріплюється під впливом Москви, є перехідним явищем між національною самобутністю і підлеглістю большевицькому імперіялізмові. Вартість того явища визначає загальний розвиток подій. Націонал-комунізм корисний для Москви там, де він розкладає і послаблює національно-самостійницькі сили і настрої якогось народу. Цілком іншу роль сповняє націонал-комунізм у тих країнах, які вже опановані большевизмом і де панує комунізм у своїй властивій формі, як інструмент тоталітарного московського імперіялізму. Там тенденції націонал-комунізму є наслідком напору національно-самостійницької стихії і перехідним явищем від підлеглості большевицькій Москві до національної незалежності. Комуністичний елемент, який ще втримує зв'язок з большевизмом, приречений на цілковите зникнення, якщо далі стоятиме під переможним впливом національної стихії. В таких випадках націонал-комунізм визначає процес обмеження і поступової ліквідації большевицького панування.

Поступливість Кремля у користь політики Гомулки спричинена подіями в Польщі, а ще більшою мірою одночасною національною революцією в Угорщині. Щоб не провокувати революційного вибуху в інших сателітних країнах, Москва вважала за тимчасово вигідне відкрити другий шлях для національних стихій. Очевидно, вона далі буде докладати зусиль, щоб решту сателітних країн втримати в дотогочасній залежності. Така мета різних політичних і господарських заходів у відношенні до сателітів, різних поступок чи обіцянок Москви. Але намагання ізолювати події в Угорщині і в Польщі від решти сателітів безуспішні. Тому Москва і надалі мусить толерувати «власний шлях» Гомулки з його різними відхиленнями від встановлюваного Кремлем курсу, щоб небезпечний приклад угорської революції рівноважити і послаблювати менше загрозливим взірцем гомулківської еволюції. Це все вносить чималий заколот у большевицьку сферу т. зв. народних демократій. Зодностайнений і, здавалося, усталізований шаблон большевицького володіння почав утрачати ґрунт і прибрав пливкий вигляд. Привернути попереднє становище неможливо. А теж трудно Москві встановити однорідну та стабілізовану систему для повного контролювання й керування життям у всіх сателітних країнах. Нездоланні національні енергії, які зрушили попередній стан і штовхнули в напрямі відзискання більшої волі, будуть зі збільшеним завзяттям змагатися за національну незалежність. Чи це будуть одверті революційні вибухи, чи ступневе відвойовування волі — все одно; певним лишається те, що боротьба т. зв. сателітних країн проти московського імперіялізму й комунізму ввійшла в нову стадію розгортання.

Всі ті процеси в країнах т. зв. народної демократії мають по-важний вплив на настрої і формування цілої внутрішньої ситуації всередині ССРСР. Вони, а зокрема угорське повстання, починаються до оживлення й поширення серед усіх поневолених народів віри в можливість та успішність визвольної революції. Дарма що большевики скупченою військовою силою здушили повстання на Угорщині. Це не заморожує революційних настроїв і не викликає серед народів зневіри й резигнації. Бо в Угорщині показалася несподівана сила, а не слабкість національної революції. Величезна динаміка цієї революції в тому, що вона розгорнулася без особливого організованого підготування, спонтанно; з протестаційних демонстрацій молоді й робітництва перетворилася імпровізованим порядком у загальнонаціональне повстання. Це сталося у малій країні, яка вже дванадцятий рік поневолена большевиками та в якій Москва скувала народ і ціле життя комуністичним режимом, тотальною невилічливою системою. Отже вже саме виникнення загального революційного зриву в таких умовах має незвичайне історичне значення. Питання, чи в підбольшевецьких умовах, при тотальній комуністичній системі є можлива революція, розв'язане в Угорщині в безсумнівно позитивному змислі. І ця розв'язка, довершена в живій дійсності, а не в самій теорії, має важність для кожної країни, поневоленої московським большевизмом. Універсальне значення угорського прикладу для кожної протибольшевицької, національно-визвольної революції увидатнюється, зокрема, такими обставинами: угорці — це малий народ; большевицький режим в Угорщині був не тільки всебічно закріплений, але й додатково забезпечений советськими окупаційними військами, які, не зв'язані з угорським народом, мали б бути цілком позбавлені будь-яких симпатій до його визвольних прагнень. Ці обставини ніяк не облегшували виникнення революційного зриву в Угорщині, а навпаки. Тому то кожний народ, що хоче боротися з большевицьким поневоленням за свою волю, може приклад Угорщини стосувати до себе і черпати з нього віру у власні сили.

Коли йде про успішність угорської революції, то й тут висновки випадають цілком додатньо. Самий революційний зрив був успішний, не зважаючи на незвичайні зовнішні труднощі та чималі внутрішні недомагання у розвитку революційного процесу. Революційний зрив був успішний, бо він фактично усунув і розгромив ворожий комуністичний режим та встановлену ним політичну й суспільну систему, знешкідливив та розбив силову опору того режиму — таємну поліцію й комуністичну партію. Він навіть початково дав собі раду з окупаційним советським військом, частинно успішною збройною боротьбою, а ще більше ідейно-політичним впливом на вояків стаціонаруючих в Угорщині частин советської армії. Фактична влада в цілій країні була цілковито в руках революційних сил, у таких формах, як ці сили проявилися й діяли на місцях.

Перемога національної революції не була завершена зформуванням одноцілого й виразно революційного уряду, як це відповідало б станowi й потребам цілої країни. Причиною того була спонтанність революції, брак керівництва, яке мало б чітку концепцію і план визвольної дії та проводило б його в життi. Але ця внутрішня недостача революційного процесу не є доказом поразки в боротьбі з ворогом, московською окупацією та з її інструментом — угорськими комуністичними силами. Найвиразнішим виявом перемоги революції був перехід на її бік цілої угорської армії, не зважаючи на те, що ця армія була зформована комуністичним режимом, який упродовж десяти років доклав усіх сил, щоб з неї зробити певну підпору комуністичної системи. Знищення ворожої влади і створення ним системи, спаралізування всіх її складників та силових чинників, будування нової державної влади, нового революційного суспільно-політичного ладу та однодушна підтримка цілим народом визвольної революції — це безспірні факти, які склались на початкову перемогу протибольшевицької революції в Угорщині. Коли ж після того большевицькі війська зліквідували виборену незалежність Угорщини та насадили в ній знову комуністичний режим, то це сталося не в наслідок невдалого зриву, тільки через нову мілітарну агресію СРСР проти осамітненої малої країни. А проте большевики не могли здушити угорської визвольної революції тими частинами советської армії, які для цього завдання постійно стаціонували в цій країні. Вони мусіли їх замінити новими й значно більшими військовими з'єднаннями. Перед такою агресією, при тому відношенні сил, було б важко встоятися навіть упорядкованій державі. А нова большевицька агресія відбулася в той час, коли революція тількищо перемогла й не було часу приготуватися до війни з наступаючими ззовні ворожими військами. Угорська визвольна революція зазнала поразки у війні з СРСР головню через те, що відбувалася в повному осамітненні. Большевики могли свобідно кинути проти малої Угорщини величезні військові сили, а західні держави приглядались тому безчинно. Теж з боку революційних сил інших поневолених народів не було своєчасно достосованих революційних дій у таких розмірах, щоб на більшу скалю зв'язати большевикам руки і відтяжити угорські змагання.

Висновки з тих подій, поперше, зміцнюють переконання, що теж у найважчих підбольшевицьких умовах є можливий революційний зрив і що навіть малий народ може повалити тоталітарну комуністичну систему й неволю, якщо він рішений боротися на життi і смерть. Подруте, на прикладі Угорщини ще раз підтвердився досвід теж наших визвольних змагань, — коли визвольна революція якогось народу проходить відокремлено, тоді трудно втримати її завоювання перед новим наїздом ворога, який іде военним походом ззовні. Отже, оскільки революційний зрив можливий навіть на малій території, то головною справою

в дальшому розвитку є якнайдалше поширення революційної боротьби, щоб вона виросла у спільну протибольшевицьку революцію всіх поневолених народів.

Такі висновки насуваються самі кожному, хто цікавиться ходом подій і намагається збагнути їх сенс, отримати науку. Можна бути певним, що це робить дуже багато людей з усіх народів, що опинилися під большевицькою кормигою. Це знають большевики, тому силкуються всякими способами показати події цілком викривлено та спрямувати думки людей у протилежному напрямі. Але народи вже добре пізналися на большевицьких пропагандивних методах та вміють у них розкривати саме те, що Москва намагається від них приховати. Крім того, правдиві відомості про розвиток подій в Угорщині проникають тисячами каналів і доходять в усі закутини большевицької тюрми народів. Зокрема червоноармійці-учасники подій розносять дуже небезпечні для большевизму досвіди й думки. А справитися з ними так, як колись з учасниками катастрофального походу на Фінляндію, сьогодні Кремль уже не може.

Так під впливом подій, які мали місце в минулому році, в усіх народах під большевицьким пануванням швидкими темпами визрівають революційні настрої, революційна свідомість і впевненість. На першому місці стоїть скріплення віри, що визвольна революція власними силами поневолених народів реально можлива та що вона може несподівано розбудити кольосальні сили народу. Не тільки Угорщина викрила свою непередбачувану перед тим силу. Цього самопочуття зазнали всі поневолені Москвою народи. Серед цих народів почало кристалізуватися виразне політичне усвідомлення, що визвольна революція — це спільна справа всіх народів, скованих однією большевицькою неволею. Ця свідомість уже була проявилася під час угорського повстання в динамічній формі. Вона керувала тими українцями й іншими воюючими частинами червоної армії, що поставилися прихильно до повстанців і ударили на большевицькі намагання здушити революцію в самих зародках. Багато з них стало активно по боці повстання. Цього самого походження були численні прояви посиленої революційної активності, прямих революційних дій для підтримки угорської боротьби, головно в Україні, саботажні акти проти перекидання військ в Угорщину і т. п. Так само різні вияви симпатій з угорськими повстанцями в т. зв. сателітних країнах, хоч не мали практичних наслідків для угорської боротьби, причинилися до загального поширення ідеї спільної визвольної революції всіх підсовєтських народів. Цей процес визрівання ідеї спільної протибольшевицької боротьби в свідомості народів не припинився з придушенням угорської революції. Він розвивається далі під впливом рефлексій про змарновану велику нагоду.

Особливе значення Угорщини для наближення загальної визвольної революції полягає в тому, що там так виразно висту-

пило робітництво і вся молодь, як головний бойовий актив і рушій революційної боротьби. Це має сильний притягаючий вплив на робітників і молодь в усіх країнах, закріпачених червоною тиранією. Ці факти потресають теж частиною підсовєтської молоді, яка з опортунізму чи інших причин стала байдужою до справ визвольної боротьби.

Підсумовуючи висновки з угорської революції для дальшої визвольної боротьби, треба врахувати теж вплив, який може мати постава західних держав. Становище цих держав супроти героїчної боротьби угорського народу та супроти брутальної большевицької агресії показало, чого можна від них очікувати в подібних випадках. З одного боку, видне було незвичайно живе заінтересування угорськими подіями й небуденні вияви зворушливої симпатії усіх західних народів до воюючої Угорщини, хоч здебільша тільки в сфері плятонічній або харитативній. З другого ж боку, лишилась непорушна пасивність політики західних держав, уникання будь-якого натяку на активне виступлення проти грубої совєтської інтервенції. Це був дуже повчальний приклад того, що поінформованість і симпатії західних держав — це одна, а дійова політика — друга справа, цілком незалежна від першої. З цього випливає серйозна пересторога, що концентрування визвольної політики на інформуванні чужого світу про визвольні змагання та ставлення головного наголосу на здобування в ньому симпатій для цих змагань може провадити до фатального самообману. Очевидно, що така діяльність потрібна й може теж дати деякі наслідки. Її треба вести, як тільки можна. Але ніяк не можна трактувати її як головний чинник політики, як фактор, на якому можна скласти пляни визвольної боротьби. Нема сумніву, що західні держави здають собі добре справу з того, що унезалежнення Угорщини від СССР було б дуже вигідне теж для них. Але головною напрямною їхньої активної політики є засада рішучіше не протиставитися агресії большевицького імперіялізму, хіба тільки тоді, коли він далі вломлюється у сферу їх безпосередніх інтересів. Вони тримаються здалека від усяких дій, які могли б спричинити конфлікт з СССР. Тож і в іншому подібному випадку не можна рахувати на їхню підтримку.

Для революційної організації, яка здавна свою визвольну програму будує на концепції власних сил, чергове підтвердження тієї дійсности не може бути несподіваним ударом. Але нас інтересує теж питання, яка може бути під тим оглядом реакція в настроях народних мас; чи прикрий досвід не викличе зневіри й резигнації? Життя вже дало відповідь і на це питання. У політичній свідомості й наставленні широких мас поневолених Москвою народів переважає твереза оцінка реальної дійсности, а не якісь скомпліковані спекуляції, як це не раз буває в рутинизованих політиків. Ідучи за голосом т. зв. простого розуму, ці народи вже давніше виробили собі тверезу оцінку політики за-

хідніх держав, її цілей та засобів. Починаючи від другої світової війни та розподілу світу між ССРСР і Заходом на сфері впливів, почерез усі дальші прояви байдужості Заходу до долі поневолених народів та до їхньої боротьби, цілий розвиток міжнародної політики показав неоднократно, що цим народам нема що покладати надій на Захід. У політичній свідомості цих народів вже немає сподівання від західніх держав порятунку чи хоча б поважнішої підтримки. Відомо, що поза вияви словесних симпатій та поза тактично-політичні розгри з большевиками Захід далі не піде. Тому неактивність Заходу у випадку Угорщини поглибила огірчення поневолених Москвою народів до західніх держав, але не викликала зневіри ні розпачу. А це тому, що політична увага цих народів уже перед тим звернулася не на сторонню допомогу, а на власну боротьбу та на сприятливий розвиток подій всередині большевицької імперії.

Доказ такого саме наставлення знаходимо в реакції народів на події в міжнародній політиці. Бачимо, що міжнародна ситуація — загострення чи злагіднення напружень між ССРСР та західніми державами — не мала поважнішого впливу на піднесення чи спад революційних настроїв на підбольшевицькому обширі. Напр., під час найбільшого загострення т. зв. холодної війни та льокальних воєн у Кореї і В'єтнамі не було в ССРСР і в сателітних країнах якихось революційних спалахів. Натомість, революційні події осени 1956 р. сталися в добі панування т. зв. духу Женеви, під час коекзистенційних залицянь між Заходом і ССРСР, але після XX з'їзду КПСС та замішання в комуністичних рядах, викликаного т. зв. десталінізаційним курсом. Прояви внутрішньої кризи в большевицькому таборі викликають дуже жваву, спонтанну і масову реакцію населення в підбольшевицьких країнах. Це свідчить про те, що до голосу приходить здоровий політичний інстинкт, який знаходить єдиний шлях до визволення у власній революційній боротьбі. В цьому й лежить головна суть психологічного визрівання революції.

В самому комуністичному таборі замішання і суперечності не маліють, а нарастають щораз більше. Як уже попередньо відмічено, це замішання викликане головню зростаючим опором і тиском поневолених народів, далі — безвиглядністю, що большевикам пощастить колинебудь зліквідувати це вороже наставлення. Хрущовська тактика була обрахована на поважніше відпруження, на новий ідеологічний старт комунізму без обтяжень минулого. Тим часом дальші події перекреслили ці розрахунки та на практиці примусили большевиків показати свою незмінну природу, яку хотіли замаскувати новою тактикою. Щораз більші суперечності між словами й ділами, нескоординовані перескоки від однієї тактики до другої та безуспішність усіх намагань знайти довір'я і невимушений послух у підкорених народах збільшують ідеологічну розгубленість комуністичної верхівки, що викликає дальше втрачання політичної рівноваги.

Кремль відчуває головного противника большевицького імперіалізму в неподоланному націоналізмі поневолених народів. Хоч в останній час найсильніші революційні зрушення проявилися в т. зв. сателітних країнах, проте ж большевики вичують велику загрозу і в революційному націоналізмі народів у складі ССРСР, в першій мірі в Україні. Оскільки дотогочасний досвід показав, що самими репресіями, навіть найкрайнішими, не можна докорінно знищити самостійницьких тенденцій, Москва намагається розрядити їх напругу дальшими поступками. Це все робиться в такому пляні, щоб викликати враження далекого розширення автономії чи пак советської суверенності союзних республік, щоб приховати колоніальне підкорення народів Москві, а зате затримати і скріпити головні засоби московського панування. Такими пропагандивними актами удаваного поширення прав т. зв. союзних республік було в останній час признание цим республікам компетенцій встановлювати свої кодекси карного й цивільного права за директивами, які подає Москва, компетенцій встановлювати адміністративний поділ, а врешті перенесення на республіки деяких функцій господарського планування. При цих змінах може грати ролю необхідність відтяжати доведений до абсурду советський бюрократичний централізм; але большевики показують ці зміни як фактори далекоїдучого усамостійнення т. зв. союзних республік, щоб зацитькати самостійницькі прагнення поневолених націй. Щоб підкреслити, що ці акти є виявом нового курсу в національній політиці, до них долучено ще постанови про відновлення республік тих кавказьких народів, які були виселені зараз по війні за »співпрацю з німцями«. Того роду заходи, обраховані на пропагандивний ефект та позбавлені більшого політичного значення, нікого не збаламутять і не спинять змагань народів до справжньої незалежності. Але вони мають своє значення як докази, що від бруталного здушення угорської революції Кремль намагається розрядити національно-самостійницькі настрої маркованою поступливістю.

З'ясовані моменти є показниками визрівання загальної проти-большевицької революції. Можна з певністю стверджувати, що цей процес перейшов початкову стадію, в якій самостійницькі змагання різних народів розвивалися відокремлено, поодиночі шукали собі догідних доріг. У формуванні політичного наставлення і настроїв поневолених народів втратила попередній обманний вплив орієнтація на сприятливий розвиток міжнародної ситуації та на визволення при допомозі західних держав. Уся увага підсоветських народів звертається в одному, властивому напрямі, в напрямі власної визвольної-революційної боротьби. Всі річки визвольної-революційних змагань різних народів поплили в одному напрямі, що визначається однаковим політичним положенням, з якого є один вихід. Революційні енергії усіх народів дедалі виразніше будуть скеровуватися в одне русло спільної визвольної революції. Паралізуючий вплив боль-

шевицької терористичної системи проломаний у багатьох місцях. Поширюється дух безстрашної визвольної боротьби. Народи відчули свою силу та усвідомили штучність большевицької диктатури, в якій мала горстка панує над народом через розпорощення національної енергії. Зріст революційної свідомості й готовості до боротьби відбувається непомітно, під поверхнею життя. Поодинокі спонтанні вибухи свідчать про нагромадження й напняття революційних енергій. Ці вибухи не вичерпують цих енергій, тільки збільшують і прискорюють процес їх визрівання в багатьох інших місцях. Большевицькі намагання розрядити нагромаджені революційні настрої тактикою малозначних поступок залишаються без успіху так само, як терором не вдається викорінити змагання до волі. Поважніші поступки режиму, роблені під натиском національних стихій, сприймаються як частинні здобутки визвольної революції і причиняються до її дальшого скріплення. Зріст революційних настроїв не дається докладніше оцінити. Перша основна стадія цього процесу проходить часто у підсвідомості народу і не має майже ніяких спонтанних виявів. Зате визрівання готової до чину революційної енергії на такому підготованому ґрунті може відбуватися з блискавичною швидкістю. Потрясення може бути викликане незначним чинником.

З аналізу цілого внутрішнього положення в підсовєтському комплексі виходить, що процес ґрунтового наростання революційних енергій і настроїв відбувається в цілому комплексі на широку скалю і в різних площинах. Не можна передбачити, чи цей процес буде втримуватися довший час в потенціальному стані в глибині життя, чи в недалекому часі виступить на поверхню і перейде в стан чинної боротьби. Треба враховувати обидві можливості. А з цього випливає вимога для провідних організованих революційних сил бути готовими до великих зрушень, які можуть дати одноразову шансу для повного розгорнення визвольної революції й доведення її до перемоги.

Спонтанні революційні зриви можуть з незначних початків розширитися у великі повстанські дії, охоплювати цілі народи й на певній території знищувати всі ворожі сили. Але закріплення здобутків революції та забезпечення її остаточної перемоги великою мірою залежить від того, чи революційна боротьба набере організовані форми та чи матиме одноцілий провід, який діятиме за доцільним планом. Дуже трудно, щоб план, стратегія і провід революції зформувались імпровізовано в самому розпалі революційної боротьби, якщо для того нема заздалегідь підготованих основ. З цього випливає конечна вимога, щоб усіма можливими зусиллями втримати в Краю ядра організованої революційної сили ОУН. Діяльність Закордонних Частин в цьому напрямі стоїть на першому місці серед всіх інших завдань.

ДМИТРО ШТИКАЛО

ДО СОРОКРІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

I

Сорок років минуло з того часу, як у березні 1917 р., одночасно з визвольними революціями інших народів, поневолених імперіалістичною Росією, розпочалася Українська національна революція. Тому в цьому році відзначаємо 40-річчя оновленої визвольної боротьби української нації, веденої в різних формах і з різною натугою безперервно аж до сьогодні.

Сорок років — це достатньо довгий період у житті народу, щоб із його перспективи могли поробити відповідні ствердження і висновки так щодо минулого етапу української національно-визвольної боротьби, як і щодо напрямних та основних вимог у сучасній стадії і майбутньому процесі цієї боротьби. І в цій статті ми постараємося їх загально накреслити. Вважаємо, що саме тепер — у 40-ві роковини важливих історичних подій пропам'ятного 1917 р. — виникає пекуча потреба зробити такі загальні підсумки минулого сорокріччя української національно-визвольної боротьби не лише для того, щоб відзначити, так мовити б, ще один історичний ювілей, але передусім для того, щоб із цього ювілею — із досвіду минулого — витягнути і певну практичну науку щодо нашої сучасної визвольної-революційної боротьби. А далі, конечно це зробити і для того, щоб дати нашій національній спільноті правдивий, історично-об'єктивний образ визвольної боротьби української нації в минулому сорокріччі. Це потрібне тим більше, що московські більшовики намагатимуться, черговий раз, саме цього року оту історичну правду ґрунтовно зфальшувати з нагоди запланованих ними бучних-гучних святкувань 40-річчя т. зв. Жовтневої революції. Крім цього — в іншій формі, але з такими самими, по суті, московськими імперіалістичними тенденціями — намагаються фальшувати істоту і властиве значення революційного вибуху на території колишньої Російської імперії, започаткованого в 1917 р., російські єдинонеділимці різних мастей і різного походження, які перебувають на еміграції.

Очевидно, що в цьому московсько-більшевицькому «свят-жовтневому» хорі не забракне голосів і наших «рідних» вислужників загарбницької Москви, і то так в Україні, як і на чужині, які — чи то «страха ради юдейського», чи то «для лакізму нещасного», чи то, врешті, тому, що їх отруїла московсько-більшевицька блекота і загінотизувала «велич і могутність» Москви «кіпучой, магучой, нікем непобедимой», що «всему свету галава», — невідлучно-підлабузницьки підспівуватимуть на мелодію «великого старшого брата»...

Цьому ворожому фальшуванню нашої історії мусимо ми, українці на чужині, яким ворог не має змоги ні замкнути уст, ні накинати свого диктату, протиставити історичну правду, нашу велику Правду. Ту Правду, що за неї український нарід уже пролив море крові — своєї і ворожої, ту Правду, що за неї він далі незламно бореться і якої він ніколи не зречеться, бо вона є його остаточною метою, історичним післанництвом, найглибшою суттю його існування і найвищим його прагненням.

Згідно з оцією історичною правдою, стверджуємо, що Українська національна революція — визвольна боротьба українського народу з метою створити самостійну суверенну Українську державу, — розпочалася в березні 1917 р., впарі з визвольними революціями інших народів, що були до того часу насильно втиснені і замкнені в межах Російської імперії. Хоч формально, себто документально створення Української держави — у формі Української Народної Республіки (УНР) — на українських землях, що входили у склад царської Росії, проголошено III. Універсалом Центральної Ради в дні 20 листопада 1917 р., а повну самостійність і суверенність УНР — щойно IV. Універсалом Центральної Ради в дні 22 січня 1918 р., то помилкою було б твердити, що тільки аж у листопаді 1917 р. або щойно в січні 1918 р. розпочалася Українська національна революція. Визвольно-революційна боротьба українського народу розпочалася не якимсь урочистим актом-деклярацією, а низкою стихійних революційних виступів — масових зборів, маніфестацій, демонстрацій, самочинних поривів і починів з боку українських революційних елементів, — що тільки згодом набрали чітко окреслених форм і ясно зформульованих тенденцій, висловлених у відповідних формальних актах-універсалах-декляраціях.

Праджерелом і першопричиною цього стихійного вибуху та зриву широких українських народних мас було, до того часу мало назверх помітне, проте глибоко в надрах народу, в його душі — не завжди навіть у розумовій свідомості, а здебільша лише в інстинктивній і чуттєвій підсвідомості, — повсякчасно присутнє, живе і нездоланне прагнення до вільного національно-державного життя по власній волі й уподобі, згідно із славними віковими предківськими традиціями. Ці предківські традиції — княжої Руси-України, козащини, гетьманщини, чи хоч би тільки гайдамаччини, опришків, Кармелюка, — не зважаючи на століття національно-політичного поневолення і соціально-економічного закріпачення, завжди жили в душі народу, в його пам'яті. Вони проявлялися і знаходили свій вислів у народній усній словесності — в піснях, переказах, оповіданнях, легендах і приказках, як теж у народному побуті, звичаях і обичаях. Про ці предківські традиції, про героїчне минуле України нагадували нашому народові незлічені побоевища і високі степові могили. Оспівували ці традиції бандуристи і лірники, розповідали про них літописи і хроніки, письменники, поети і вчені

дослідники нашого історичного минулого. Врешті, геніяльно змалював історичну долю України, її славне минуле і понуре сучасне, воскресив і оживив ці лицарські предківські традиції, ви-чарував могутню візію великого майбутнього нашої Батьківщини своїм пророчим полум'яним словом безсмертний титан духу — Тарас Шевченко.

І саме в розпалі першої світової війни, коли захиталися самі основи російської тюрми народів, ота стихійна вибухова сила уярмленого, але наскрізь вітально здорового і традиційно волелюбного українського народу прорвалася наверх у бурхливі безрезневі дні переломового 1917 року.

Трагедією українського народу було те, що отого його стихійного визвольного-революційного зриву навесні 1917 р. не могла зразу ж очолити провідна верства, яка черпала б своє надхнення, свій запал і свою віру з того ж самого праджерела, що і найширші народні маси, бо такої провідної верстви в той час в Україні ще не було, а були тільки окремі провідні одиниці, такі як Микола Міхновський, які твердо вірили в Україну й у власні сили свого рідного народу, а не в чужі кумири, в їхні облудно-підступні кличі і зрадливо-згубні доктрини. Тодішня наша провідна верства на українських землях під російською займанщиною складалася або з аполітичних культурників, згуртованих у місцевих «Громадах», організаційним вивершенням яких було Товариство Українських Поступовців (ТУП), або з діячів майже виключно соціалістичних партій, різних забарвлень і відтінків, які до вибуху Березневої революції 1917 р. були насправді нічим іншим, як тільки секціями чи філіями всеросійських політичних партій, головно російської соціал-демократії. А, як відомо, в таборі російської соціал-демократії найбільш активною силою були комуністи (большевики і меншевики), які прикривали свої московсько-імперіалістичні змагання та свій великодержавний московський шовінізм гучною фразеологією — псевдodemократичною і псевдореволюційною, вершком якої було кинене ними пізніше, в розпалі революції, крилате і обманливе гасло про право народів російської імперії на «само-визначення — включно до відокремлення».

Дуже знаменним було те, що всі тодішні українські політичні партії — за одним-двома винятками — були партіями соціалістичними та що навіть націоналістична Українська Народна Партія, утворена Миколою Міхновським у 1902 р., вважала за доцільне прийняти під час революції 1917 р. назву: Українська Партія Соціалістів-Самостійників. Не менше знаменним був і той факт, що Революційна Українська Партія (РУП), утворена в 1900 р., партія, яка цього ж року надрукувала у Львові брошуру Миколи Міхновського «Самостійна Україна», що закликала український нарід до революційної боротьби за «єдину, нероздільну, вільну, самостійну Україну від гір Карпатських аж по Кавказькі», — що ця партія вже незабаром перейшла на марксистські позиції і в 1905 р. перетворилася на Українську

Соціал-Демократичну Партію, до якої влилася Українська Соціалістична Партія (УСП). Оця УСДП визнавала гасло самостійності України тільки декларативно, в принципі, а у своїй практичній політичній програмі висувала вимогу надати Україні національно-територіальну автономію в межах Російської імперії. А другий відлам колишньої РУП, що оформився в окрему партію п. н. Українська Соціал-Демократична Спілка, відкидав уже не тільки вимогу державної самостійності України, але навіть надання їй автономії, обстоючи єдність і неподільність зцентралізованої Російської імперії. Вступивши раз на цей шлях національного ренегатства, УСДСпілка послідовно докотилася до повного злиття з російською соціал-демократичною партією.

Загально кажучи, майже вся українська політично-активна інтелігенція дореволюційного періоду перебувала в полоні марксистсько-соціалістичної доктрини, з неї черпала своє надхнення, на її принципах засновувала програму своїх, організаційно дуже кволих і малочисленних, політичних партій. Вимога національно-територіальної автономії для України у складі великодержавної Росії — це було те максимум, про що відважувалися мріяти і чого несміливо домагалися ці українські соціалістичні партії.

Такий стан існував на східноцентральных українських землях на переломі XIX-го і XX-го століть, у такому стані і застав Україну бурхливий 1917 рік. Коротко цей стан можна схарактеризувати так: з одного боку бурхлива стихійна революційно-вибухова сила широких народних мас, що інстинктивно прагнули і змагали до повного національно-державного визволення України, а з другого боку стояла нечисленна і політично квола партійна верхівка, пов'язана ідейно-програмово — і значною мірою навіть організаційно — з різними всеросійськими політичними партіями (здебільша з російською соціал-демократією), яка, загально беручи, задовольнялася наївними мріями про лібералізацію і демократизацію державного ладу в Росії, в складі якої Україна мала добиватися, легальними засобами і мирним шляхом, національно-територіальної автономії. Аналізуючи історичні події 1917 р., бачимо, як ці дві течії і протиставні сили постійно зударялися одна з одною, бачимо, що партії не керували і не стояли в авангарді найширших народних мас, а були весь час цими масами підштовхувані — в напрямі до цілковитого державного усамостійнення України, до її повного розриву з Росією. Тодішні українські політичні провідники не стимулювали стихійних революційних починів і самостійницько-державницьких прагнень широких народних мас; навпаки, вони цей всенародний революційний зрив своєю нерішучістю і постійними хитаннями лише гальмували, і то аж до кінця 1917 р., а навіть і пізніше.

Щоб могли правильно оцінити початкову стадію, а далі і весь процес української національно-визвольної революції, для того треба брати до уваги насамперед не такі чи інші формальні ак-

ти-деклярації (універсали) Центральної Ради, Гетьмана і Директорії (коли говоримо про східно-осередні українські землі) на даних етапах політичного чи державного проводу України; для того треба розглядати насамперед ті прояви стихійної енергії та революційної динаміки українських народних мас, чийм неповним і з правила спізненим віддзеркаленням та ствердженням оті урядові деклярації були. Для розгортання, перебігу і висліду Української національної революції в 1917 і наступних роках, як теж для науки сучасних і майбутніх українських поколінь на досвіді успіхів і невдач наших попередників з-перед сорок років, важнішими від урядових деклярацій є реальні факти, конкретні чини, dokonані зреволюціонізованими українськими народними масами, що були в найглибшій своїй істоті гаряче патріотичними, жертвовними, динамічними і державнотворчими. При цьому джерельний документальний матеріал про тодішні події в Україні треба брати не лише з офіційльних документів, але і зі свідчень, розповідей, спогадів та різних праць активних учасників і творців тих подій, і то однаково тих з-поміж них, які опинилися були при кермі Української національної революції та державного будівництва, як і не меншою мірою тих, що були тільки рядовими діячами чи борцями в добу наших визвольних змагань 1917-21 рр.

Отож, для правильної оцінки початку Української національної революції 1917 р. важливішими є, ніж два перші універсали Центральної Ради, такі історичні події, як, наприклад:

Самочинне стихійне творення українських військових рад при тих частинах, що склалися значною або переважною мірою з вояків-українців; скликувані та відбувані цими радами і масами українського вояцтва військові з'їзди і маніфестації під українськими самостійницькими гаслами й синьожовтими прапорами; широко ведена названими радами національно-освідомлююча праця так серед самого вояцтва, як і серед загалу населення.

Заснування з почину Миколи Міхновського, в дні 29 березня 1917 р. в Києві, Українського Військового Клубу ім. гетьмана П. Полуботка та Українського Військового Організаційного Комітету, їх почин і роля у творенні окремих українських військових частин із вояків російської армії, ініціатива для самочинного зорганізування 1. Українського полку ім. гетьмана Б. Хмельницького з українських вояків етапного пункту в Києві в дні 1 квітня 1917 р.

Відбуття заходами Українського Військового Організаційного Комітету I-го Всеукраїнського Військового З'їзду 18 травня 1917 року в Києві, з участю к. 700 делегатів від фронтового вояцтва, українських військових товариств, морської фльоти та запілля, та обрання цим з'їздом Українського Генерального Військового Комітету на чолі із Симоном Петлюрою, як провідного органу українського військового руху.

II. Всеукраїнський Військовий З'їзд з участю 2.500 делегатів від двох мільйонів вояків, що відбувся в Києві в днях 18-23

червня 1917 р., всупереч забороні військового міністра Росії Ол. Керенського, обрання Тимчасової Військової Ради, як представництва українського вояцтва в Центральній Раді.

Самочинне творення нової форми української збройної сили за територіальним принципом — Вільного Козацтва (від м. квітня 1917 р.).

Стотисячна українська маніфестація в Києві на початку квітня 1917 р. під сотками синьжовтих прапорів, із співом «Ще не вмерла Україна» та Шевченкового «Заповіту», з присягою на вірність Україні, складеною на руки Михайла Грушевського, голови Центральної Ради.

Рішучі виступи селянських і вояцьких делегатів з вимогами відірватися негайно від Росії і розпочати будування самостійної Української держави, що мали місце на Всеукраїнському Національному Конгресі в Києві, в днях 17-21 квітня того ж року, хоч у резолюціях конгресу ці вимоги не були узгоджені, бо проти цього були і М. Грушевський, і В. Винниченко, й інші впливові у той час провідні діячі.

Що особливо гостро кидається у вічі — це принципове, вперте і послідовне недоцінювання провідниками Центральної Ради конечности організації власної регулярної міцної армії, наївне переконання, що для оборони правопорядку і національно-державних інтересів українського народу вистачить звичайна міліція, мовляв, регулярна армія може стати мілітаристичною загрозою «для здобутків революції», армія — «це знаряддя реакції» і т. п. Більшість членів Центральної Ради висловилися за потребу організувати збройну силу територіального характеру у формі Вільного Козацтва, і то щойно тоді, коли відділи Вільного Козацтва вже давно були зорганізувалися самочинно, спершу на Правобережжі, поширюючись згодом на Волинь, Херсонщину і Лівобережжя. А втім, загальний з'їзд Вільного Козацтва відбувся в днях 16-20 жовтня 1917 р. в Чигирині, а не в Києві, і його керівний орган, Генеральна Рада Вільного Козацтва, мав свій осідок у Чигирині, а не в столиці України, та й підлягало Вільне Козацтво зразу Генеральному Секретаріатові внутрішніх справ, а щойно від січня 1918 р. — Ген. Секр. військових справ.

Історичною заслугою Симона Петлюри є те, що він завжди належно доцінював значення власної міцної збройної сили і присвятив справі її зорганізування чи не найбільше своїх зусиль. Зате ж каригідного занедбування цієї найважливішої під час визвольної революції справи з боку Центральної Ради не можна ні виправдати, ні простити. Його можна лиш зрозуміти, беручи до уваги, що Центральна Рада спершу зовсім не збиралася виборювати збройною силою державну незалежність Україні. Більше того, УЦРада навіть декларативно, принципово не висунула вимоги державної самостійности України аж до 20 листопада 1917 р. чи, точніше, аж до 22 січня 1918 р. Бо ж відомо: III-ім Універсалом Центральна Рада проголосила утворення Української Народної Республіки, проте «не пориваючи федера-

тивних зв'язків із Росією», хоч федеруватись не було з ким, бо в той час у Москві була вже большевицька влада, що її Україна не визнала, і незабаром була примушена вести проти неї оборонну війну. Хоч як воно може видаватися парадоксальним і прикрим, але є фактом, що Центральна Рада зважилася проголосити повну незалежність і суверенність Української Народної Республіки щойно тоді, як почався збройний наступ большевицької Москви; це вона вчинила, шукаючи порятунку в підписанні мирного договору з Центральними державами в Бересті Литовському і прохаючи їх дати Україні збройну допомогу у війні проти червоної Москви. Цей факт навіть стверджено в IV. Універсалі оцими словами: «нас приневолено» творити своє самостійне життя... Як бачимо, потрібно було не лише багато (безповоротно прогайнованого) часу, але і збройного наступу на Україну з боку нашого відвічного ворога, щоб автономісти з Центральної Ради вступили нарешті на шлях повної самостійності України, до чого від самого початку революції штовхали Центральну Раду українські патріотичні народні маси.

Але і після 22 січня 1918 р. були ще не раз спроби порозумитися з большевицькою чи білою Москвою коштом самостійності України, переходом «на радянські позиції» (В. Винниченко) чи проголошенням 14 листопада 1918 р. «грамоти» гетьмана Павла Скоропадського про «федеративну» злуку України з Росією. Виникнення ж фіктивного українського советського уряду в Харкові в грудні 1917 р. треба трактувати в зовсім іншій площині. Це була звичайна — зрештою, дуже спритна — пряма диверсія большевицької Москви, щоб могли протиставити Центральній Раді «реакційний і буржуазний», інший «український уряд», що був її власним творивом і агентурним знаряддям.

І знову ж треба підкреслити, що з-поміж усіх діячів Центральної Ради і членів пізнішої Директорії найбільш послідовним і непохитно-незламним українським самостійником-революціонером-державником виявився Головний Отаман Симон Петлюра, який «в українську державність твердо вірив — українську державність ісповідував», — як це сам він гордо заявив, уже востаннє, напередодні своєї трагічної смерті від куль того ворога, проти якого він вів український нарід до безпощадної збройної боротьби: від куль імперіялістичної червоної Москви.

Неясна військова політика Центральної Ради спричинила в кінцевому висліді повну деморалізацію чотиримільйонної маси українського воєцтва, що було змобілізоване на війну російським царським урядом, а тепер порозходилося по хатах. Молода Українська держава залишилася фактично безборонною, без міцної регулярної армії. І коли 25 грудня 1917 р. заатакувала Україну 30-тисячна озброєна до зубів московсько-большевицька армія під командуванням В. Антонова-Овсєєнка, то проти неї могли виступити лише маленькі, наспіх зформовані українські військові частини: Гайдамацький кіш Слобідської України під командуванням С. Петлюри, курінь Січових Стрільців Є. Коно-

вальця, якого формування розпочато щойно в листопаді цього ж року з полонених українських вояків австрійської армії для прибічної охорони Центральної Ради, Помічний курінь студентів Січових Стрільців під командуванням сотника Омельченка, що загинув 29 січня 1918 р. в бою під Крутами, і, врешті, малі відділи гарнізону м. Києва. Щойно в розпалі українсько-московської війни почалося інтенсивне організування української армії під командуванням ген. К. Прісовського і Головного Отамана С. Петлюри, яким удалося — з допомогою німецьких і австро-угорських військ — очистити Україну від московсько-більшевицьких наїзників упродовж місяців березня і квітня 1918 р.

Наїзд большевиків на Україну дав змогу українським народним масам безпосередньо зіткнутися і побачити зблизка тих нових московсько-комуністичних «визволителів». Це мало вирішальний вплив на збільшення національного самоосвідомлення народних мас, на протверезіння від отруйних впливів комуністично-більшевицького дурману, поширенню якого в Україні поневільно сприяли нещасливі соціально-економічні чи, точніше кажучи, соціалістичні експерименти Центральної Ради в соціально-економічній ділянці, її невдале намагання переліцитувати большевиків у демагогічних кликах і програмах.

Безпосередня зустріч з московсько-більшевицьким наїзником дала українським народним масам змогу гостро відчувати, наочно побачити і ясно собі усвідомити, що ота большевицька т. зв. Жовтнева революція є насправді ніщо інше, як московсько-єдинонеділимська великодержавна реакція, замаскована під червоний революційний кольор, проте своєю суттю контрреволюційна і спрямована насамперед на здушення національно-визвольних революцій повсталих проти російського імперіялізму народів.

(Закінчення в наступному числі)

«Гасла сучасного zdeгенерованого світу? Машинний «прогрес», індустріялізація, колхози, «сучасна Україна», ідилія «щасливого і заможного життя», яке запровадить всесильний «людський розум без віри основ»? Усе це порох і омана! Під цими гаслами ніколи не відродиться Київ, ніколи не вирветься Україна з пазурів московського крука. Вона відродиться, коли піднесе прапор Старого Києва, оборонця нашої великої Правди проти лжехристиян з Півночі. Тільки ця, заповіджена Києву Правда Первозваного надхне борців за неї силою духу, вірою і завзяттям, тільки вона, і ніяка інша. Та сама, якою перейняті були Володимир, Ярослав, Сагайдачний, Випенський, Богдан, Мазепа, Шевченко. Вона створить з Києва і його земель не мирний край ідилічних гречкосіїв або «прогресивної інтелігенції» — безборонну здобич для завойовника, а традиційну Україну печерян-аскетів і вояків, лицарів хреста і меча, що без них у рабів обертають мирних плугаторів «на нашій не своїй землі».

(Д. Донцов, Від містики до політики, ст. 40, Торонто, 1957).

С. ЛЕНКАВСЬКИЙ

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА БОЛЬШЕВИКІВ В УКРАЇНІ

(4)

Від 1934 р. в ССРСР великоросійського шовінізму офіційно не плямували, але й відкрито не пропагували, лиш мовчки просовували. Відкритий, нічим неприхований зворот до ідей великоросійського патріотизму зробив Сталін на початку другої світової війни, коли німці здобували Москву і ССРСР стояв над берегом свого розпаду. Відклик Сталіна до міцнішої сили, ніж комуністичний запал мас, до великоросійського шовінізму, не був спричинений самим лише розпачем безвиглядного воєнного положення, але й свідомістю большевиків про велику динамічну силу національно-патріотичних почувань. Ці російські патріотичні тенденції нуртували здавна в партійних кадрах і мали формуючий вплив на політику й ідеологію партії, але російські большевики не робили з цього великого розголосу, щоб не розбуджувати пристрасних патріотичних тенденцій у неросіян, і старалися прикривати їх інтернаціональною фразеологією.

Дня 7 листопада 1941 р. Сталін звернувся до війська з промовою, кінцевий заклик якої російські большевики з шовіністичним задоволенням безнастанно цитують: «Нехай одушевляє нас у цій війні хоробрий образ наших великих предків — Олександра Невського, Дмитра Донського, Кузьми Мініна, Олександра Суворова, Михайла Кутузова! Нехай осінить нас перемагаюче знам'я великого Леніна!» Цим закликком Сталін зробив офіційний пролом і поступку перед російським шовінізмом. Він легалізував його, як офіційну ідеологію. Появилася ціла низка російських патріотичних брошур для війська, а згодом, коли Україна була окупована німцями і втрачена, видано також декілька українських брошур для війська, як про Хмельницького і Богуня. Толеровано і навіть замовлявано в неросійських письменників твори з патріотичною тематикою. М. ін., тоді був написаний вірш Сосюри: «Любіть Україну», який був допущений до шкільних підручників, а в пізніших роках засуджений за націоналістичний ухил. З російськими патріотичними творами тієї доби подібного випадку не було.

Вірш В. Сосюри «Любіть Україну» був написаний і вперше опублікований в 1944 році. В чергових роках був багато разів передруковуваний і двічі перекладаний на російську мову поетами О. Прокофєвим та М. Ушаковим. В 1951 р. передруковано його в російському перекладі О. Прокофєва в журналі «Звезда», ч. 5, і зараз же «Правда» (2. 7. 51) засудила його за націоналістичний ухил, закидаючи, що «під такою творчістю підпишеться будь-який недруг українського народу з націоналістичного табору, скажімо Петлюра, Бандера і т. ін.». Що саме розцінила большевицька критика в цьому вірші як націоналістичний ухил Сосюри?

Загальний закид критики цього зразка високоякісної патріотичної лірики є такий, що, вправді, «тема любови до Батьківщини є благородною і високою темою нашої літератури», але вірш не втілює «великої

ідеї радянського патріотизму». Не про ту батьківщину Сосюра пише, про яку більшовикам треба, але «оспіває якусь одвічну Україну, Україну взагалі...» поза часом, поза епохою», «без зв'язку з іншими народами Радянського Союзу». Так писати радянським письменникам про їх батьківщину не дозволяється, це «суперечить життєвій правді». Проповідання любови до «України взагалі» — є ідеологічним ухилом. Справжній патріотизм це пропагування любови не до України, а до Радянської України і до ширшої «нашої соціалістичної Ватківщини».

Сосюра мав три можливості написати дозволеного цензурою патріотичного вірша про Україну: 1) міг оспівати недолу України під експлуаторським ярмом, 2) «прославити все те нове, що створено творчою працею нашого (тобто всіх советських) народу, що перетворило сльозами політу Україну, яка стогнала віками, у квітучу радянську республіку», 3) або звеличати, що український нарід в дружбі народів Сов. Союзу і під керівництвом більшовицької партії добивається успіхів у будівництві комунізму. Він міг теж пов'язати усі ці три теми в одному вірші, як роблять це пропагандивні борзописці. Він цього не зробив, і тому його вірш засуджено за «національний ухил», бо «суть націоналізму», на думку більшовицької критики, «полягає в намаганні відособитись і замкнутись у рамках своєї національної шкаралупи, в намаганні не бачити того, що зближує і з'єднує трудящі маси національностей ССРС».

З критики вірша Сосюри ясно показується шаблон, за яким поети зобов'язані виробляти вірші з патріотичною тематикою. Цей шаблон такий: 1) засудження передбільшовицьких минулих часів; 2) похвала сучасному більшовицькому поневоленню і подяка Росії чи партії; 3) надії на покращання в майбутньому, або заклики до дружби народів. За цим монотонним шаблоном продукується віршована пропаганда, як вищий тип радянської патріотичної лірики, що вилізла «з рамок своєї національної шкаралупи».

На вільну творчість місця нема. Партія наказує, що советська література «є літературою, у якій немає і не може бути інших інтересів, крім інтересів народу і держави. Радянська література покликана відображати велич і міць нашої батьківщини, культивувати і розвивати дружбу народів, полум'яний радянський патріотизм...» Обов'язок письменників — вести непримиренну боротьбу з усіма і всякими проявами націоналізму, неустанно пропагувати благородні ідеї радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму, описувати в своїх творах героїчні діла нашої великої Ватківщини, що буде комунізм».

Від часу війни російська національна ідея перестала уважатися історичним пережитком, у протилежності до неросійських національних ідей, які й надалі поборюється, як «пережили ідеї» та «ухили» буржуазного націоналізму.

Коли війна закінчилася перемогою більшовиків і російське патріотичне піднесення сповнило свою ролю, Сталін 24. 5. 45 р. дав ще один сигнал, щоб оживити його наново, відомим тостом на честь командирів советської армії, який цитуємо повністю:

«Я хотів би підняти тост за здоров'я нашого советського народу і, перш усього, російського народу. Я п'ю, перш усього, за здоров'я російського народу, тому що він є найвидатнішою нацією з усіх націй, що

входять у склад Советського Союзу. Я підіймаю тост за здоров'я російського народу, тому що він заслужив собі в цій війні загальне признання, як керівна сила Советського Союзу серед усіх народів нашої країни. Я підіймаю тост за здоров'я російського народу не лише тому, що він — керівний народ, але й тому, що він має ясний розум, стійкий характер і терпеливість».

Цим тостом Сталін заповів, що в післявоєнній національній політиці російських большевиків неросійські народи, що поклали у війні великі жертви життя і крові, будуть поставлені в підрядне становище у відношенні до російського народу. Заповідження нового трактування росіян, та тим самим і неросійських народів, разом з інструкціями, що пішли по партійній і поліційній лінії, викликали цілу гістеріку тріумфального повоєнного російського шовінізму. В Україні і країнах, що були окуповані німцями, проведено масакру національно свідомого елементу, пришиваючи здебільша співпрацю з гітлерівською агентурою, зраду «родини», участь у націоналістичному підпіллі. Вчені займалися переріркою інтерпретації історії, перевіркою і виправлюванням праць воєнного часу по лінії підкреслювання керівної ролі росіян в усіх історичних епохах. По неросійських республіках полетіли готиви, покотилася хвиля прискореної русифікації і приспіненого придушення визвольно-революційної боротьби, зокрема в Україні — проти ОУН і УПА. На всіх мовах піднявся оглушливий похвальний крик «старшому братові». Термін «старший брат», що перед тим підкреслював особливе значення російського народу супроти неросіян і потім був на деякий час усунений, увійшов знову в життя.

Демонстрування «советського патріотизму», виявлювання любови до російської імперії під маскою Советського Союзу стало обов'язком для неросіян. Хто з неросіян активно не виявляв цього патріотизму, той попадав у підозріння в симпатіях до неросійського «буржуазного націоналізму». Але самі похвали «старшому братові» ще не цілковито оберігають від ухилю. Всьому, що не було твором росіян, повинна бути надана менша, легковажна ціна, або повинен бути вказаний якийсь російський учитель чи попередник кожного неросійського досягнення.

Символом демонстративного признання, що Радянський Союз є твором і заслугою російського народу, є новий гімн Советського Союзу, що починається словами:

«Союзом незламним республіки вільні
Навік об'єднала Великая Русь.
Хай квітне народами створений спільно
Єдиний могутній Радянський Союз».

Варто при цій нагоді відмітити, що новий гімн майже зовсім витиснув з ужитку Інтернаціонал, який, м. ін., має підбурливо-небезпечні для большевицької держави слова:

«Пусті слова про право бідних,
Держава дбає не про нас.
Нас мають за рабів негідних,
Доволі кривди і образ!»

Другий сигнал, що підніс упадаючу хвилю русифікаційного натиску на неросіян, дав Жданов у серпні 1946 р., провівши в ЦК свою резолюцію проти космополітизму і буржуазного націоналізму. В своїй доповіді

про журнали «Звезда» і «Ленинград» він закликав зв'язувати сучасну совєтську літературу і музику з російською літературою і російською музикою царських часів: «Краща традиція совєтської літератури являється продовженням кращих традицій російської літератури XIX ст., традицій, створених нашими великими революційними демократами — Белінським, Добролюбовим, Чернишевським, Салтиковим-Щедріним, продовжених Плехановим і обоснованих Леніним і Сталіним». Інші росіяни — Пушкін, Толстой, Горький — були ще в передвоєнних часах рекомендовані неросійським письменникам, як їх духові попередники.³²⁾

На час цього русифікаційного курсу в літературі припадає святкування 30-річчя окупації України більшовиками. Цінічним глумом звучать слова Молотова, колишнього першого секретаря ЦК КП(б)У, на ювілейній сесії Верх. совєта УРСР від 24. 1. 1948 р.: «Сторіччя жив український нарід, поділений на частини, скутий російським царом і австро-угорською монархією, позбавлений вільного національного розвитку. Сторіччя жив український нарід під чужоземним ярмом, перебуваючи в напівколоніальному положенні. Тільки Радянська революція в Росії відкрила шлях до відродження українського народу, який створив власну Радянську державу і зайняв своє видатне місце в Союзі Рад. Соц. Республік. З цього моменту починаються роки і перші десятиріччя національного відродження українського народу. Це відродження знайшло свою могутню опору в радянській владі на Україні і в керівництві більшовицької партії».

Поглиблення русифікаційного курсу і поширення його також на ділянку мовознавства зробив Сталін у 1949 році. Він у своїх листах про мовознавство передбачав, що теперішні мови розвиваються в напрямі до світового одномовства і найближчим розвоєвим етапом буде постання т. зв. зональних мов. Цими міркуваннями Сталін дав поштовх до підкріплення шовінізму російських мовознавців. Академік Віноградов поробив зараз з цих напрямних шовіністичні висновки, бажаючи піднести повагу російської мови, як такої, що стає зональною мовою для народів СРСР. Він проголосив таку догму про місію російської мови: «Мова великої російської нації є могутнім інструментом для прискінення порозуміння нашої країни... Велика російська мова є невичерпним, животворним джерелом для мов усіх народів Совєтського Союзу»³³⁾. Ці авторитетні міркування осмілили і посилили амбіції російських шовіністів і, як практичний наслідок, піднесли повагу до російської мови та зміцнили русифікацію в шкільництві всіх щаблів неросійських республік.

Після арешту кремлівських лікарів, хвиля антинаціоналістичної кампанії досягла на кілька місяців свого вершка. Поведено боротьбу з сіонізмом і з місцевим націоналізмом, рівнорядно і водночас із тим звеличування «мудрости» і «чеснот» російського народу дійшло до найвищого вершка.

Смерть Сталіна 5. 3. 53 р. нагло обірвала боротьбу з націоналізмом. Непевне положення більшовицької диктатури вимагало заходів проти вибуху незадоволення мас, а зокрема неспокоїв серед поневолених на-

³²⁾ Промова Молотова, «Правда» 21. 6. 36.

³³⁾ «Правда», 21. 7. 1951.

родів, яким набридло і яких ображало безупинне плазування перед російським народом. Положення в сателітних країнах стало небезпечно-загрозливим. Щоб рятувати захитану й обезголовлену диктатуру від вибуху внутрішнього хаосу і не допустити до відокремлення сателітних країн від Советського Союзу, Берія, тодішній міністер внутрішніх справ і спец у національних справах, вирішив відкрити вентилі безпеки та злагіднити курс. Значно пізніше, коли влада обезголовлених диктаторів була врятована, Берії закинута капітулянтську політику супроти неросійських народів, але в той час ту політику апробував був цілий ЦК партії.

Щоб внести відпруження, почалася чистка партійного і державного апарату з найбільш ревних і через те найбільш зненавиджених масами виконавців большевицької національної політики й насильної та приспіненої колективізації в сателітних країнах і в неросійських республіках ССРСР. В неросійських республіках ССРСР почали усувати одного за одним непопулярних або зненавиджених большевицьких достойників і насаджувати нових людей. Для неполітичних в'язнів проголошено малу амністію. Це викликало навіть надії багатьох західніх і українських коментаторів, що починається новий «політичний НЕП» у національній політиці большевиків.

В Україні 35 днів по смерті Сталіна (10. 4. 53) з нагоди створення об'єднаного міністерства внутрішніх справ усунено зненавидженого чекіста Тимофія А. Строкача і призначено на його місце Павла М. Мешика. Впарі з тим почався цілий ряд усувань і підвищень на різних щаблях адміністративної драбинки. Тринадцять днів пізніше (23. 4. 53) усунено Пірогова з посади міністра державної контролі й призначено на те місце Каравасва. Через два тижні (6. 5. 53) відзначено орденом Трудового червоного прапора Григорія І. Петровського, що в 1938 р. був усунений зі становища голови ради міністрів УССР за «націоналістичний ухил» і цез з політичного оводу. Дев'ятнадцять днів потім (25. 5. 53) призначено Олександра Корнійчука першим заступником голови ради міністрів УССР. Це призначення мало сенсаційний посмак, бо Корнійчук мав часті непорозуміння з партією. Свого часу йому і польці Ванді Васілевській закидали ухили в напрямі «українського буржуазного націоналізму» та змусили їх переробляти лібретто до опери «Богдан Хмельницький». Незабаром, у 1951 р., Корнійчук, як тодішній голова «Спілки радянських письменників України», дістав гостру догану за те, що допустив видрукувати націоналістичний вірш Сосюри. Він каявся, що «не вів рішучої боротьби з залишками українського буржуазного націоналізму». Рівночасно просив виправдання за «неактовність» українського мовознавця Вілодіда, який, розглядаючи під чисто філологічним кутом творчість Малишка, поставив його зовсім слушно вище Маяковського. При цій нагоді Корнійчук хвалив «російську літературу, як найпрогресивнішу літературу світу». Але секретар ЦК КПУ Мельников визнав самокритику Корнійчука невиспачальною. Корнійчук поздавав чергово всі свої посади: заступника голови ради міністрів, міністра зовнішніх справ та заступника голови президії Верховного совета УССР, і присвятив себе цілковито літературі та праці в «Комітеті миру». Після цих усіх ударів, Берія привернув Корнійчука знову до політичного життя. Шістнадцять днів по призна-

наченні Корнійчука заступником голови міністрів УССР, ЦК КПУ призначив його (11. 6. 53) ще й членом бюро ЦК КП України. День пізніше сталася найзавітніша подія.

ЦК КП України усунув 12. 6. 53 Леоніда Георгієвича Мельнікова з посади першого секретаря та члена бюро ЦК КП України, призначивши на його місце українця з походження О. Кириченка. Мельніков був не лише головним русифікатором України, але визначною большевицькою фігурою. В 1940-44 рр. він був заступником державної контролі ССРСР, в 1950-53 рр. членом президії Верховного совета УССР і першим секретарем ЦК КП(б)У.

Офіційне обґрунтування усунення Мельнікова мало досить сенсаційний зміст. «Радянська Україна»³⁴⁾ подала такий текст про усунення Мельнікова пленумом ЦК КП України:

«Пленум обговорив питання про хиби в політичній роботі і керівництві господарським та культурним будівництвом. Пленум визнав незадовільним керівництво ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР західними областями України.

Пленум відмітив, що Бюро ЦК і секретар ЦК КП України тов. Мельніков у своїй практичній роботі допустили перекручення лєнінсько-сталінської національної політики нашої партії, які виявилися в порочній практиці висування на керівну партійну і радянську роботу в західних областях України переважно працівників інших областей УРСР, а також у фактичному переведенні викладання у західноукраїнських вузах на російську мову.

Пленум викрив великі помилки в справі організаційно-господарського зміцнення колгоспів у західних областях України.

Пленум ЦК КП України намітив практичні заходи по посиленню політичної роботи, послідовному проведенню лєнінсько-сталінської національної політики, усуненню хиб у керівництві господарським і культурним будівництвом.

Пленум ЦК КП України прийняв організаційні рішення.

Пленум зняв з поста першого секретаря і вивів із складу Бюро ЦК КП України тов. Л. Г. Мельнікова, як такого, що не забезпечив керівництво, допустив грубі помилки в справі добору кадрів і проведення національної політики партії.

Пленум обрав першим секретарем ЦК КП України тов. Кириченка О. І., увільнивши його від обов'язків другого секретаря ЦК КП України.

Пленум обрав членом Бюро ЦК КП України першого заступника голови Ради Міністрів УРСР тов. Корнійчука О. Є.»

Сенсаційними у цьому комунікаті були два моменти. Перше, що русифікацію (щоправда, лише західноукраїнських вузів), яка була домінантною рисою повсюдної національної політики большевиків, виразно засуджено як помилку і як «перекручення лєнінсько-сталінської національної політики»! Друге, — що насаджування немісцевих комуністів — мабуть, уперше — зараховано комунєбуду у вину. Це цілком суперечне з попередньою настановою партії, що в неросійські райони треба насилати

³⁴⁾ «Радянська Україна», 13. 6. 1953.

найпевніший місцевий елемент. Про цю настанову відкрито говорив Молотов 24. 1. 1948 р.: «Особливо важливо, щоб трудящі західньої частини України, які тільки в останні роки стали в ряди будівників соціалізму, одержали велику підтримку з боку передових районів України і від усього Советського Союзу».

Незабаром по цих перемінах проголошено 18 пунктів про господарську поправу положення в Україні, про податкові полегші і звільнення для окремих областей України. Це вказувало, що напруження в Україні було крайньо велике; надією на негайні полегшення дошкульних господарських труднощів і обіцянкою спинити русифікацію в Західній Україні треба було відвертати увагу від небезпечних наслідків національної і економічної політики большевиків в Україні.

Як грім з ясного неба, подіяла вістка про арештування Берії. В обґрунтуванні його арештування був, м. ін., закид, що ліберальніша національна політика була його особистою спекуляцією. Партія наказала скликати масові мітинги та ухвалювати домагання кари смерті для «зрадника», якого аж по 36 роках розкрито. В Україну, разом із вісткою про арештування Берії, негайно вернувся термін «великий російський нарід» і плазування перед «старшим братом», ритуал, який перестав бути модний після Сталінової смерті. Боязливо-поспішним поворотом до старої, принижуючої фразеології хотілося відвернути кару за покvapливу і передчасну критику русифікації України. Почалася круглoвська чистка під гаслом ліквідації спільників «беріївської зради». Скільки в Україні тихцем покотилося голів необережних людей, що в час 4-місячного експериментування з злагідненням національної політики загналися і виявилися політично ненадійними, — того оголошено не буде. Відомі тільки деякі імена большевиків на найвищих щаблях в Україні. Мешика заарештовано і розстріляно разом з Берією і назад на посаду міністра внутрішніх справ УССР повернено Строкача. Леоніда Мельнікова, що «допустився перекручень політики» партії, що поробив «великі помилки» в організації колгоспів, що примінював «порочну практику» в справі добору кадрів і в проведенні національної політики партії, — за всі ці партійні провини його не розстріляли, ані не сховали навіть у тінь. Дня 27. 7. 53., тобто 45 днів по оголошенні його помилок і по викиненні з ЦК КП України і три тижні після ліквідації Берії, Маленков призначив Мельнікова послом СССР до Румунії. Загально відомо, що роля посла СССР у сателітній державі не лише дипломатична, але політично-унапрямуюча. Призначення Мельнікова на такий пост означало, що Кремль «грубих помилок» у національній політиці і в доборі русифікаційних кадрів для України не вважає за дискваліфікацію, але навпаки, за заслугу, яка гарантує довір'я заступати політичні інтенції Кремля та бути покровителем і неофіційним керівником політики румунського сателіта.

Щоб розчарування з приводу наближування поворотної хвилі русифікації надмірно не зміцнило в Україні непопулярності нових диктаторів, дня 12. 8. 1953 р. покликано С. Стефаніка з Західньої України на короткий час на посаду заступника голови ради міністрів УССР, як

показову ляльку для пропаганди, нібито постанова про обсаджування також вищих посад українцями місцевого походження не змінилася в нічому. На великий барабан узято іншу пекучу тематику.

На відтинку національної політики створилася після ліквідації Берії курйозна і небезпечна ситуація. Засудження русифікації в частині України піднесло надії на національні полегшення в усій Україні та в неросійських республіках. Швидка ліквідація деяких новопоставлених большевиків, що починали змінювати стару русифікаційну політику, розбила піднесені надії і була вимовною позначкою повороту до русифікації. Прямий поворот до випробуваних форм русифікації був ризиковий. На тлі піднесених надій на зміни він міг викликати в національних масах небезпечне розчарування.

Російські большевики мали здавна в запасі два паралельні гасла, якими оперували з часу війни і якими прислонювали потрохи русифікаційний курс своєї політики, а саме гасло совєтського патріотизму та гасло дружби народів. Від серпня 1953 р. на ці два пропагандивні коники переставили вони всю свою внутрішню пропаганду в національній політиці. Дуже інтересну інтерпретацію патріотизму, що зобов'язує всіх громадян, дали вони в такому формулюванні: Совєтський патріотизм — це не звичайний патріотизм, що здавна існує в усіх народів, але патріотизм вищого типу. Він виражає любов громадян СРСР до нового соціалістичного загального і державного устрою³⁵). В цьому окресленні патріотизм — це вже не любов батьківщини. Патріотизм — це любов режиму. Любов батьківщини, тобто в першу чергу любов Росії, міста Москви і російської культури, що викликала небажану застанову: а як з легальністю любови вужчої і справжньої батьківщини, України, Києва? Це дратуюче питання вітчизняного патріотизму відсунено нібито в тінь, як патріотизму «нижчого типу», як підрядну справу супроти вимагання любови режиму. Любов або не любов режиму — це вже справа безпосередньої компетенції органів політичної поліції, яка нотує лояльність або нелояльність громадян.

Але переставлення на любов режиму було тільки тимчасовим і короткотривалим маневром для діалектичної аргументації і для залякування. Другою рукою большевики таки пересадили пропаганду всеросійського патріотизму на коника дружби народів. Доказом активної дружби народів стало знову похвалювання в різних формах інших народів СРСР, як декоративне обрамування для хвалення росіян за їх упертість у будові соціалізму та передової культури. Першість Москви лишилася головною істотою дружби народів. Оце домагання понижуючого плазування і звеличування поневоленими народами їхніх поневолювачів ще в часах Сталіна спричинило катастрофальне напруження з приводу самоприниження. Тому при повторному крузі звеличування Росії під формою дружби впроваджено та заакцентовано новий момент: також і росіяни повинні в якійсь мірі враховувати принижену національну гордість неросіян і підносити також і в них певні позитиви.

У зв'язку з підготовлюванням Переяславської річниці, похвала також України з боку росіян, в дозах згори обмежених, стає з осені 1955 щораз

35) Ковалев: В чем состоит коммунистическое воспитание трудящихся, Госполитиздат, 1954.

виразнішою ноткою в большевицькій пропаганді. Цілорічне святкування Переяславської річвиці було проведене в небувалих досі широких пропагандивних масштабах. Основою її було маніфестування добровільности прилучення українського народу до російського. На боці від цієї вигадки про добровільність большевики розпрацювали цілу ідеологічну надбудову про інтерпретацію всієї минулої історії України. Партія поклала собі за завдання перетворити політичну свідомість українського народу так, щоб він не лише з примусу і konieczности, але з власного бажання і переконання хотів бути в складі СРСР, щоб він прийняв імперіялістичні та денационалізуючі цілі Москви і ЦК партії за свої власні політичні й національні змагання.

Крім національного поневолення, другим джерелом незадоволення мас було важке економічне положення і низький рівень життя. Щоб вийти з катастрофального положення і втихомирити маси, Хрущов 8 серпня 1953 р. розгорнув широку програму сільсько-господарської політики, що мала б населенню дати задовільну кількість дешевих харчів, особливо м'ясних, і подостатком товарів широкої потреби, а державі більший валютний збір для експорту і для воєнних запасів.

Різними пропагандивними та організаційними заходами, зверненими до піднесення продуктивності сільського господарства і тваринництва та до збільшення й покращання якості продукції товарів легкої промисловості, большевики намагалися в двох наступних роках прикувати всю увагу населення до технічно-господарських метод праці. Нові методи мали бути засобом для піднесення життєвого рівня та — головне — мали відвернути увагу від затривожуючих перспектив у розвитку національної політики. Почався великий пропагандивно-рекламний демпінг на тему всяких торфово-перегнійних горшечків, квадратно-гніздового способу засаджування, що мали б збільшити урожай, а за тим — добробут, про заготівлю кормів для худоби, зокрема силосу і кукурудзиння, поліпшеної будови стаснів, свинюшників, сараїв, курників тощо. На села кинено з міст і з Московщини хмару політруків і агітаторів під маскою агрономів, зоотехніків, «номенклятурних» кандидатів на голів колгоспів, техніків МТС-ів, що підганяли всі колгоспи на соцзмагання без передишки. Газети широко розрекламували, як небувале і радісне досягнення, виробництво «кращої якості» тканин, ліжок, каструль і всяких потрібних людям товарів щоденного вжитку, яких роками не можна було в магазинах купити. Організаційний хаос торговельно-роздільної сітки пригашував радість придбання потрібних товарів, але не гасив надії. Цю надію пригасила лютнева сесія Верховного совета СРСР з 1955 р., яка сконстатувала провал заходів до піднесення сільського господарства і легкої промисловості; за це усунула Маленкова і заповіла поворот до надавання першости важкій індустрії коштом обмеження потреб населення.

Впарі з цією майже дворічною пропагандою проголошування й оглуплювання населення технічно-господарськими штучками і винаходами, щораз більш вперто і влізливо пропаговано гасло, призначене для нівеляції національних процесів, — гасло про «дружбу народів», яку «треба берегти, як зіницю ока».

У зв'язку з потребою збільшити валовий збір хліба та створити нові, стратегічно догідно положені бази сільсько-господарської продукції, партія вирішила освоїти цілинні землі Казахстану і Алтаю, не зважаючи на важкі кліматичні умови і великі фінансові кошти.

Крім господарських і стратегічних цілей, освоєння пустарів дає нагоду для проведення експерименту великого вимішання й винародовлення народів. Молодих хлопців і дівчат відривається від їх природного національного оточення — українського, російського, білоруського, балтійського — і поселяється їх в азійських пустирях, у яких вони, працюючи разом, можуть порозуміватися з собою і з місцевим населенням щоденно російською мовою. Партія агітує за те, щоб вони між собою женилися, закладали національно мішані багатодітні родини і назавжди залишалися на цілинних землях. Цим способом большевики досягають подвійну мету: 1) послаблюють фізичну субстанцію неросійських націй на їх матеріку, позбавляючи їх певного відсотка молоді; 2) у штучно створених умовах пустинного відокремлення Центральної Азії зааранжують процес кончевої русифікації національно перемішаної молоді. На освоєних землях центральної Азії має постати з вимішаних різнонаціональних складників нове суспільство, зв'язане з собою піонерською романтикою, а потім традицією здобувців пустарів. Для того суспільства здобуті їх працею землі стануть новою батьківщиною, російська мова, якою воно послуговується не під зовнішнім примусом, а з практичної потреби в щоденній праці, — мовою нової батьківщини і основою національної культури. На цілинних землях Казахстану і Алтаю започатковано подібний процес, як той, що почався перед 300-ма роками на індіанських землях Північної Америки і Канади з приходом європейських піонерів і траперів. Різниця, однак, в тому, що процес вимішування народів і їх асиміляції на базі однієї мови є в СРСР планоно унапрямуваний згори програмою денационалізації. Тому він у скорому часі веде до національної нівеляції його складників.

«Кожне намагання запровадити в Росії західно-європейські парламентарні форми влади заздалегідь засуджене на невдачу. Коли скинуть царський режим... його місце займе комуністичний за зразком Карла Маркса, що недавно помер у Лондоні та що його теорії я вивчав з увагою і зацікавленням».

(Гр. Д. Толстой, міністер внутрішніх справ Російської імперії часів Олександра III, гл. В. v. Bülow, Denkwürdigkeiten, IV, 573, 1931).

* * *

«Республіка, яка не провадила б до соціалізму, виглядала б нам на абсурд, на перехідну форму, яка рахувала б себе за мету саму в собі; соціалізм, який намагався б обійтися без політичної волі, без рівності політичних прав, швидко виродився б у авторитарний комунізм».

(Герцен, Полное собрание сочинений и писем, Лемке, 1923).

МИХАЙЛО ПАВЛЮК

ГРАБУНОК МОСКВОЮ ВУГІЛЛЯ І ЗАЛІЗА УКРАЇНИ

(II)

У нашій попередній статті ми довели, що вага українського вугілля в усьому видобутку вугілля в СРСР становить тепер не менше 60 %, і є незаперечні докази значного зростання цього відсотка у шостій п'ятирічці та в дальшому майбутньому. У шостій п'ятирічці Москва грабує й вивозить 80 % усього видобутку українського вугілля, і також той відсоток має тенденцію до дальшого зростання. В цій розвідці маємо розглянути проблему запасів залізної руди, як на Московщині так і в Україні, і виявити, наскільки правдиві советські твердження, що в Кривому Розі запаси залізної руди зменшились до такої міри, що далі розвивати українську чорну металургію недоцільно.

Залізна руда вважається за дуже розповсюджений мінерал. Поклади залізної руди дуже численні у всіх країнах. Але досить рідко зустрічаються такі поклади залізної руди, які мали б промислове значення. Для економічно-доцільного використання залізної руди найбільше значення має відсоток заліза. До останнього часу за мінімум уважали 30 % заліза в руді. Є відомості, що в Америці знайшли засіб використовувати руду навіть з 15 % заліза. Бідні на залізо руди шляхом попередньої обробки збагачують методом відділення максимальної кількості породи і тим підвищують відсоток заліза в руді. В наш вік запаси залізної руди обумовлюють значення країни у видобутку чавуну, криці та виробів з заліза. Особливо це стосується СРСР, що сам відмежував себе від західно-європейського ринку залізної руди.

Видобуток залізної руди в Росії почався з часів Петра I переселенням кріпаків з центральної Росії на Урал, у місцевості, де високоякісна залізна руда виходила на земну поверхню і де її можна було добувати відкритим способом. Перед виникненням української чорної металургії, приблизно в 1878-1880 роках, уральська чорна металургія була єдина в Росії. Власниками металургійних заводів на Уралі були майже виключно російські дідичі, що відзначались подивудібною безгосподарністю. До того відсутність коксувального вугілля на Уралі, у всій європейській частині Московщини, а також і в західному Сибірі, примушувала користуватися лише вугіллям з дерева. Це робило продукцію чавуну дуже дорогою, хоч і високої якості, і швидко привело до того, що розвиток важкої чорної металургії в Україні не тільки випередив Урал, а привів до повного занепаду уральського центру.

Все ж залишився погляд, що, хоч уральська металургія не спроможна конкурувати з Україною, то Урал має безконечні запаси якісної руди, і до того майже на поверхні. Такий погляд панував за часів царату, і советська пропаганда посилено почала поширювати його у тридцятих роках, коли Кремль вирішив розбудовувати важку промисловість на сході. Уральсько-кузбаська важка чорна металургія, за пляном Кремля, мала б Урал як рудну базу і Кузбас — як надійну базу коксувального вугілля.

Вже в попередній статті ми відмітили, що Кузбас віддалений від Уралу на 2000 км по прямій лінії. Кузбас справді має дуже великі запаси коксуючого вугілля, але не має покладів залізної руди. Отже вся уральсько-кузбаська чорна металургія може розвиватися, продукувати чавун і крицю лише шляхом довозу вугілля з Кузбасу на Урал і залізної руди з Уралу в Кузбас. Перевезення таких мас важких вантажів, як вугілля і залізна руда, на віддаль понад 2000 км тягне за собою величезні втрати для всього господарства СРСР. Але нелюдська експлуатація населення, особливо українців, спроможна покрити і значно більші втрати господарства. Саме нелюдська експлуатація підданців дала Кремлеві змогу сперти уральсько-кузбаську важку промисловість, так би мовити, на дві ноги і розпочати інтенсивну розбудову її. На базі уральсько-кузбаської чорної металургії совети розвинули потужну металообробну, машинобудівельну і особливо військову промисловість. Починаючи з кінця першої п'ятирічки, українські металургійні заводи почали постачати сортоване залізо і навіть цілі залізні конструкції для будівництва нових заводів на Уралі, бо тамошні заводи, що лишилися з часів царату, настільки застаріли, що зовсім не надавалися для реконструкції. Протягом другої та третьої п'ятирічки на Уралі були збудовані Магнітогорський і Свердловський металургійні комбінати та один комбінат у Кузбасі. Всі три комбінати наймодернішої конструкції і мають найпотужніші доменні печі. У часи війни на Урал і Зауралля було евакуйовано дуже багато металургійних заводів, які після війни не були перевезені на свої попередні місця. Так утворився другий центр важкої чорної металургії, якому совети завжди надавали найбільше значення, яким пишалися і який виставляли у протиवाгу українському центрові в Донбасі, Кривому Розі та в Дніпропетровському. Але не минуло і 25 років від початків розбудови уральсько-кузнецького центру, як обговорюваний на XX з'їзді КПСС плян 6-ої п'ятирічки в частині розбудови важкої чорної металургії приніс дуже важливі й цікаві новини.

Під галас пропаганди цифрами про запроєктоване збільшення продукції чавуну і криці, міністер чорної металургії СРСР, А. Г. Шереметьєв, подав (очевидно, далеко не всі) дуже важливі подробиці виконання пляну видобутку залізної руди в п'ятій п'ятирічці. З його доповіді довідуємося, що в п'ятій п'ятирічці з наміченого збільшення видобутку залізної руди в 67,0 мільйонів тонн не було видобуто аж 26,0 мільйонів тонн, себто 38,0 % пляну.¹⁾

Пояснення цього катастрофального недовиконання пляну видобутку залізної руди знаходимо в промові секретаря Челябінського обкому КПСС Лаптева, відповідального за всю важку промисловість Уралу. Лаптев заявив дослівно таке: «Старі поклади залізної руди відпрацьовуються, а нові поклади засвоюються дуже повільно». І далі: «Через три роки Магнітогорському заводі частину руди необхідно буде завозити з-поза Уралу».²⁾

Нарешті, з промови Булганіна на XX з'їзді КПСС довідуємося, що вже протягом п'яти років геологи шукають по всьому СРСР, і особливо

1) Шереметьєв А. Г., «Правда», 25 лютого 1956 р.

2) Лаптев Н. В., «Правда», 23 лютого 1956 р.

на Уралі, в Західньому Сибірі та Казахстані, родовищ залізної руди. Булганін оцінив їх роботу як «успішну».³⁾ Але успішність їх праці полягала в тому, що вони знайшли лиш одне невелике родовище залізної руди біля Караганди, в басейні річки Ата-Су. Крім того, советські геологи запропонували почати видобуток залізної руди з Аят-лисаковського і Соколовсько-сарбайського родовищ, у північній частині Тургайської долини, в Казахстані. На їх думку, ці родовища можуть бути базою постачання руди для уральської важкої чорної металургії. Власне, советські геологи цього родовища не відкрили, бо воно було відоме і раніше, але належало і належить до родовищ з дуже малим відсотком заліза в руді. До того ці дуже бідні залізом руди залягають на дуже великій глибині, й тому навіть Кремль, що має так багато дешевої праці, не робив спроби розгортати видобутку. Характеристично, що на партійному з'їзді ніхто не наважився подати відсотка заліза в руді Тургайської області і біля Караганди.

Але загроза для уральської важкої чорної металургії лишитись без руди така велика, що Кремль, не маючи іншого виходу, вирішив приступити до видобутку сумнівної якості руди з Соколово-сарбайського родовища. Будівництво почалося ще у другій половині п'ятої п'ятирічки. Щоб бачити, наскільки становище постачання уральської промисловості загрозливе, варто подати дані про будівництво лише перших двох рудень. Ці дані знаходимо в статті директора Соколово-сарбайського збагачувального комбінату, Н. Садригайла. В статті він з'ясовує, що для передачі в експлуатацію рудень і збагачуючого комбінату необхідно провести роботи, що у 20 разів перевищують роботи, проведені у зв'язку з будівництвом Дніпрогесу. При тому на 1960 р. можна чекати одержання збагаченої руди кількістю 5 мільйонів тонн. Про повноцінну руду, без збагачення її, навіть нема мови, бо там такої нема. Для порівняння варто пригадати, що Кривий Ріг ще в 1896 році давав 2 мільйони тонн якісної руди, а 5 мільйонів тонн дав у 1910 році; на 6-ту п'ятирічку Україна має визначений план видобутку залізної руди, що перевищує 200 мільйонів тонн.

Зі статті Садригайла виходить, що будівництво стоїть перед величезними труднощами не тільки тому, що місцевість є напівпустелею, нема води й мешкань для робітників, а й тому, що досі не готові проекти основних агрегатів збагачуючого комбінату. Відомі методи збагачення руди не можуть дати бажаного ефекту, і тому проектні організації насамперед мусять винайти нові відповідні методи збагачування дуже бідних руд, а лиш тоді проектувати відповідні агрегати.⁴⁾

Крім того, з'ясовується, що всі ці роботи провадяться не для розбудови важкої чорної металургії в самому Казахстані, а виключно щоб вивозити руду на Урал і спробувати уникнути повної катастрофи для уральського металургійного центру, про блискучі перспективи якого советська пропаганда кричала аж двадцять років. Для перевозу руди на

³⁾ Булганін Н. «Доклад на 20 съезде КПСС, о директивах шестому пятилетнему плану развития народного хозяйства СССР на 1956-1960 гг.», «Правда», 25. 2. 1956 г.

⁴⁾ Садригайло Н., «Уралу — новую рудную базу», «Строительная газета», 19. 2. 1956.

Урал вже будують декілька залізниць у напрямку на Магнітогорськ та Челябінськ (Свердловськ).

У світлі всіх цих фактів стає ясно, що постачання залізною рудою це складна проблема не тільки для уральської чорної важкої металургії, а й для цілого металургійного центру Урал-Кузбас. Бо, як ми вже зазначали, кузбаська металургія постачається рудою з Уралу. На як довго може вистачити тієї руди, совети не пишуть. Але це й не таке важливе. Основне, що грубий прорахунок в обліку запасів руди на Уралі підриває всю металургійну промисловість Уралу і Кузбасу. Таке положення московського металургійного центру слід трактувати як катастрофу.

Подивимося, як стоїть справа з запасами руди в Казахстані й Східному Сибірі. Як ми бачили, руди північного Казахстану не є призначені для місцевої металургії. Лише родовище біля Караганди має постачати руду до запланованого місцевого заводу. Наскільки цей завод буде забезпечений рудою — важко передбачити, бо советські джерела не подають відсотків заліза в рудах, що він їх має переплавляти. З советських джерел не можна теж зробити висновків відносно надійності рудної бази казахстанської металургії. Складається враження, що невеликий центр біля Караганди, в кращому випадку, може бути самовистачальним, але ні в якому разі не зможе підтримати своїми запасами Уральсько-Кузнецький металургійний центр.⁵⁾

Недивлячись на ніщо, советська пропаганда аж до останнього часу продовжує переконувати вільний світ, що справа стоїть знаменито. Для цього замовчується справжнє становище на Уралі й Кузбасі, а далі шириться відомості, що СРСР має розгорнути будівництво ще двох металургійних центрів у східній частині Сибіру. Один центр має постати на захід від озера Байкал, а другий — на схід від нього. Третя металургійна база має складатися з декількох заводів, що їх розташування намічене в районах Іркутська (Черемхово), Красноярська та Сталінська. До цього центру залічується і завод біля Караганди. Отже Кузбас і Караганда нібито мають відійти від центру Урал-Кузбас і бути тісно пов'язаними з Красноярським та Іркутським. Власне, третій металургійний центр базований на частині Уральсько-Кузбаського центру. В районі цього центру, в Кузбасі, існують достатні запаси коксуючого вугілля. Але неясно стоїть справа з рудою. Не може бути мови про довіз її з Уралу. Також нема мови про довіз руди в Кузбас, Красноярськ та Іркутськ з Караганди з рудень біля Ата-Су. По прямій від Караганди до Іркутська 2000 км.

Советські джерела подають про наявність рудних запасів у Темір-Тау, Мінусінську, Абалаково і Нижньому Ілімську. Наскільки руда з Темір-Тау і Мінусінська не є надійною рудною базою, видно з того, що обидва ці родовища відлеглі від Кузбаського металургійного комбінату приблизно на 100-300 км. А все таки протягом 25 років на Кузбас завозилась руда з Уралу, що віддалений на 2000 км. Це доводить повну ненадійність цих двох родовищ. З другого боку, родовища біля Абалаково і

⁵⁾ Людоговский Г., «Перспективы развития металлургии Казахстана», «Казахстанская Правда», 11. 1. 1956.

Нижнє-Ілімське теж не є надійними, бо, коли б це були дійсно дуже багаті залізом і великі поклади руди, то заводи будувались би біля них, а не за 300–400 км. Очевидно, всі наведені чотири родовища залізної руди, на яких має базуватись третій центр металургії РСФСР, мають бідні залізом руди і, можливо, мають інші хіби, про які совети не пишуть. Але совєтські джерела обережно подають, що недостатня вивченість запасів залізних руд не дає можливості устійнити місце будівництва нових металургійних заводів.⁶⁾ Тим часом совєтська пропаганда запевняє, що третій центр важкої чорної металургії за 10–15 років буде давати 15–20 мільйонів тонн криці.

Четвертий центр важкої чорної металургії, що має бути розбудований у Східньому Сибірі, за озером Байкал, починає розбудовуватися не перший раз. Перша спроба зазнала провалу ще перед другою світовою війною. Основна причина в тому, що була дуже низька якість руди навіть після збагачення її. Тому металургійний завод у Комсомольському на Амурі має тільки мартенівські печі та прокатні станки. Доменна піч навіть не була збудована. Очевидно, мартени працюють на місцевих ресурсах залізного з'єму і на довозі чавуну.

Тепер совети покладають надію на родовища залізної руди на річці Алдан, де, як ми вже писали в попередній статті, є великі поклади коксувального вугілля. Мова йде про розбудову металургійного заводу біля селища Чульмана, приблизно у віддалі 800 км на північ від сибірської залізниці. Це місцевість, що має найнижчу температуру всієї земної кулі (Якутія). Хоч би які були там запаси руди й вугілля, їх експлуатація важка. Навіть совети пишуть, що перший чавун вони думають там виплавити не раніше, як за 15–20 років. Тепер на Чулімі йдуть лише розвідувальні роботи. Не є ясним, чи почалось будівництво промислових агрегатів.

Від'ємні якості чулімо-алданського проєкту породили проєкт нерчинського металургійного заводу на Забайкаллі, з рудною базою на річці Аргунь. Тут клімат більш теплий, ніж у Якутії. Але совети не подають відомостей про якість тамошніх рудних запасів. Це незаперечний доказ того, що залізна руда на Аргуні поганої якості, чи її запаси малі, чи те і друге вкупі. Тут, як і на Алдані, лише провадяться розвідувальні роботи. Можна сказати, що четвертий центр металургії на Забайкаллі це ніщо інше, як перспективне планування, і до того совєтського пропагандивного зразка.⁷⁾

Для повноти оцінки запасів залізної руди в РСФСР треба ще відмітити, що Кремль почав цікавитись проблемою магнітної аномалії на Кур-

⁶⁾ «Директиви 20 с'їзда КПСС по шестому пятилетнему плану развития народного хозяйства СССР на 1956–1960», Госполитиздат, стор. 63., «Строительство гигантов индустрии на востоке», радио Москва, 4. 10. 1956. Менчинов Г., «Ускорить строительство Западно-Сибирского металлургического завода», «Советская Россия», 22. 8. 1956, стр. 2; «Вестник Института по изучению СССР», Мюнхен, 1956, ч. 4 (21), стр. 34–39.

⁷⁾ Простов А., «Амур и Приамурье», «Промышленно-экономическая газета», 17. 6. 1956; Шустов В., «Огни над Чульманом», «Огонек», ч. 25, 1956, стр. 7–8; Радио Москва, «Освоение природных богатств Приамурья», 15. 9. 1956; Роголь Н., «Российская Федерация в шестой пятилетке, — Дальний Восток», «Советская Россия», 11. 9. 1956, стр. 2; «Вестник Института по изучению СССР», ч. 4 (21), стр. 39–44.

щині. Досі не вважали доцільним розпочинати промислове використання руд, що залягають на Курщині. Вони дуже глибоко і, можливо, поганої якості. Але тепер Кремль почав робити всебічні дослідження місцевостей, де на Курщині спостерігається магнітна аномалія.

Ми розглянули всі родовища залізної руди в РСФСР на просторах від Ленінграду до Владивостоку і, крім того, поклади руди в Казахстані. Висновки з цієї короткої аналізи такі:

1) Уральська дуже якісна руда близька вичерпання, і тому Урало-Кузбаська чорна металургія є під загрозою нестачі залізної руди.

2) Розшуки значних запасів якісної руди не дали позитивних наслідків.

3) Кремль примушений майже всю чорну металургію РСФСР базувати на дуже низькосортних рудах. Друга половина п'ятої і вся шоста п'ятирічка мають за основне завдання освоїти використання залізних руд низької якості. Від успішного виконання цього основного завдання залежить виконання плану шостої п'ятирічки.

При таких катастрофальних обставинах не мають великого значення нібито виробничі успіхи другорядних металургійних агрегатів, як Караганда та інші. Отже на початках шостої п'ятирічки перед металургією РСФСР стоїть проблема дуже термінового характеру: перебудуватися на використання бідних залізом руд, а також знизити заплановані завдання. Вже перший рік п'ятирічки показав нереальність планів.⁸⁾ Бо хребтом плану було виплавлення чавуну. Недобору чавуну Кремль нічим не може ні виправити, ні заступити. Отже перед нашими очима перші позначки важкої кризи, а то й катастрофи, цілої чорної промисловості СРСР.

Розглянемо з черги запаси залізної руди в Україні. Родовища Кривого Рогу залягають на невеликій глибині і займають простір, на 100 км довгий і на 6-8 км широкий. Якісно руди Кривого Рогу належать до найкращих на сході Європи і взагалі у світі. Кількість чистого заліза в руді сягає 65-70 %. Нині криворізькі запаси цінного металу оцінюють на 1.500 мільйонів тонн. Крім уже відомих та експлуатованих, на глибині 500 м, під руслами рік, є ще запаси недосліджені, які можуть дати поважну кількість руди. В Криворізькому басейні є 50-100 мільярдів тонн залізних кварцитів з приблизно 40 % заліза. Це дає основу вважати, що запаси руди можуть бути збільшеними і на дуже велику кількість, коли буде знайдена метода економічно ефективно використовувати кварцити як руду.

Родовище залізної руди в Криму біля Керчі має, за одними джерелами, 2,4 мільярда тонн, за другими — 4,0 мільярда тонн. Родовище це добре не досліджене. Якість руди визначається на 40 % заліза, але руда має поважні недоліки, бо має 1 % фосфору, 1,6 % сірки і 0,05 % арсену. Крім того, керченська руда є крихкої й піскуватої консистенції, а тому вимагає брикетування. Але, у всякому разі, керченська руда, це велика резерва для України. Видобуток її щойно недавно почався, й до війни не сягав вище 0,8 мільйона тонн на рік. На керченській руді працюють Маріупільський і Керченський заводи.⁹⁾ Побільшення видобутку керчен-

⁸⁾ Тре Дейлі Телеграф, Лондон, 6. 2. 1957, стор. 1.

⁹⁾ «Енциклопедія Українознавства», Мюнхен — Нью-Йорк, 1949, стор. 1079 і 1087; Г. Файзулін, «Роль Крима в економіці СРСР», Вестник Института по изучению СССР, Мюнхен, 1954, ч. 6 (13), стр. 77.

ської руди не вимагає великих видатків, бо руда лежить майже на поверхні та її можна видобувати відкритим способом. Шляхи сполучення війнятковно зручні — Озівське і Чорне море та залізниця на Симферопіль.

До найпотужніших резерв залізної руди в Україні слід віднести ще не повністю розвідані поклади залізних руд біля Кременчука. Запаси їх визначаються в 2,6 мільярда тонн. Советські джерела подають, що це родовище залізної руди в значній своїй частині якістю не поступається перед рудою з Кривого Рогу.¹⁰⁾ Інші джерела оцінюють цю руду більш стримано. Мова йде про родовища Галичівське, Горішньоплавнівське та Єриствське. Справа пішла навіть так далеко, що, як подають советські джерела, біля Горішньоплавнівського родовища мають будувати гірничорудний комбінат. Крім Кременчука, невеликі поклади залізної руди є біля Никополя (33 % заліза), біля Запоріжжя (37 %) та в Приозів'ї (45 %).

Поданий перелік запасів залізної руди в Україні доводить, що Україна забезпечена залізними рудами на сотки років. При тому не тільки величезними резервами, як керченські поклади, що запасами руди стоять на третьому місці в світі (після США і Франції), а і запасами руди в Кривому Розі, коли до них долічити залізні кварцити. Наступна таблиця¹¹⁾ показує динаміку видобутку залізної руди у Кривому Розі в мільйонах тонн та його питому вагу у видобутку імперії:

Рік	Видобуток	% видоб. в Росії та СССР	Рік	Видобуток	% видоб. в Росії та СССР
1880	0,04	4,5	1946	5,8	31,8
1890	0,37	21,5	1947	8,7	—
1900	3,44	57,2	1948	11,6	—
1910	4,23	73,9	1949	14,8	—
1913	6,40	73,0	1950	20,0	—
1920	—	—	1951	23,8	50,0
1927	3,80	76,0	1952	27,8	—
1934	13,3	—	1953	30,6	—
1935	16,5	59,3	1954	32,1	—
1937	16,4	59,3	1955	49,0 (плян.)	—
1940	18,9	68,5	1956	50,0 (орієн.)	52,0
1945	3,5	—			

З цих даних виходить, що у Кривому Розі до 1956 р. включно видобуто приблизно 510,0 мільйонів тонн залізної руди, з того приблизно 1/3 при советській владі. Поскільки запаси руди в 1.500 мільярдів тонн встановлені в 1937 р., то теперішні запаси можуть дорівнювати (1.500-0.295)

¹⁰⁾ С. П. Подіонов, «Проблема великого Кривого Рогу», «Вісті Академії наук Української ССР», Інститут економіки, Нариси економічної географії УССР, Київ 1946, ст. 62. «Літературна газета» від 15 лютого 1957.

¹¹⁾ Таблиця складена на підставі даних «Української Енциклопедії», стор. 1086, і обрахунків інж. Поплюйка та інж. Полежаєва. Ці обліки базовані на відсотках, що їх подають совети у післявоєнний період.

= 1.205 мільярда тонн.¹²⁾ В цю кількість не входить 50-100 мільярдів залізних кварцитів.

Як бачимо, навіть сорокалітній московський грабунок української руди з Кривого Рогу не послабив значення криворізької рудної бази України. Найвищу питому вагу видобуток руди в Україні мав у 1927 р. В наступних роках, і особливо в другу п'ятирічку, питома вага його помітно спадає. Значне підвищення питомої ваги у 1940 р. може мати дві причини, а саме: 1) масовий вивіз української руди до Німеччини в наслідок угоди Ріббентроп-Молотов; 2) посилений вивіз руди на Московщину, як стратегічний запас руди для заводів Уралу. Перша причина здається більше ймовірною.

Але особливої уваги заслуговує збільшення видобутку в останньому році п'ятої п'ятирічки на 16,9 мільйонів тонн у порівнянні до 1954 р. Советські джерела не подають пропорційного збільшення витоплювання чавуну і криці в Україні (випуск чавуну зріс на 1,5 і криці — на 1,6). Така велика непропорційність свідчить, що катастрофа з видобутком залізної руди на Уралі вже в кінці п'ятої п'ятирічки примусила Кремль вивозити українську руду з України на Урал. Можна орієнтаційно обраховувати цей вивіз на 14-15 мільйонів тонн, найімовірніше з Кривого Рогу, а не з Керчі, бо неякісну руду дуже непоплатно возити на таку далеку відаль. Виходить, що поки московські геологи вишукували залізну руду по всіх просторах Казахстану, Західного і Східного Сибіру, Кремль уже в 1955 році вивіз з України найякіснішої в Європі залізної руди таку велику кількість, що тільки її третину має «надію» видобути, і то аж у 1960 р., в Північному Казахстані. Отже 1955 р. слід уважати за початок безпосереднього грабунку української залізної руди, і то у дуже великих кількостях. До цього часу цей грабунок теж мав місце, але посередньо — через вивіз напівфабрикатів — чавуну, сортового заліза та криці. Але це тільки початок безпосереднього грабунку. Плян шостої п'ятирічки править за документальний доказ, що Кремль має намір цей грабунок довести до максимальних розмірів.

Наступна таблиця¹³⁾ дає картину московського плану посиленого грабунку української залізної руди в шостій п'ятирічці (дані в мільйонах тонн):

Райони видобутку	Видобуток 1955 р.	Проекти 6-тої п'ятирічки:	
		збільшення видобутків на:	цілий видоб. 1960 р.
Українська ССР	49,0	24,5	73,5
Російська СФСР	32,0	12,8	44,8
Азербайджанська ССР	2,4	1,4	3,8
Казахська ССР	—	14,0	14,0
Разом СССР	83,0	52,7	136,1

¹²⁾ «Радянська Україна за 20 років», Партвидав ЦК КП(б)У, Київ 1937, стор. 6.

¹³⁾ «Правда», 26. 2. 1956. «Директиви шостого п'ятирічного плану розвитку господарства СССР на 1956-1960 рр.». Таблиця складена інж. Полежаєвим, «Вестник Института по изучению СССР», 3. 20. 1956, стр. 48.

З плану Москви виходить, що на 1960 р. видобуток залізної руди в Україні має виносити більше ніж 50,0 % видобутку СССР. Але, тоді як Україна дійсно зможе дати намічений пляном видобуток залізної руди, і до того з дуже високим відсотком заліза в ній, то РСФСР, в умовах викінчування запасів руди на Уралі, звичайно, не дасть наміченого видобутку 44,8 м. тонн, як уже не додала 26,0 м. тонн у п'яту п'ятирічку. Ненадійні родовища залізної руди в Мінусінську, Темір-Тау, Абалаковому та Нижне-Ілімському не зможуть перекрити нестачу руди на Уралі. Те ж саме треба сказати про передбачений пляном видобуток 14,0 м. тонн в Казахстані.

Все це доводить, що протягом всієї 6-ї п'ятирічки питома вага видобутку української руди має значно підвищитися навіть за советськими планами. Крім того, ще не треба забувати, що Україна давала і дає руду з 70-40 % заліза, не менше, а найкраща руда РСФСР, уральська, має лише біля 45 % заліза. Тому питома вага видобутку залізної руди в Україні, особливо після переходу на всіх просторах РСФСР на видобуток руди з малим відсотком заліза, була і буде значно більшою, ніж її подають совети і за ними немало наших економістів на еміграції. Можна з певністю сказати, що в 6-ї п'ятирічці питома вага України у видобутку залізної руди буде сягати 65-70 % видобутку всього СССР. За це промовляє вся аналіза рудного господарства як України, так і решти СССР. А, поскільки в Україні в 6-ї п'ятирічці не передбачене будівництво нових металургійних заводів, найбільша частина української залізної руди призначена на вивіз, і переважно в Московщину.

Окремо треба зазначити, що українська залізна руда в певній кількості вивозиться до сателітів Москви, бо металургійні заводи сателітів не мають змоги одержати залізну руду з Ельзас-Льотрінгського басейну, як це було перед їх окупацією Москвою.

За всіма нашими документально обґрунтованими обліками, советські намагання ширити чутки про недостатні запаси залізної руди в Україні виглядають звичайною спробою прикрити дійсно катастрофальний стан у самій Московщині та в решті СССР. Лишається незаперечним фактом, що РСФСР зазнає катастрофальної нестачі якісної залізної руди, і наслідки цього факту навіть трудно передбачати. Посилений грабунок української руди може деякою мірою полегшувати кризу, але не може її остаточно зліквідувати.

А тим часом запаси руди в Україні стоять на другому місці в Європі та на третьому місці в світі. Тепер Україна є єдиним найбагатшим джерелом видобутку руди і рудних запасів на просторі від Ельби до Уралу. Ці запаси залізної руди України такі великі, що навіть московський грабунок не спроможний їх вичерпати.

ПРОФ. МИКОЛА ВЕЛИЧКІВСЬКИЙ

ВІРОГІДНІСТЬ СОВЕТСЬКОЇ СТАТИСТИКИ

В експлуатації населення СССР та інших підлеглих країн большевики досягли найбільшої досконалості. Для замилювання очей — не так своїх людей, бо свої добре знають, в чому справа, а наївних людей, що перебувають поза залізною заслоною, — вони використовують і таку, здавалося б, позапартійну галузь знання, як статистика. Політичне значення статистики, як це кажуть большевики, полягає в тому, що факти, які статистика вивчає, показують «перевагу соціалізму над капіталізмом». «Вона (статистика у большевиків) показує сяючу перспективу життя в комуністичному суспільстві, де назавжди покінчено з експлуатацією людини людиною» (Боярський и Шумерин, Демографическая статистика, стор. 8 і 9, Москва, 1955).

Ми не збираємося проводити тут досліджень з теорії статистики, щоб показати хибні шляхи, на яких стоїть ця наука у комуністів; це було б досить нудно, та й непотрібно. Всім відомо, що в комуністів не може існувати позакласова наука. Навіть такі галузі знання, як математика або хемія, за їх твердженням, є класовими науками, отже про статистику нема що й говорити. Ми тільки на матеріялах з советської дійсності хочемо показати, чого варті цифрові показники советської статистики, і як, нарешті, до матеріялів советської статистики примушені ставитися навіть самі комуністи.

Для прикладу візьмемо таку галузь народного господарства, як статистика урожайності. Від 1933 р. в СССР, згідно з наказом комуністичної влади, статистика почала визначати біологічний урожай у країні, себто за станом рослин на корені в полі. При тому до 1937 р. з розміру цього біологічного врожаю робили 10 % знижки на різні втрати при збиранні й обмолоті. Від 1937 р. припинили робити цю знижку й урахували тільки біологічний урожай. Завдяки такому обліку, статистика у советів завжди показує високу цифру врожаю, завжди більшу, ніж за НЕП-у або й за царських часів.

В роки 1937-50 і пізніше советська статистика подавала наявність урожаю в усьому СССР на 7,0-8,0 мільярдів пудів (1 пуд — 16 кг), а в 1913 році урожай виносив 4,8 мільярдів пудів. Мовляв, ось які досягнення порівняно до царських часів! Та річ у тому, що в 1913 р. в усій Російській імперії зібрано 4,8 мільярда пудів урожаю, й населення не голодувало, а ще й вивозили з імперії 700 мільйонів пудів зерна. А нині, за советською статистикою, збирається 8 мільярдів пудів, вивозиться мало, а то й зовсім нічого, а населення голодує. Чому ж так?

Справа виглядає так. Хрущов на пленумі ЦК партії в 1953 р. сказав (і йому приходитьсь вірити), що фактичний збір хлібів не є тотожний з біологічним урожаєм, і ця різниця між одним і другим дорівнює четвертині урожаю (спробував би хто з советських статистиків сказати що істину раніш, то був би зовсім знищений, як класовий ворог, або засланий

на північ до концтабору не менше як на років десять!). А міністер совхозів Бенедиктов («Комуніст», ч. 7, 1956) втрати врожаю визначив так: при зятатані жнив до 20 днів часу втрати зерна досягають до $\frac{1}{3}$ урожаю; до 15 днів — $\frac{1}{3}$ урожаю; до 10 днів — 20-25%. Згідно з повідомленням советської преси, жнива затягаються в СССР часто на 20-30 днів, отже фактичний урожай, за наведеними твердженнями найвищих советських сановників, буває на 40, а то й на 50% менший, ніж той, що його визначає советська статистика. Таким способом, коли 13 січня 1953 року «Известия» подали відомість, що, за даними Центрального управління, гуртовий збір урожаю зернових культур досягнув 8 мільярдів пудів, то цю цифру треба зменшити принаймні на 50%. Виходить, що в 1953 р. зібрано 4 мільярди пудів зерна. Ця цифра більш правдива, бо вона й вияснює, чому в СССР так сутужно з хлібом, тоді як в 1913 р. нестачі в хлібі в цілій імперії не відчувалося, а навпаки, ще й значну частину вивозилося. З наведеного видно, як советську статистику примушують партійні органи подавати відомості, майже на 50% неправдиві.

А ось візьмімо, як приклад, іншу галузь господарства СССР. Большевики завжди твердять про зростання так званого «соціалістичного накопичення», за рахунок якого проходить, як кажуть, поширене відтворення соціалістичного господарства. В січні 1951 у Москві відбувся пленум ЦК КПСС. Советська преса подала про це: 1) інформаційне повідомлення і 2) постанови пленуму. В советській країні, як добре відомо, відбувається жорстока експлуатація як робітників, так і селянства. Ця експлуатація з року на рік збільшується. На ній побудоване ціле господарство советської імперії. Коли складаються пляни п'ятирічок, то верхи з советського Олімпу без жадних застережень користуються даними Центрального статистичного управління, а це останнє завжди дістає відомості від своїх первинних одиниць. Як правило, всі статистичні показники перебільшені. Але ж треба на чомусь базуватися, коли складаються п'ятирічні пляни. Отже на тих неправдивих статистичних показниках і був побудований 6-ий п'ятирічний плян.

На згаданому пленумі ЦК було зазначено, що, приймаючи до уваги наслідки виконання плянів першого року 6-ої п'ятирічки, плян п'ятирічки не може бути виконаний. Відверто сказано таке перший раз за час усіх п'ятирічок узагалі. Очевидно, десь добре припекло, коли самий Кремль визнав за пусте ціле своє плянування. В Кремлі мусіли сказати, що «плян виробництва у видобуванні вугілля, в випуску металів і цементу, в заготівлі лісу не виконується». В «повідомленні» сказано, що «в плянах для окремих галузів промисловости була допущена злишня напруженість». Зрозумілою мовою це значить, що при складанні плянів були вжиті високі статистичні показники. Тож і в постанові заявлено: «Плену ЦК КПСС вважає за необхідне відзначити, що в праці державного плянування існують головні недоліки. Дежплян, держкомісія, а також міністерства... погано виконують свої обов'язки в перевірці виконання плянів». Колективне керівництво з Кремля перевірило статистичний матеріал про виконання плянів першого року п'ятирічки, і виявилось, що всі статистичні показники перебільшені на 30%. Інакше кажучи,

плян виробництва першого року виконаний лише на $\frac{2}{3}$, хоч у статистичних матеріалах виконання показане на 100 %. Це значить, поперше, що статистика подала неправдиві відомості, а подруге, що експлуатацію робітників можна здійснювати й підносити лиш до певної границі, після переїдення якої робітник відмовляється перенапружуватися надалі, бо всьому є міра.

А чи винна тут статистика? Ввесь час свого панування большевики примушували всі установи подавати відомості не тільки про успішне виконання, але й перевиконання плянів, хоча б це не відповідало дійсному станові. Коли в 1933 р. люди таких міст, як Київ і Харків — не згадуючи вже про села України — сотками вмирали з голоду на вулицях, то в той час советська статистика подавала вістки про виконання і перевиконання плянів, советські ж борзописці у пресі кричали «спасибі Сталіну за щасливе і радісне життя!» А ввесь світ, переглядаючи показники советської статистики про «зріст добробуту» населення, мовчав, а, може, й не хотів помітити тієї трагедії, яка відбувалася в Україні.

Тож советська статистика виконувала й виконує накази верхів, і не її провина, що в даному разі невдало перебільшені відомості на 30 % виявили абсурдність планування 6-ої п'ятирічки. Тому ЦК наказав провести «уточнення окремих завдань». Немає сумніву, що знайшовся «козел відпущення», і то певне не один, на якого була звалена ціла провина. Але річ не в тому. Нас цікавить ствердити те, що статистика в советській дійсності не дає і не може давати правдивих цифрових показників, бо, коли б вона їх давала, то цілий вільний світ побачив би, що за умов комунізму відбувається страшна експлуатація людини людиною, що в СССР існує те, що Маркс називав «додатковою вартістю», і то в далеко більших розмірах, як за часів учасного неконтрольованого державою капіталізму. Цілий вільний світ побачив би також, що в советській імперії існує рабство, як система господарювання. Советська статистика всі ці злочинні риси комунізму прикриває.

Недоліки советської статистики добре відомі людям, що перебували під советами. При відповідних обставинах, наші люди намагаються інформувати про них інших людей з-поза залізної заслони. Наприклад, німецький учений д-р Штлінгер згадує, що, перебуваючи в таборі Потьма, він говорив з кол. советськими господарниками, і ті його переконували, що не можна вірити ні одній цифрі з тих, які офіційально сповіщають у СССР. Як свідчить Тендряков у своїй книжці «Под лежачий камень», наслідки колгоспної праці перебільшується чи не на 40 %. І можна було б подати безліч доказів невірності даних советської статистики.

В постанові пленуму ЦК КПСС сказано, що необхідно покращати працю держконтролі в центрі й на місцях, а також зміцнити систему державної статистики. А чи можливо це виконати, коли вся система комунізму побудована на брехні? Правдивий статистичний матеріал був би агітаційним матеріалом проти системи, такий же матеріал заборонений. Від найнижчої клітини — від цеху на заводі, від бригади чи ланки в колгоспі — до міністерства і держплану вверху, скрізь фа-

брикують такі цифрові дані, що показують великі досягнення, перевищення планів. Лиш пленум ЦК партії може ствердити, що всі ці досягнення — вигадка, міт.

Ціла статистична брехня, вигадувана для внутрішнього вжитку, як і на вивіз за кордон, завела комуністів у завулок, з якого важко й вийти. Господарники з-під советської влади добре розуміють це. Опинившись на волі, вони ніколи не ймуть віри советським цифровим показникам, бо знають ціну їм. Але якого вони могли зазнати здивування, коли на одній науковій конференції, вже тут, на волі, один з учасників, досить освічена людина, економіст, почав без ніяких застережень оперувати советськими статистичними даними, ніби найправдивішими. Цими цифрами молодий економіст показував, що Москва менше експлуатує Україну, ніж Англія колись експлуатувала Індію. І це не анекдота, а факт, що мав місце в кінці січня 1957 р. в Нью-Йорку. У згоді з міркуванням цього чоловіка, для того, щоб виявити, наскільки Москва експлуатує Україну, треба наперед порахувати витрати на утримання советського війська в Україні та відняти їх від вартости вивожених до метрополії матеріальних ресурсів. Україна, ніби, зобов'язана платити свою пайку на війська, яке охороняє концтабори та Україну... від українського народу... Цей випадок наводиться тут для того, щоб показати, як легко потрапити до комуністичного табору, користуючись советським статистичним матеріалом. Шкода праці й часу на підрахування московських офіційльних цифрових даних.

Підсумовуючи все сказане, ми твердимо, що вся советська статистика — від первинних клітин до центральної установи — побудована на неправдивій основі. Московська статистика не виявляє справжньої картини народного господарства, а показує те, що потрібне в даний період керівництву з Кремля. Так і зазначає цитований попереду Волярський: «Советська статистика показує сяючу перспективу щасливого життя в комуністичному суспільстві». Вона не має об'єктивного підходу в обрібці статистичного матеріалу, а керується політичним підходом, наказом партії. Тому і не дивно, що у справжнього економіста советські матеріали викликають недовіря і що він, коли такими матеріалами й користується, то з сугубою обережністю.

«О, ви люди Фур'є, Сен-Сімона і комунізму. Я знаю останнє слово всіх ваших доктрин. Усі ви, свідомо чи несвідомо, яке б ім'я не носили, яку формулу всесвітнього братерства і любови не узурпували б у демократії, всі ви обожнюєте користь. Усі ви походите більш від Бен-тама і Вольєна, і не маєте моралі іншої, від моралі інтересів. Ваша релігія є релігією матерії. Ви кажете: «Оздоровім тіло, а коли воно буде сильне, грубе і добре нагодоване, — в нього зійде душа». А я вам кажу: Ні, лише шляхом душі ви оздоровите тіло; в душі є джерело зла, рани тіла є лише зовнішніми виявами внутрішньої хвороби».

(Мадзіні Джузеппе: «Інтереси і принципи».)

ІНЖ. Д. ШАЛДІЙ

ВНУТРІШНІЙ РОЗКЛАД ВОРОГА

Кожна ідеологія містить у собі систему поглядів та розумінь. В ідеології — як у минулому, так і в сучасному — знаходить свою відбитку духове життя нації, її культура, релігійність, інтереси суспільства, його мета і завдання, політичний і соціальний устрій сучасних та майбутніх поколінь. Це саме треба сказати і про ідеологію українського революційного націоналізму, що має у своєму заложенні незнищенність духово-культурних вартостей української нації і власну відвічну українську ідею Правди. Здійснювання ідей українського націоналізму, в основі якого є воля існування і всебічний розвиток української нації та кожної української людини, завершується власною самостійною й соборною Українською державою, яка єдина забезпечує духові й матеріально-фізичні інтереси не тільки сучасних, але і майбутніх поколінь нації.

Отже перемога ідеології українського націоналізму над сучасною російською ідеологією марксизму-ленінізму означає не лише смертельний удар російському імперіялізмові в ССРСР, а також і цілій системі вигаданого комуністичного суспільства у світі.

Московська партійна пропаганда майже 40 років розголошує про ніби побудований в ССРСР «соціалізм», про «безкласове советське суспільство», а найголовніше — про морально-політичну та ідейну єдність компартії, «дружбу советських народів», їх «советський патріотизм» тощо. В останніх часах червона Москва накинута із ще бруднішою лайкою і наклепами на український націоналізм, але характеристично, що советські «ідеологи» та пропагандисти свідомо не хочуть порушити будь-яку ідеологічну проблему українського націоналізму. Мабуть, відчувають свою цілковиту неспроможність започаткувати ідейно-політичну або принципову ідеологічну дискусію з українським революційним націоналізмом.

Після грудневого пленуму (1956) компартії, советська партійна пропаганда розпочала талас про наявність в ССРСР «розкладових елементів», про розхитаність комуністичної ідеології, проникання в суспільство «буржуазних» ідей, критикоманство в компартії, занепад ідейного рівня і комуністичного виховання, безпринциповість у літературі й мистецтві, порушення комуністичних «моральних» законів тощо. Ці питання в останніх місяцях не сходять із сторінок советської преси, зокрема журналів.

Вістря советської пропаганди спрямоване проти українського націоналізму в Україні й за кордоном, який дуже тривожить московських імперіялістів. Вірний слуга Москви Юрій Смолич (член комітету Михайлова за «повернення на рідину») на республіканському з'їзді письменників у Києві дослівно заявив:

«...Треба сказати, що зараз українські націоналісти грають першу скрипку серед українських контрреволюційних заводіяк у всьому таборі білоемігрантів... Активізація українських націоналістів набуває особливо злісних і ядучих форм... Безперечно, ніяких дискусій ми з

цими зрадниками і запроданцями ніколи розгортати не будемо... Я підтримую заклики В. Козаченка і пропозиції В. Веляєва про те, що ми повинні всімірною скріпити нашу наступальну пропаганду, зокрема скріпити наш наступ на ідеологію українського націоналізму» («Літературна газета», 18. 1. 1957).

Прочитавши таку заяву Юрія Смолича, переконуємося, що він говорив «вообще» і «взагалі», бо навіть не був спроможний подати з'їздові комуністичного «вияснення» змісту ідеології українського націоналізму. Пустопорожньою фразеологією, демагогічними перекрученнями та московсько-комуністичною брехнею не міг «розгромити» української націоналістичної ідеології і українських націоналістів, тому й заявив, що «вступати в дискусію з ними не будемо».

В той час, коли активізація українських націоналістів набирає «особливо злісних і ядучих форм», значить успішно поширюється та смертельно загрожує червоному й білому московському імперіялізмові, в самій комуністичній партії не все гаразд — розплодилися «нігілісти» та ідейно нестійкі елементи.

«Правда» (26. 3. 1957) вмістила передовицю п. з. «Високе звання члена партії», в якій широко пишеться про численні прояви нездисциплінованості членів партії, їх байдужість до «побудови комунізму», безвідповідальність за доручені справи і т. п. «Правда» нарікає, що з боку компартії нема реакції навіть тоді, коли нездисципліновані члени висловлюють чужі для партії погляди, критикують «соціалістичне життя» в СССР, проявляють «буржуазні ухили» і не сповняють партійних ухвал.

Передовицю «Правди» попередила перед тим велика стаття в журналі «Партийная жизнь» п. з. «Ідейна переконаність комуніста». В ній пишеться, що кожна епоха створює властивих їй героїв... І от у сучасній епосі такими «героями» є, ніби, комуністи в СССР... «Лише сліпі й циніки можуть не бачити в советській сучасній дійсності проявів високої ідейності советського населення; з ідейністю пов'язана вся історія комуністичної партії», — намагається вмовити читачам згаданий журнал. За приклад високої «ідейності» має правити насильне запроторення соток тисяч поневолених Москвою людей на цілинні землі в Казахстан, у Приамурський край, на будівлі Півночі та Сибіру. Цю злочинну акцію московських комуністів стаття подає як продовження «революційності комунізму» в молодому поколінні, яке наслідуює кадри російського пролетаріату, що боровся в час жовтневої революції в 1917 р. Стаття не згадує, що ця «висока ідейність» населення в СССР вимушена московськими драконськими законами, терором МВД, постійним страхом, переслідуванням та партійними ухвалами, що впливають з «науки» марксизму-ленізму. Комуністична ідеологія добровільно впливає хіба на московське населення, бо відповідає його психіці та «общинам».

«Советський Союз, — читаємо в передовиці, — зник до багатьох антисовєтських атак за кордоном, але таких жорстоких нападів, які тепер відбуваються в буржуазному світі, ще не було. Коли ворог біснується — це найліпше підтвердження того, що компартія СССР іде правильним шляхом. Ленін часто говорив: «Ми чуємо звуки схвалення не в солодкому рокоті хвали, а в диких криках озлоблення!»

Ідучи за лєнінською логікою, треба б думати, що злодій або бандит, чуючи озлоблення і осуд суспільства за його дії, повинен приймати їх за «звукі схвалення» для його розбійницьких учинків. Виходить теж, що коли совєтська пропаганда з такою злобою накидається на «буржуазію», то тим самим її схвалює. Чому ж тоді червона Москва гадюкою сичить на західний світ за його ідеологію, чому ж заповідає устами Смолича скріпити боротьбу з українським націоналізмом? Не дивна, а дійсно розбійницька лєнінсько-московська діалектика!

«Було б наївно думати, — продовжує «Партійная жизнь», — що в совєтському суспільстві не може бути проявів буржуазних поглядів. За останній час, під впливом наступу буржуазної пропаганди, в совєтському суспільстві знову ожили нестійкі елементи. Деякі недозрілі люди сприймають, а інші свідомо зображають боротьбу партії проти культу особи, як заперечення ролі Сталіна в розвитку Совєтського Союзу, міжнародного комуністичного руху та теорії марксизму-лєнінізму. Діяльність Сталіна має величезне значення в розгромленні антилєнінських груп, в індустріалізації країни, колективізації сільського господарства та підготовки до перемоги над фашистами. За останній час у пресі появилися статті, що викривлено навітлюють питання історії компартії. Їх подають під виглядом виправлення недоліків і боротьби з культом особи в історичній науці, але вони відроджують ревізіонізм та буржуазну ідеологію серед нестійких людей, а навіть і комуністів».

Що цю передовицю писав агітаційно-пропагандивний відділ ЦК КПСС, у тому нема сумніву, як і нема сумніву, що той відділ «забув» уже постанови XX-го з'їзду компартії, промови Хрущова, Мікояна, Кагановича та інших про заперечення культу особи Сталіна в компартії. Від XX-го з'їзду не проминуло й півроку, а вже наступив новий поворот до Сталіна. Але чому тоді покликатися на буржуазну пропаганду, коли ЦК КПСС сам крутить комуністичною ідеологією, як циган кобилою.

Журнал пише: «Знайшлися і такі, що перебільшують національні особливості, якими ніби вирізняються шляхи побудови соціалізму в кожній національній країні, — як в ССРСР, так і за кордоном, — від побудови в РСФСР. Але комуністам треба усвідомити, що недоступними, непримиренними повинні бути всі комуністи — і великоруські, і українські, і кожної іншої нації — щодо основних, корінних, однакових для всіх націй питань пролетарської боротьби, питань пролетарської диктатури...»

Отже проповідується повну нівеляцію національного питання перед величчю пролетарської московської диктатури. І це те найголовніше, чим Москва завжди намагається обдурити поневолені нею нації, бо за пролетарською диктатурою захована «дружба народів», а за «дружбою» — московський імперіалізм.

Ще донедавна більшовики стосували до українського революційно-визвольного руху методи замовчування, атакуючи його нишком, підступними, рафінованими засобами та провокаціями. Але виявилось, що протимосковську боротьбу України далі замовчувати не можна. Західний світ знає про неї багато, а український нарід на поневолених землях України все більше усвідомляє собі необхідність визвольної

боротьби, все більше зміцнює її фронт, без різниці суспільних прошарків. Український нарід знає, що в Україні в підпіллі, а теж за кордоном існують і активно діють українські націоналісти, які борються за його волю і державну незалежність. Кремль, не маючи іншого виходу, мусів перейти до відкритого наступу на український націоналізм, хоч знає, що в ньому ідеологічно він програє. Тому так уперто наголошується тепер «шкідливість» перебільшувати «національні особливості» народів в СРСР.

«Партійная жизнь» теж нарікає, що не всі комуністи ідеологічно надійні та витримані. За останні часи серед окремих літераторів і працівників мистецтва позначилась тенденція використовувати критику на те, щоб піддати сумнівам правильність лінії партії в розвитку советської літератури і мистецтва, відійти від принципу соціалістичного реалізму та стати на принципі безідейності (комуністичної, — Д. III.). Згадуючи про цьогорічний з'їзд письменників в Україні, журнал з лайкою накидається на один неназваний університет, де відбулися звітно-передвиборчі збори. На зборах був присутній і один з секретарів парткому міста, але він не зареагував на антипартійні виступи, які були в час зборів. Він навіть на брав слова, а навпаки, мовчанкою підтримував наклепи на партію та ігнорування партійної дисципліни. Подібно було й на керченському заводі ім. Войкова. Директор заводу на відкритих партійних зборах, в присутності безпартійного робітництва, гостро скритикував партійну політику, ленінський централізм, культ Сталіна та колективне керівництво. На зборах партійної організації в якомусь місті на західно-українських землях виявилось, що більшість комуністів міста перетворилася в міщухів, бюрократів, в ідейно нестійких людей, підпала під впливи «буржуазної ідеології», а навіть «згубного» українського націоналізму. Живуть і працюють за принципом «моя хата скраю». Вони бачать недоліки, недосягнення, порушення партійних приписів, але в ті справи не втручаються. Своєю поведінкою, легковажним ставленням до власного ідейного самовиховання і до дорученої їм справи дають злий приклад комсомольській молоді та безпартійним.

Такими обвинувачуваннями членів компартії агітаційно-пропагандивний відділ примушений одночасно визнати, що безпартійне населення не орієнтується на комуністів, не рахує їх за приклад для себе, не наслідує. Воно знає, хто такі ідейні комуністи — московські погоничі, що помагають ватажкам Кремля поневолювати українських колгоспників, робітництво та інтелігенцію.

Підсумовуючи, можна зробити такі висновки:

1. Російська компартія на протязі 40-річного панування в СРСР не могла знищити поневолені неросійські народи згубною московською отрутою. Населення не тільки чинить пасивний спротив комуністичній ідеології, як засобів духового поневолення, а навпаки, зміцнює свій фронт протимосковської боротьби.

2. Смертельною небезпекою для московської ідеології марксизму-ленінізму є ідеологія українського революційного націоналізму. Тому Москва започаткувала тепер головний наступ на український націоналізм в Україні та за кордоном.

3. Комуністична партія в СРСР не є ідейно одностайним монолітом, партією однодумців. Вона є штучним збором різних елементів; більшість комуністів це кар'єристи, бюрократи, люди московської провідної касты та їх вислужники і визискувачі поневолених Московією народів, що в ім'я власного добробуту безоглядно нищать неросійське населення, здійснюючи політику російського імперіалізму.

4. Комуністична партія не може дати ради з «буржуазною» ідеологією, себто з ідеологією західного вільного світу. Брежнь і крутість московської пропаганди не помагають компартії, тому вона б'є на сполох, шукаючи порушників комуністичної ідеології теж і в своїх рядах.

5. Населення в СРСР, особливо неросійське, не вірить московській пропаганді, але, щоб не бути підозрілим у контрреволюції, примушене пристосовуватись до стилю, накиненого йому з Кремля.

6. Впливи демократичного світу продістаються також і в ряди комуністичної партії, тому можна передбачити, що в компартії, як бачимо із статей у совєтській пресі, відбувається тиха чистка, а «вичищених» ізолюють від населення.

7. Наголос на посилення і зміцнення комуністичної ідеології та ідейності в рядах компартії свідчить, що Москва приспішено готується до війни. Так було і напередодні другої світової війни, коли Кремль чистою зміцнював ряди компартії, залишаючи в ній найбільш певні й надійні елементи.

«На місці Третього Риму російський народ створив Третій Інтернаціонал. У Третьому Інтернаціоналі відбулося повне подруження російської національної месіаністичної ідеї з міжнародним пролетарським месіанізмом».

(Ніколай Бердяєв: «Правда і брежнь комунізму»)

* * *

«Комуніст не може жити без ворога, без почуття ненависті до того ворога. Якщо ворога нема, він має його видумати. Суди над «саботажниками» якраз є наслідком потреби знайти ворога. Якщо б класовий ворог зрештою зник, то комуністичний патос зник би також.

Комунізм не може перемогти своєї ненависті, і в цьому лежить його найбільша слабкість».

(Ніколай Бердяєв: «Походження московського комунізму»)

* * *

«Як довго ми боролися проти російських большевиків, москалів, ми перемогали скрізь, як тільки ввійшли в контакт з нашими власними большевиками, ми втратили всю нашу силу».

(В. Винниченко: «Відродження нації»)

ОГЛЯД МІЖНАРОДНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЙ

Парафразуючи заголовок відомої книжки: «На Заході без змін», ми, розпочинаючи наш огляд міжнародних політичних подій, могли б теж сказати, що останні тижні не принесли світові нічого нового. Нічого — в тому розумінні, що не сталося ніщо таке, що вказувало б нові шляхи політики вільного світу.

А все ж таки, побіч буденних і не надто цікавих щоденних часописних вісток про конференції, зустрічі державних мужів, безнадійні розмови на теми «роззбросення» і «миру», в публіцистиці вільного світу щораз частіше появляються голоси, які вказують деякі зміни. Маємо на увазі насамперед способи мислення і психічного наставлення еліти вільних західних народів, політиків, учених, публіцистів, журналістів та інших.

Перш за все можна вказати на те, що політична думка Заходу починає займатися імпондерабіліями, справами, які досі, як «непрактичні» і навіть «шкідливі», завжди засуджували й завзято поборювали всілякі «реалісти». Йде про питання моралі й права в житті народів, зокрема в їхніх взаєминах. Щораз більше є таких авторів, що ставлять питання, якими шляхами повинен іти світ. Чи правильно робить Захід, що в обличчя погроз Москви морально капітулює й визначає свою дію страхом за сумнівний мир? Чи може вийти на користь волелюбним народам згідливість їх політиків топтати право за ціну договороування з московськими агресорами? Куди зайде вільний світ, якщо далі йтиме цим шляхом? Такі питання досі висували тільки поневолені народи; тепер вони починають виникати і в країнах західного світу. Відомий швейцарський щоденник «Нойс Цюріхер Цайтунг» з 12 травня ц. р. вмістив статтю п. з. «Безсилля права». Її автор Сальвадор де Мадаріяга, що перебуває в Оксфорді, м. ін., пише: «Нас усіх мусить цікавити сучасний стан, у якому моральні сили світу так погано керовані, що в Угорщині і в Єгипті безправ'я перемогло право, і то навіть там, де перевага матеріальних сил, здавалося б, була на боці права».

Недавно появилася цікавий місячник, публікований англійською і французькою мовами п. з. «Окцидент — Вестерн Ворлд». Він має стати форумом дискусії для західних публіцистів і політиків. У першому числі поміщена стаття Адлея Стівенсона п. з. «Це теж боротьба з СССР — підтримувати націоналізми». Правда, автор має на увазі націоналізми африканських і азійських народів, яких антиколоніальне наставлення і боротьбу зручно використовувала і далі ще використовує Москва. Але принципове наголошення значення й вартості націоналізмів, очевидно, не може бути обмежене тільки до тих країн, про які в даний момент говорить автор і за яким стоїть ряд державних мужів і політиків США.

Коли згадуємо про «дещо нове» в західному способі мислення, то міжнародні події останніх тижнів не визначаються жадними видними і далекосяглими фактами. Ідучи за здоровим інстинктом самозбереження, вільні держави продовжують — до речі, доволі пиняво — озброювання, щоб бути готовими на випадок московської агресії. Та головна «боротьба з комунізмом» — чи радше, як це залюбки говориться, з «совет-

ським (?) імперіалізмом» — перейшла в стадію «переконування» Москви у «конечності вдержати мир», у стадію паперової боротьби нот та протестів, якими обмінюються Кремль і західні столиці. Москва зацікавлена в тому, щоб якнайдовше залишалася їй змога впорядкувати відносини в «соціалістичному таборі», бо ті відносини для неї не надто радісні. Тому Кремль розпочав чергову політичну офензиву, яка має за мету переконати Захід, що «мирна коєкзистенція» (цього вислову не вживається з огляду на прикрі ремінісценції) Заходу з ССРСР — це єдина розв'язка всіх міжнародних труднощів.

Політична офензива Москви скерована до розбиття солідарності західних держав, насамперед до припинення їхніх оборонних приготувань. Найвиразніше показує наміри Кремля інтерв'ю Хрущова для американського щоденника «Нью-Йорк Таймс», вміщене 10 травня ц. р. Як звичайно, в цьому інтерв'ю твердження Хрущова, повні цинізму й брутальності, мають на меті переконати керівників США, що світове «відпруження» — це справа тільки двох потуг: ССРСР і США. Кремль бажав би, щоб був створений спеціальний інтернаціональний організм, у якому Москва й Вашингтон мали б вирішальне значення. Цей організм полагав би всі справи, які сьогодні турбують світ... Очевидно, говорив Хрущов, треба, щоб у цій справі відбулися розмови на «найвищому щаблі», (отже між ним і Айзенгауером), бо «конференції між Громиком і Даллесом могли б вестися й сто років...» Московського ватажка найбільше цікавило питання роззброєння. «Коли ми роззброїмося, тоді прийде відпруження», — говорив він. Але, очевидно, під роззброєнням Хрущов розуміє розв'язання НАТО, яке, на його думку, приготує «агресію» проти ССРСР. Справа об'єднання Німеччини — залежить тільки від договору між урядом у Бонні та в Панкові. Відносно визволення країн східної Європи («сателітів») Хрущов відкрито заявив: «Про те можна б говорити і двісті років... Ми в тому питанні невгнуті. Це світоглядове питання. Для вас наша комуністична система невідлучна. А в нашому розумінні — рабство панує у вашій системі... ССРСР не має нічого проти того, щоб США давали господарську допомогу соціалістичним країнам (напр., Польщі), але ці країни мусять уважати, щоб не потонути, як муха в меду. Американський сірій громадянин не хоче війни, але його обманюють капіталісти, які унапрямують загальну опінію в США. Даллесова політика, це акробатика над проваллям і штучка, яка може мати дуже небезпечні наслідки...»

«Тези» Хрущова, висловлені в його інтерв'ю, знайшли правильну оцінку в США та в інших західних державах. «Нью-Йорк Таймс», подібно як і інші газети на Заході, твердить, що пропозиції Хрущова спрямовані на те, щоб довести до «американсько-советського договору в справі поділу світу». Часопис зовсім слушно пише, що такий договір з ССРСР зробив би США моральним і політичним банкрутом, а врешті, це могло б довести «до кінця вільного світу».

Рівнобіжно до пропагандивних мирних оферт, Москва всіма способами скріплює свої збройні сили. Вказує на те серія експериментальних вибухів термоядерних бомб в ССРСР, а також розбудова і постійні переміщення советської флотії. На нарадах британського парламенту, що відбувалися в перших днях травня, перший лорд адміраліції Селкірк

заявив, що Москва диспонує 500 підводними човнами. За три роки СССР матиме їх 700. Теперішні большевицькі морські збройні сили складаються із чотирьох флотів. Вони розташовані на Північному й Чорному морях та на Далекому Сході. Кожна флотія має шість кружляків, понад 50 супровідних кораблів, більш сотні підводних суден і 700 літаків. СССР будує кожного року стільки підводних човнів, скільки їх має Вел. Британія. За кілька років Москва матиме на Атлантийському океані втричі більше морських одиниць, як їх мала націонал-соціалістична Німеччина в час своєї найбільшої могутності.

Кілька днів після дебати в британському парламенті, головнокомандуючий збройними силами НАТО в Європі, ген. Лавріс Норстед, заявив у телевізії, що, в протиставленні до воєнної готовості Москви, оборона вільного світу не досить сильна. На його думку, західня Європа не диспонує належними арміями, щоб відбити можливу офензиву большевиків. З другого боку, Норстед запевняв, що оборонна програма НАТО дає народам певність, що «вони зможуть боронитися». Однак, щоб їх оборона була успішна, треба ще повних сім років, бо щойно тоді НАТО матиме запланованих 30 дивізій... Коли ж іде про недавні погрози Москви атомовою зброєю, то вони тільки зміцнили зусилля НАТО. На думку Норстеда, західні альянти виявили «спокій і відвагу». Те, що Велика Британія рішилася зменшити свої збройні сили, головнокомандуючий НАТО в Європі назвав «збільшенням ризику».

Коли говоримо про збройні сили Заходу і СССР, слід згадати заяву секретаря оборони США Вільберта Брукера, який 7. 5. ц. р. виступив на конференції преси в Чикаго. Згідно з його інформаціями, США під сучасну пору розбудовують армію, яка диспонуватиме ракетами, керованими на віддаль. Покищо це буде тільки одна бойова одиниця, звана «Пентомік». Її можна буде в кожний бажаний момент скерувати в будь-яку частину світового гльоба. Дивізія «Пентомік» складається з п'ятьох груп, що матимуть наймодернішу зброю.

Шеф морських операцій США адмірал Берк, доповнюючи твердження Брукера, запевнив, що 7-ма американська флотія достатньо сильна, щоб «стримати кожну війну». Кожна спроба комуністів, — говорив Берк, — знищити нашу 7-му флотію — це для нас тільки малий ризик. Натомість, він дуже великий для ворога». Даючи оцінку советській флотії, Берк заявив: «Флотія СССР щораз краща, й совети постійно будують нові одиниці, не гірші за наші. Але мореплавське ремесло москалів далеко нижче за наше». Адмірал думає, що большевицькі підводні судна не мають моторів, гнаних атомовою енергією, а одинокий їхній корабель того типу, це советський криголом, поємности 25 тисяч тонн.

Заяви західних полководців і людей, відповідальних за оборону вільного світу, заспокоїливі, але не надто оптимістичні. Тому голоси преси про надзвичайно активні мілітарні готування СССР, зокрема на теренах, найбільш висунених на захід, виглядають дуже правдоподібно. Австрійський часопис «Ді Прессе» подав (19 квітня ц. р.) вістку про большевицькі бази в Чехо-Словаччині. Біля Карлових Варів большевики вибудували чотири споруди для вистрілювання керованих ракет. Засяг обстрілу із згаданих баз 1.000-1.200 км. Уздовж австрійської границі большевики створили «зону безпеки», зруйнувавши біля 140 сіл та ви-

селивши звідтіть усе населення. В будівництві зони брало участь до 5.000 експертів, в тому 50 генералів і 800 штабових старшин. Міністерство оборони Чехо-Словаччини одержало від СССР «дорадників», які в дійсності мають у чехо-словацькій армії вирішальний голос. Очевидно, заплановані ракетні бази в Чехо-Словаччині є під московського контролю. Інформації про це незвичайно рішуче «заперечила» чехо-словацька пресова агенція «Четека», накидаючись при цій нагоді на американців. «Четека» твердить, що вістки про большевицькі бази в ЧСР це «брехлива пропаганда, яка має відвернути увагу світу від ремілітаризації Німеччини та побудови в цій країні американських атомових баз».

На Середньому Сході змаліло недавнє напруження, яке ще перед декількома тижнями грозило вибухом війни в тому районі світу. Причинилася до цього стабілізація відносин у Йорданії та перемога національного табору, очоленого королем Гуссейном. Спроби комуністів, прогресистів та прихильників протипетської політики скинути короля зустрілися з енергійним протизаходом молодого монарха. Кабінет прем'єра Халіді, який не міг дати собі ради з советофільськими колами, донедавна репрезентованими кол. прем'єром Набульсі, уступив. Король Гуссейн доручив створити уряд відданому прихильникові монархії Ібрагімові Гашемові та проголосив воєнний стан у всій країні. У всіх важливих точках столиці та в інших містах Йорданії зайняли становища відділи Арабського легіону. Одним із перших декретів Гашем наказав розв'язати всі ліві партії, а їх усю діяльність визнав за протидержавну. Кілька сотень комуністичних політиків і агітаторів, а також прихильників пронассерівської політики, опинилися у в'язницях. Арештовано теж недавно, здавалося, всесильного речника лівиці Набульсі.

Тому що непевний стан у Йорданії грозив вибухом внутрішньої війни, а зокрема інтервенцією сусідніх держав, американська фльота, що перебувала на західних частинах Середземного моря, отримала доручення відплисти в напрямі на Схід. Коротко перед тим президент Айзенгауер заявив, що «самостійність Йорданії є суттєвою справою для вдердження миру». Демонстрація американської фльоти та дуже рішуча й недовзначна постава США вплинули на Ізраїль, Сирію і Єгипет, які думали використати Йорданську кризу для реалізації своїх політичних плянів.

Спеціальний висланник Айзенгауера, т. зв. амбасадор айзенгауерівської доктрини Річардс, що мав відвідати Йорданію, зрезигнував із наміченої подорожі, але рівночасно стало відомо, що США запропонували королеві Гуссейнові 10 мільйонів доларів економічної допомоги та що Йорданія цю пропозицію прийняла.

Невдача Москви в Йорданії ще більше зміцнила намагання большевиків стати твердою стопою в інших країнах Середнього Сходу, які досі не зуміли опертися советській інфільтрації й де п'яті московські колони дуже міцні. Як першу, тут слід рахувати Сирію. Сирійська територія мала невдовзі стати головним тереном і базою комуністичних сил, призначених для плянового опанування арабського світу. Лінія советської політики на Середньому і Влизькому Сході була недавно обговорена на тасмному засіданні комуністичних головачів у курдській частині Дамаску. Цією нарадою керував советський посол у Сирії Сергей Немчін. В ній брали участь, м. іншими, керівник сирійської таємної

поліції майор Сарадж, комунофіл Халід Ассем, виконуючий обов'язки міністра оборони Халід Багдаш, перший секретар компартії в Сирії і Лівані та Екрем Гаурані — голова сирійської партії Баат, яка має широкі впливи у Йорданії, змагаючи до з'єднання цієї країни зі Сирією. Постановлено розбудувати в Сирії советський мостовий причілок. З тією метою мають бути перекинуті з СРСР курди і киргизи, з яких створять дві дивізії для зміцнення сирійської армії, що під сучасну пору нараховує 65 тисяч вояків. Дивізії будуть розташовані, частинно, над Середземним морем в Лятакії, як забезпечення від нападу Туреччини, і на півдні — в районах ірацького і йорданського кордонів. Озброєння цим «добровільцям» доставить Москва літунським шляхом. Літаки будуть заховані на літунському майдані під шатрами бедуїнів. Допоміжні советсько-московські частини, які мають зайнятися всіма приготуваннями, уже прибули до Сирії. «Добровільці» напливають із СРСР на советських кораблях та прибувають до порту в Лятакія.

У зв'язку з політикою США супроти Йорданії, західноєвропейська, передусім французька, теж британська преса критикує американських керівників за їхню неприхильну поставу до Франції й Великої Британії під час суєзької кризи. Названа преса вказує, що проблема Суєзу далі **нерозв'язана**, і навпаки, Єгипет, усупереч постановам ОН, «розв'язав» її вповні односторонньо.

Згідно з постановами Ради Безпеки з 13 жовтня м. р., Єгипет при погодженні спору за Суєзький канал повинен був додержуватись таких напрямків: 1) Вільна плавба для кораблів усіх країн без будь-якої явної чи прихованої дискримінації; 2) пошанування суверенності Єгипту; 3) користування каналом не сміє залежати від політики будь-якої країни; 4) спосіб платежу й висота оплат за переплив через канал повинні бути узгоджені між Єгиптом і товариством користувачів каналу; 5) для належного вдержання каналу і його направи слід вплачувати відповідні суми; 6) у випадку непорозумін між товариством користувачів каналу і Єгиптом, справу повинен розглядати суд.

Єгипет погодився в «принципі» на ці вимоги Ради Безпеки, але незабаром виявилось на практиці, що Нассер інтерпретує всі постанови на свій спосіб, і доручень Ради Безпеки зовсім не додержується. Це відноситься не тільки до того, що Єгипет поставився наскрізь негативно до перепливу кораблів Ізраїля через канал, але і до того, що спосіб вношення оплат та їх висоту перебрав виключно у свої руки.

На черговій сесії Ради Безпеки 26 квітня учасники, не говорячи цього голосно, скапітулювали перед Нассером, «висловлюючи надію», що Єгипет на майбутнє «не практикуватиме ніякої дискримінації». Справу Суєзького каналу відкладено на необмежений час з думкою поволі прийняти існуючий стан як доконаний факт. У міжчасі цілий ряд держав користувався Суєзьким каналом (Німеччина, скандинавські країни й інші), тоді як Велика Британія, боронячи своє давнє становище, канал бойкотувала. Очевидно, такий стан не міг тривати на довшу мету. Британський уряд офіційно дозволив своїм кораблям уживати канал і платити фунтами стер. на руки єгипетської компанії.

Рішення британського уряду не могло, очевидно, викликати радості в парламенті, але, з другого боку, послали прийняли його як «найменше

зло» в поганій ситуації. Тільки опозиція використала нагоду, щоб ще раз скритикувати політику консерватистів. У колах корабельних товариств таку розв'язку привітано, як єдино реальну й корисну. Десятки британських кораблів одержали доручення плисти, як і раніше, через Суез, закінчилося і раціонування бензини, яке тривало від вибуху конфлікту з Нассером.

Рішення уряду Великої Британії припинити бойкот Суезького каналу викликало у Франції дуже велике враження. Досі Франція рахувала Великої Британію за найбільш послідовного партнера в боротьбі проти Нассера. Зміна курсу британської політики супроти Єгипту залишила практично Францію осамітненою. Британським інтересам дуже дошкуляв замкнений шлях через Суез. Франція зацікавлена не тільки в зміні єгипетської політики в Суезькому каналі, але в північній Африці взагалі. Французькі політики не скривали своїх надій, що невдача Нассера може скоротити допомогу Єгипту повстанцям в Альжирі.

Безпосереднім наслідком рішення британців надалі перепливати через Суез була демонстративна димісія кабінету Гі Молле, якої спершу през. Рене Коті не прийняв. Після засідання уряду, прем'єр Гі Молле склав заяву, в якій, м. і., сказав: «Французький уряд прийняв з прикрістю до відома, що користувачі Суезького каналу постановили вносити оплати безпосередньо на руки Єгипту, хоч немає найменших гарантій, що Нассер забезпечить усім переплив та що гроші за вживання каналу справедливо розділить... Французький уряд останній раз остерегає Об'єднані Нації та заявляє, що звернеться до Ради Безпеки, щоб вона змусила Єгипет притримуватися постанов із жовтня м. р. ...»

Можливості здобути політичні успіхи перед Радою Безпеки, як твердить сама французька преса, мінімальні. З другого боку, в колах французької делегації в ОН твердять, що тепер «іде про моральний бік справи». Обов'язком Ради Безпеки, — твердять вони, — є заставити Єгипет шанувати принципи Ради, схвалені в жовтні м. р. Як це мало б статися — ніхто не вміє ближче пояснити, але теж і противникам Франції незручно сказати, що Франція не має права вимагати чогось прийнятого та загально схваленого...

В цих днях більшу кризу переживає також Італія. У наслідок декларації лідера соціал-демократичної партії Сарагата про те, що соціалісти уступають з коаліційного уряду, прем'єр Сенї 6 травня скликав засідання кабінету й, після поротких нарад, проголосив загальну димісію. Це сталося коротко перед приїздом до Італії президента Франції Рене Коті. Саме тому міжпартійна боротьба при творенні нової коаліції затратила гострі форми, бо її відклали на час після від'їзду французького гостя. Італійські соціалісти, які, побіч християнських демократів Італії, становлять найміцнішу партію, вимагали передати їм резорт закордонної політики. При тому вони розраховували на те, що, заваливши існуючий кабінет, вони в новоствореному уряді матимуть ще міцніші позиції. Тим часом, після кільканадцяти днів урядової кризи, през. Гронкі доручив створити новий уряд сенаторові Адоне Цолі, одному з лідерів християнсько-демократичної партії. Тоді як колишній прем'єр Сенї був гарячим прихильником коаліції, складеної з партій центру, Цолі є радше за одноцілий гомогенний уряд християнських

демократів. Доручення президента Гронкі творити уряд Цолі викликало серед соціалістів велике обурення, але багато політичних обсерваторів в Італії твердить, що обструкційна політика соціалістам не принесе ніяких політичних успіхів.

Невдачі зазнали теж і соціалісти в Данії. У цій країні поразка соціалістів ще більш очевидна, бо це вислід виборів до парламенту, які відбулися 14 травня ц. р. Вислід виборів указує, що в Данії зросли впливи правих партій і що це сталося коштом соціалістів і комуністів. Головним переможцем недавніх виборів у Данії є селянська партія і одна мала права партія, яка здобула три додаткові мандати. Зараз після виборів дотеперішній уряд Г. К. Ганзена подався до димісії, а король доручив створити новий кабінет лідерів переможної партії, Еріксонові.

Загально розцінюють вислід виборів у Данії, як перемогу політичної тенденції, яка змагає до закріплення західноєвропейського оборонного союзу.

Після недавніх погроз Булганіна, в Данії гостро стояло питання: «з СССР чи з Європою?» — Воно теж означало, чи данський народ має заявитися «за» чи «проти» Атлантийського пакту. Ліві угруповання, виграючи на пацифістичних настроях, рахували на перемогу в виборах, та показалося, що вони втратили кредит серед населення. Поразку потерпіли передусім комуністи, які втратили четвертину дотеперішніх своїх прихильників. Якщо в Данії після виборів і є деяке здивування, то тільки тому, що комуністам усе ж таки вдалося здобути шість мандатів і біля 70 тисяч голосів.

Перед кількома тижнями західні агенції присвятили багато уваги крайньо брехливим твердженням заступника генерального прокуратора СССР Кудрявцева, мовляв, в СССР перестали вже існувати концтабори. Кудрявцев склав свою «заяву» професорові Гарвардського університету Г. Й. Бергманові. Правдоподібно, цей американський професор прийняв твердження московського прокуратора за добру монету, бо ця заява удостоїлася нотатки в багатьох світових часописах. Отож Кудрявцев твердив, що в СССР, в порівнянні з 1953 р., кількість в'язнів обнизила ся на 70 %. На основі амністії 1953 р., 52 % в'язнів негайно випущено на волю. Крім того, було «реабілітовано» багатьох засуджених за Сталіна. В СССР тепер має бути тільки... 2% політичних в'язнів. Але й це лиш звичайні «зрадники». За останні три роки в СССР зліквідовано дві третини концтаборів. Решту перемінено на «колонії перевиховання працею» та «звичайні в'язниці».

Цинічно-брехливі твердження большевицького ватажка подано в пресі без коментарів. Тому й пригадується недавня смерть сенатора США Джозефа МекКарті (помер 2 травня в лікарні морських збройних сил у Бетесда, Меріленд), що з подиву гідною завзятістю боровся проти комуністів та їхніх явних і скритих симпатиків, які, прикриваючись «науковою безсторонністю», «демократичною толеранцією», «прогресивним наставленням», допомагали діяти комуністичній п'ятій колонії. Смерть МекКарті — це безперечна втрата для протикомуністичних сил у цілому світі, дарма що противники намагалися скомпромітувати МекКарті

ще за життя, використовуючи звичайні для кожного політика тактичні помилки пок. сенатора.

У перших днях травня відбулися в Австрії вибори президента. Були два кандидати: відомий австрійський учений, професор університету і славний хірург, кандидат народної партії Денк та соціаліст Адольф Шерф, довгорічний віцепрем'єр Австрії. Шерф здобув перемогу незначною більшістю виборчих бюлетенів (нецілих сто тисяч). Як твердять обсерватори, тими, що рішили вибір Шерфа, були комуністи.

Новий президент Австрії належить до правого крила соціалістичної партії. Його вважають за послідовного реалізатора політичного заповіту кол. австрійського президента Реннера. Загально уважають Шерфа за соціаліста «кабінетного типу» і не революціонера. Він і сам твердить, що «клясова боротьба перейшла з вулиць на парламентарне форум».

Після своєї перемоги, новий президент склав заяву, що виконуватиме свої функції з загально-національного, а не партійно-соціалістичного становища. Канцлер Рааб, лідер австрійської народної партії, яка зазнала у виборах невдачі, нав'язуючи до заяви президента, запевнив, що його австрійський приймає до відома рішення австрійського народу, хоч воно пройшло тільки дуже малою більшістю голосів. «Немає сумніву, що свою перемогу соціалісти завдячують комуністичним голосам, але той факт не повинен викликати ніяких ускладнень у майбутньому».

У першій декаді травня приїхав на чотироденну візиту до Вашингтону президент вільного В'єтнаму Нго Дін Дієм. В'єтнамського президента привітали у столиці США незвичайно сердечно та з особливими почестями. Вказує на те, м. ін., факт, що на летовище прийшов його зустрічати през. Айзенгауер, хоч до того він не зобов'язаний етикеткою. Побіч Чіян Кай-шека і Сінгмана Рі, през. Дієм належить до тих постатей країн Далекого Сходу, які безкомпромісово вели й ведуть боротьбу з комунізмом та іншими формами чужого імперіалізму. Президент Дієм у промові, виголошеній в американському Конгресі, вказав на небезпеку, яка далі грозить В'єтнамові й іншим вільним країнам Азії з боку комуністів та заявив, що в площині боротьби з комунізмом інтереси вільного світу й В'єтнаму одні й ті ж. Слід пригадати, що в столиці В'єтнаму, Сайгоні, недавно відбулася III. Конференція АПАКЛІ (Антикомуністична Ліга Народів Азії), про що ми вже згадували в попередньому огляді.

Наприкінці коротко нотуємо чергові загальноукраїнські досягнення, що їх позначає акція голови АБН. Після конференції АПАКЛІ, п. Я. Стецько відбув подорож до Австралії. На цьому континенті п. Ярослав Стецько у розмовах з політиками і державними діячами виклав проблематику визвольної боротьби поневолених Москвою народів та здобув Україні нових прихильників. Сердечне прийняття голови АБН видатними представниками Австралії — це радісний показник того, що ідеї, які репрезентує й за які бореться АБН, здобувають щораз більше прихильників у цілому світі та що народи АБН і Україна знаходять усе більше розуміння для своєї боротьби за визволення з комуністичного й московського імперіалістичного ярма.

Париж, у травні 1957.

БОРИС ВІТОШИНСЬКИЙ

ПРОФ. КОСТЬ ТИТАРЕНКО

ІВАН АЛЧЕВСЬКИЙ

Спогади з нагоди 40-х роковин з дня смерти забутого артиста
і патріота

II

Іван Алчевський, майже нікому з місцевих українців у той час ще не знаний, уперше з'явився в Москві, як велика зірка на театральному небі, в сезон 1907-8 р.

Вельми давня, що її початок тягнеться з часів доімперських, московська колонія українців у момент приїзду до Москви нашого земляка-артиста, хоч була досить таки численна, пробувала однак майже повністю в стані аморфному, розпорошеному. Лише серед українського студентства був заложений початок загальностудентської організації, і вже фактично існувала «Українська Студентська Громада», що об'єднувала українців-студентів усіх високих шкіл Москви.

На превеликий жаль, однак, новозаснована «Громада» наша впродовж цілого року витрачала свою енергію не на якусь позитивну роботу, а лише на безрезультатну внутрішню боротьбу — немилу своїм змістом та зовнішніми проявами. Справа в тім, що, скориставшись революційним хаосом і безладдям моменту (перші часи після приглушеної революції 1905 р.), в нашу студентську «Громаду» способом демагогії, через просвіщене шахрайство й самозванство, вдерлися партійці — різних кольорів російської орієнтації соціалісти. Вони враз же обсіли в «Громаді» провідні місця і мали претенсії керувати всім її життям, розуміється, виключно в своїх партійних інтересах, ігноруючи цілком національні моменти і фактори в житті нашого народу та всю його історію.

Треба тут підкреслити, що боротьба з цими сторонніми елементами потребувала неабиякої мужности, бо молодчики-соціалісти вважали себе визволителями народу, мучениками за його право і волю. Під машкарою мучеників-визволителів (скільки вже масою ми нині тих «визволителів»!) молодчики-соціалісти вважали для себе оправданим усіма способами чорнити своїх противників, включаючи в той свій арсенал вигадані обвинувачення протиставної сторони у зв'язку з царською охранкою.⁵⁾ В часи, коли між студентами справді терлося немало прихованих агентів влади, бути з цього боку запідозрілим, — це було щось жахливе для людини молодой з чутливим сумлінням.

Хто тільки не входив у склад тієї нерозбірливої в засобах кліки партійців-соціалістів, що підступом і шахрайством захопили були провід у «Громаді». Тут були — якийсь Дяченко з Кам'янця Подільського, Антонюк — син директора гімназії в Житомирі, жид Веґер, син саратовського лікаря, якась панночка Лукірска з Новгорода, були «українці» з Гомеля, Могилева і Бердичева. Все це були, як сказано, різних кольорів соціалісти, але між ними перед вели большевики з жидом Веґером на чолі; у всіх наших «соціалістів» він був у ранзі якогось то божка.

⁵⁾ Буде до речі при цій нагоді зазначити: тепер ми вже це знаємо з фактів, що саме в соціалістичному середовищі, звідки до нас лунали вигадані, безсовісні й страшні обвинувачування в причетності до царської охранки, — саме там її агентів було найгустіше.

Ось один з «махрових» (барвистих) епізодів у житті нашої «Громади» тих часів. У одного з наших земляків при виді, як чужинці хазяїнують в «Українській Студентській Громаді», урвався таки терпець, і він на загальних зборах виступив із сердитим запитанням, — чи це, мовляв, допустимо, що студенти-чужинці, які мови нашої не знають, попали не тільки в члени «Громади», а навіть опинилися в її проводі? На це голова зборів, уже тут пом'янутий жид Веґер (проти якого вістря запитання і було головним чином спрямоване), зі зневажливою міною на обличчі поспішив відповісти запитанням же: «А по какому признаку прикажете ваших українцев розпознавать: по ушам, ілі по зубам?» У цій відповіді, як бачимо, не питай ні дотецу, ні глузду, — самий яд, бажання якомога сильніше вдарити, найбільш образити національну гідність українця... В цьому місці своїх спогадів доводиться мені таки признатися: наші українці не спромоглися в той момент так показати свої зуби, щоб їх болуче відчув негідник. Громада змовчала, стерпіла... «Інцидент» не відбився ні на складі управи, ні на її «генеральній лінії». Тільки з кожними зборами помітно було, що Громада зменшується. А на перших, установчих зборах було таке, що найбільша аудиторія Московського університету не могла вмістити прибулих.

Не можна, розуміється, того сказати, щоб у новоутвореній нашій студентській організації бракувало національно і морально здорових елементів (як цей юнак із села, «строганівець»,⁶⁾ що не видержав «чемности» у відношенні до соціалістів, «мучеників-визволителів»), — навпаки, було їх немало, але на громадському ґрунті зішлись вони вперше, багато з них вперше бачили один одного, між ними не було тої споєности, що міцно в'язала між собою партійців, їм, нарешті, зовсім бракувало досвіду і практики в громадській роботі, в той же час противники наші, — о! вони перед тим з цього боку перейшли високий вишкіл і були добре озброєні; вони практично були обізнані з психологією незорганізованої, аморфної маси, знали — де, коли, яким засобом і в якій мірі слід на неї вплинути — там ласкою, світлими, привабливими обіцянками й перспективами, там — застрашуваннями, а то й терористичними заходами.

Отже не диво, що правдива українська група в «Громаді», хоч була вона численна і складалася з елементів національно й морально здорових, — була силою слабша за своїх противників — зорганізованих соціалів, і тому зі «скрежетом зубовним» мусіла поступатись перед «визволителями».

І ось при такій «злагоді» між членами в нашій «Студентській Громаді» приступала вона під кінець 1907 р. до впорядкування «Українського студентського вечора», вже другого з черги, — саме в той час, коли ще маловідомий Москві оперовий артист Іван Алчевський набував перед місцевою публікою все більшої й більшої слави — на сцені, правда,

⁶⁾ «Строганівці» — це студенти т. зв. «Строганівської школи прикладних мистецтв» у Москві. Вона не була піднесена до ранги високої школи, хоча й давала після скінчення право викладати малювання в середніх школах. Вступ до «Строганівської школи» «атестату зрілости» (матури) не потребував, і тому в числі «строганівців» було багато наших хлопців просто з села. В «Громаді» вони творили найбільш національно здоровий прошарок.

ще не імператорського, а все ж вельми солідного приватного «Театру русской оперы» Зимина в Москві.

Але мушу тут сказати кілька слів про характер тих студентських вечорів, що їх з великою помпозністю колись справляли в Москві студентські організації (земляцтва) різних національностей і місцевостей імперії. Маю також сказати кілька слів про той перший «Український студентський вечір», що ми його упорядкували ще до приїзду Алчевського в Москву.

Відбувалися ті вечори в розкішних приміщеннях т. зв. «Благородного зібрання» на вулиці Велика Дмитрівка, — у блискучій величній колонній залі, в численних, просторих, розкішно прибраних фойє. Щоб провести такий вечір, студентська організація зверталася, звичайно, до наперед наміченого з видатних, місцевого артиста, щоб той узяв на себе роллю «відповідального упорядника вечора»; отож або ним самим, або ж від його імені, велися клопоти перед адміністрацією про одержання дозволу на впорядкування вечора, запрошення інших артистів-виконавців концертної частини, справи з найманням приміщення, оркестри для танців і т. д.

Офіційно (переважаючою мірою й фактично) метою студентських вечорів була допомога бідним студентам; і тому праця упорядника, участь інших артистів — виконавців концертної частини — не тільки, як правило, а й фактично, ніколи не оплачувалась. Нашому ж Алчевському, як побачимо далі, праця та коштувала, крім великих клопотів, ще й не малих витрат із власної кишені, — розуміється, добровільних.

Трохи іншою характером, — не вповні філантропійною, представлялася мета українського студентського вечора членам нашої Громади, та й по-різному дивилися на ту мету дві протиставні сторони, що з самого початку досить ясно позначилися в нашій організації.

На нашу думку — групи студентів, перейнятих національними інтенціями, — український студентський вечір на чужині, в столиці хижої увесь час до України держави, насамперед повинен був стати виразною маніфестацією того, що, не зважаючи на вікові з боку Москви утиски, Україна таки живе й пишається своїми історичними надбаннями, усім своїм минулим, — таким відмінним від усього суто московського. Гроші ж з прибутків від вечора була думка вжити, головним чином, на національно-освітні цілі — насамперед на придбання солідної української бібліотеки. При абсолютній забороні українських шкіл на нашій землі, пройшовши загальноосвітню школу в сутомосковськім освітленні, наша група студентів, що в певній мірі відчували себе українцями, мала найбільшу й найпершу потребу добути національну освіту: знати досконало свою мову, літературу, свою невідроблену історію та добути на її протязі придбання культури — своєї, оригінальної, національної.

Зовсім відмінні були наміри і думки у наших противників, яким ми в ті часи надали були досить таки для них лагідну (заслужували гіршого!) кличку: «централісти». До національних моментів ставились вони вороже, а грошики мріяли вжити на свої партійницькі цілі. Отже, на думку «централістів», вечір — це насамперед комерційна операція, через яку можна добути яку сотню карбованців там на якісь їхні «високі» цілі. Щождо маніфестації українства, то... краще без нього. Саме цю-

го й постаралися вони досягти при впорядкуванні першого в Москві українського студентського вечора. В їхніх намірах було, щоб вечір носив загальноросійський характер, хіба лише з місцевим, територіальним слабеньким зафарбованням.

Як водиться, — було обрано на загальних зборах «Громади» окремий комітет у справах проведення наміченого вечора. В цьому комітеті знов же було густо «централістів». І на перших же зборах новообраного комітету, на яких мали обмірковувати й виробити програму вечора, дві панночки-комітетчиці, родом з таких «українських міст», як Калуга чи Новгород, з радістю оповістили, що вони вже почали роботу й запросили взяти участь в концертній частині нашого вечора Москвина і Качалова — двох найвидатніших артистів на всю Європу славного московського Художнього театру. Обидва артисти згодились, і тепер можемо, мовляв, уважати, що фінансовий успіх вечора забезпечено. Панночок гаряче вітали «українці» — всякі веґери, дяченки та антонюки — з табору «централістів». Правдиві ж українці — без лапок — тим були заскочені і в безтямі не знали, що робити, — не вимагати ж від спритних панночок, щоб вони знов пішли до тих корифеїв Художнього театру, щоб їм заявити: ми, мовляв, не потребуємо вашої участі, — зайшла помилка. Отже в програму концерту на українському студентському вечорі довелось включити чеховські оповідання, себто піти на те, що вечір наш буде «утраквістичним».

Тим самим вечір наш утратив свій аромат, став неоригінальним — таким, як інші студентські вечори, — а їх до того часу виросла ціла довга низка. Не врятували справи й славні на всю Європу імена Москвина й Качалова. Вечір вийшов досить нудний, зібрав публіки небагато, і наша «театральна каса» ледве кінці звела... Як вигідна фінансова операція, вечір в очах наших «централістів» утратив усякий кредит. Стало помічатися разом з тим їх охолодження і до самої організації, яку вони, як про це вже тут згадувалось, помітно вели до занепаду.

Тому в новому 1907/8 академічному році, коли надійшла пора розпочати старання про упорядкування другого з черги українського студентського вечора, «централісти» вже не проявили до нього майже ніякого інтересу, і наш «вечеровий» комітет склався майже виключно з нашої національної групи. На загальних зборах «Громади» було обрано новий комітет для упорядкування другого українського студентського вечора в Москві і мене — його головою. Я тут же на зборах, як закінчились вибори, провів постанову: ніхто з членів обраного комітету не може виступати назовні від імені комітету, не маючи на те від нього окремого доручення; за порушення цього винний у тому член вечерового комітету негайно виключається з його складу.

Першим, вельми важливим завданням новообраного вечерового комітету було підшукати відповідального упорядника вечора. Він у мене вже був намічений в особі артиста І. Алчевського. Але й були великі побоювання. Якої він орієнтації? Як би не накликати лиха, запросивши на таку впливову роль особу з російсько-централістичними поглядами. В «Громаді» назрівала криза, удар національної групи з «централістами» насувався, був неминучий, — покликавши прихильника «єдиної-неділимої», можна було зробити хибний крок на користь наших против-

ників і тим зміцнити їх позицію, слабкість якої явно вже почала була позначатись.

Про артиста І. Алчевського я був довідався, що він таки був з родини харківських Алчевських. Отже з'явилися певні надії: це, певно, його сестра — Христя Алчевська — українська поетеса, що незадовго перед тим випустила в світ свій перший збірник ліричних творів «Туга за сонцем», — досить солідний том великого формату, з портретом авторки: гарна струнка постать у гуцульським уборі. А роком раніш у збірниках для деклямації: «Досвітні огні» та «Розвага» — в обидвох було надруковано її кілька поезій і теж подаю було її портрет. Тут Христя Алчевська виглядала привабливою краси молоденькою українською дівчиною в білій селянській сукні, замисленою, трохи сумною. Пригадалось мені, що в передмові до творів Квітки-Основ'яненка (перший том я був надивав і придбав у одного московського букініста) згадувалось ім'я старого Олексі Алчевського, що з власних коштів фундував те видання. Отже — багато говорило за те, що артист І. Алчевський — наша людина.

Та все ж раніш, як подати надуману пропозицію до комітету, я наважився, насамперед, піти порадитися й дістати можливі інформації у широко потім у нас відомого вченого, нашого громадського діяча, «неодмінного» секретаря УВАН проф. Агатангела Кримського.

В ті часи він жив у Москві, був професором арабської мови і літератури в Лазаревському інституті східних мов і мешкав у будинку самого інституту десь у пивниці. Зовнішні обставини життя нашого вченого і самий спосіб його життя свідчив, що в знаменитому нашому землякові маємо дивака-анакорета, який замкнувся в темних мурах інститутського підземелля, з головою зарившись у книжках. Всі стіни похмурого мешкання з двох кімнат, в яким жив самотній А. Кримський, від підлоги до стелі, були вкриті полицями з книжками. Студенти-українці з нашої «Громади» все ж протоптали стежку до келії самотнього вченого-анакорета і — треба це зазначити — А. Кримський завжди їх приймав радо та ласкаво, без жадних попередніх замовлень про побачення.

Мою думку-проект звернутися до артиста І. Алчевського з проханням прийняти на себе роль відповідального упорядника другого в Москві Українського студентського вечора професор цілком підтримував. Про самого артиста А. Кримський говорив, правда, небагато. Але про його матір — стару Христю Алчевську — розповів, що вона в часи її широкої в Росії популярності не цуралась українських діячів, була в приятельських стосунках із Паньком Кулішем, приймала у своєму салоні в Харкові також галицького вченого Полюя, що з ним разом П. Куліш перекладав у ті часи на українську мову св. Письмо. Але найбільш говорив професор про молоду Христю Алчевську — поетесу, бо, як відомо, і сам був поет. Мимохідь не забув згадати й про красу молоді поетеси; і мені дивно було почути від цього анакорета, коли на закінчення про неї він із захопленням промовив: «Це не дівчина, не панна, це — казка».

На мою пропозицію, студентський комітет для упорядкування вечора одноголосно (в його складі на цей раз не було, здається, від «централістів» ані одного) виніс постанову — просити артиста І. Алчевського бу-

ти відповідальним упорядником вечора. Для переговорів обрано було делегацію щось із двох чи трьох студентів; я був на чолі делегації.

Пам'ятною повік залишилася в моїй пам'яті ця моя перша зустріч із артистом. У І. Алчевського була щаслива вдача в кожному товаристві, де б він не опинився, знайти «вірний тон» — гідний, але не чванькуватий, природний, але без фаміліярності. Тон його в розмові з нами був серйозний, діловий; та при цьому з його боку не відчувалось тенденції триматися від нас, чи поставити нас від себе «у поважному віддаленні»; навпаки — він зразу ж зайняв безпосередню близьку позицію, наче свій же брат-студент.

Довідавшись про мету відвідин, артист радо прийняв нашу пропозицію, але враз же з натиском висловив своє бажання, а навіть певність, що українське студентство всіма силами допоможе його замислові впорядкувати наш український вечір так, щоб кожний наш земляк, гість на українському вечорі, переступивши поріг приміщення, забув разом з нами, що він у Москві, і відчув би тут навкруги себе «нашу Україну далеку».

Можна собі уявити, з яким сердечним зворушенням і радістю прийняли ті слова артиста ми, члени делегації, з яким ентузіазмом зустріли їх на зборах вечорового комітету, коли делегація доповідала про результат відвідин артиста. Хвиля національного піднесення, що почала була вже занепадати, наближаючись до рівня байдужості, наслідком соціалістичного керівництва та різних вихваток з боку «централістів», знов високо піднеслася не тільки в нашій національній групі, що, не зважаючи на всі прикрі обставини, міцно трималась організації, але й в ширших лавах українського студентства, що почало було відходити від життя Громади.

Не можу тут не пригадати — і роблю це з сердечним зворушенням — який гарячий ентузіазм і готовість до жертвовної праці викликала серед студентів-українців високих мистецьких шкіл пропозиція артиста І. Алчевського утворити з нашого студентського вечора яскраву маніфестацію українства в Москві. Мистецьких шкіл у Москві в цей час було три:

1) «Школа живописи, ваянія и зодчества» (малярство, скульптура і будівництво), яка незадовго перед тим дала одного з найбільших російських пейзажистів Левітана (жида з походження);

2) уже згадана тут московська школа прикладових мистецтв, що, на пошану її фундатора, відомого на всю Московщину багатія, звалася — Строганівською;

3) славна на увесь світ Московська консерваторія, що дала Чайковського та братів Рубінштейнів.

Але найбільш того заслужила, щоб її тут тепло, сердечно і з вдячністю пом'янути, — це група студентів-українців Строганівської школи, що під проводом вже укинченого зі «Школи живописи, ваянія и зодчества» артиста-маляра Миколи Дмитрієва, родом з Охтирки, нашвидку організували цілу артіль, і це ж вони створили чудо: перетворили пишні покої російського високого дворянства, густо прикрашені портретами чванливих вельмож та генералів і їх пишних пань, у затишні та степові простори нашої України.

Отже слід тут зупинитися на групі студентів-українців — «строганівців», що входила у склад нашої «Громади». Як тут уже згадувалось, усі во-

ни поголовно були з села. Відчувши в собі іскру таланту та любов до мистецтва, кожний з них у попередньому періоді свого ще молодого життя індивідуально пройшов був «ломоносовський шлях до Москви». ⁷⁾ Та й опинившись на час своєї науки в Москві, хлопці наші, «строганівці», провадили своє життя тут на зразок того ж Ломоносова, або, краще сказати, — нашого Г. Сковороди.

Поглиблюючись у своє улюблене мистецтво, цілісними днями терлися вони у своїй «Строганівці». Мешкали ж вони майже всі в нічліжці, що її фундатором був московський купець-філантроп Ляпін, призначивши для неї в осередку міста простору садибу з невеликими, одноповерховими, кам'яними, вже старими будинками та забезпечивши утримання нічліжки певним «капіталовнесенням». За іменем цього філантропа, ця широко відома в Москві, а навіть у літературі нічліжка скрізь звалася «Ляпінкою». Мешканцями «Ляпінки» були бурлаки з категорії «люмпен-пролетаріату» та найбільш бідні студенти, переважно з мистецьких шкіл. А між ними наші хлопці, українці зі Строганівської школи, творили чи не найчисленнішу групу.

Ці найбільші між нами бідаки, незмінні мешканці ляпінського притулку, в українському студентському русі, про який іде мова, виконували скромну, але достойну роллю. Перш за все, як це вже зазначалось, «строганівці» — це була найбільш стійка з національного боку група в нашій «Громаді». Тож був строганівець, що закинув був голові «Громади», жидові Веґеру його чужинство, незнання нашої мови. Освітній цензус у строганівців був, правда, невисокий, — ніхто з них, як уже згадувалось, не мав матури. Та вони й не перлися, щоб засісти в передніх лавах суспільства, попасти в «лідери», а то й у «вожді». З промовами виступали рідко, а коли й було таке, — промовляли коротко, але суттєво.⁸⁾

Натомість наші строганівці ніколи не відмовлялися від чорної роботи — неминучої і такої потрібної в житті кожної організації — особливо

---

⁷⁾ М. Ломоносов був, як відомо, перший російський учений. Родився він і виріс на далекій півночі, при самому Білому морі. З дитинства тягло його до науки. Хлопцем-підлітком помандрував він усякими способами подорожування до Москви: там, казали йому, можна найбільше навчитись. Але Московю він не вдовольнився; жадоба все більше й більше знати погнала його до нашого Києва, де вчився він у Могилянській академії; далі його мандрівки — по світ, по науку — все тим же «способом апостольського хожденія», як і в нашого Г. Сковороди, перенеслися до освітніх центрів Західньої Європи.

Геній Ломоносова гідний найвищого подиву. Зародився був він, цей геній, ще за часів повного «мракобесія» в темній допетровській Московщині, майже в дикім племені поморів, серед полярної криги й снігів, де взимку підряд кілька діб тягнеться непроглядна ніч... Але, дякуючи надзвичайній обдарованості, проявленій з самого дитинства сильній волі та наполегливості, Ломоносов досягнув найвищого світового рівня вченості свого віку. Мимоволі пригадується при цьому біблійне речення: «Дух віс — де хоче».

⁸⁾ Та словесна полова, що нею на еміграції обсипають нас з усіх боків «засівальщики» — на це вельми продуктивні наші пресові робітники, той узаконнений у нас вислів хронічного браку речевих думок, що в такій ціні нині (тепер у нас за велику заслугу ставиться — виступити в пресі з довжелезною статтею на болючу тему і... нічого не сказати) — все це пустослов'я в часи нашого не так давно минулого, природно, осуджувалось.

при клопотах над упорядкуванням якої імпрези. Строганівці завжди брали на себе найбільший тягар тієї чорної роботи. Паничів із себе селянські діти і тут, на чужині, не корчили. І в той же час у нашому студентському середовищі — проміж універсантів, студентів-техніків, «петровців» (студ. Петровсько-Розумовської рільничої академії), студентів-комерсантів, «курсисток» з високих жіночих курсів різних фахів і т. д. — наші «строганівці», ці селянські діти, зі всіма трималися з гідністю, як рівний з рівними, без проявів принижености чи неповновартости.

Та й то сказати: у цей перший, героїчний, так би мовити, період у житті нашої «Студентської Громади», у період боротьби з нашими ворогами — «централістами», яких ми таки здолали (в чому нам помогли той же І. Алчевський, а безпосередньо перед тим д-р Мирон Кордуба, що приїздив був із Галичини вивчати добу Хмельницького з матеріалів московського архіву), — в цей, кажу, героїчний період між нами, членами національної групи в Громаді, не було й тіні зарозумілости, зазнайства, чванливости, будь-якої принижуючої особу субординації. Всі ці «квіти барвисті» цивілізації «сучасної» густо окрашували противну нам групу «централістів», яка була наскрізь соціалістичною, двох відтінків: соц.-демократи і соц.-революціонери, при чому — всі соц.-демократи разом з лідером Вегером були большевики. Серед цих молодчиків і дівчат були й лідери, й вожді, й божки з поклоненням від низів та зневагою згори.

Згодом та «сучасна» цивілізація завелася й серед нас, національно настроєних українців — членів нашої «Студентської Громади», а далі — й українців усієї нашої колонії в Москві. Коли завелися між нами свої соц.-демократи і соц.-революціонери — тоді з'явилася й у нас своя «ієрархія», як водиться, — з вождями, божками, з субординацією і... відчуженням між собою, роз'єднанням. Правда, сталося у нас це не так скоро: той дух «безкласової класовости» в колонії повів лише тоді, як з участю нових людей зреалізовано у нас було нашу давню думку, й у нас став виходити наш власний пресовий орган «Украинская Жизнь»... Але вертаюсь до своїх «строганівців» та до упорядкування нашого другого Українського студентського вечора в Москві.

Гурток патріотично настроєної нашої молоді зі Строганівської мистецької школи під проводом, як уже згадувалось, артиста-майлара Миколи Дмитрієва з Охтирки на Харківщині, утворив артіль, що приступила до роботи, підбадьорена самим відповідальним упорядником вечора артистом І. Алчевським. Перед артіллю стояло завдання, пов'язане з колосальними труднощами: треба було надати українського вигляду розкішному приміщенню, повному російської придворної знаті та найвищого генеральства. Наша молодь з ентузіазмом узялася ці труднощі перебороти і, можна сміливо це сказати, вона з тих труднощів вив'язалася блискуче.

Після проведеної артіллю колосальної роботи в максимально короткий час, приміщення не можна було пізнати. Зникли геть образи пишних пань, бундючні, гордовиті постаті вельмож та генералів. Їх закрили полотна від підлоги до стелі, артистично розмальовані молодими мистцями. То були краєвиди колишньої нашої України, — не тієї вже

за царату російським пануванням, московським грабіжництвом сплюндрованої України, про яку наш пізніший поет писав:

»Убогі ниви, убогі села,
Убогий, обшарпаний люд...

Не став би дивитись, хотів би забути«...

Ні, — на великих тих полотнах змальовано було пречудову нашу Україну такою, якою її бачили наші предки та між ними — наші співці, що виспівали той

»Степ широкий, край веселий...

Де тихі води, де ясні зорі,

Де люд веселий, де край хрищений«...

Ось тут, у найбільшій після залі кімнаті фойє, перед очима відвідувача нашого вечора »степ, як воля, широкий синіє« — без кінця, без краю, —

»Де тирса шуміла, де кров ляха, татарина

Морем червоніла«...

А над степом два могутні орли зчепились між собою в гарячій двобої в повітрі, — певне з-за добичі: чи не вгледіли в траві, густій і високій, в якій, за Гоголем, з головами міг сховатися кінь із вершиником, — чи не примітили вони там татарина чи козака забитого? Бо це ж таки степ, звідки в Україну в ті часи кожний раз лихо було насовувалось.

На другому ж боці — проти степу — Дніпро наш широкий: розсердився, могутній, і несамовито гонить свої бурні хвилі поміж порогами...

Але посілу нашу Україну змальовано радісною, веселою, соняшною:

»Село... і серце одпочине...

Цвітуть сади, біліють хати«...

— урочистою ходою, не поспішаючи, йдуть крок за кроком валкою чумацькі сірі воли круторогі, на ходу ремигаючи...

»І нема тому почину і краю немає«...

— так думалось тоді всьому люду хрищеному.

А скільки на тих полотнах змальовано було затишних, приваблюючих, милуючих душу куточків нашої незабутньої старої України. Там — потопачий в зелені хутір з біленькою хаткою, рожевими квітами та високо в небо піднесеним журавлем коло криниці; там — ставок чистий з вербами похилими, там — стрункі тополі, а там — синіє в далечині степова могила... Словом:

»Вся країна, повита красою,

Зеленіє... з Богом розмовляє«...

В часи, про які пишу оці свої спогади — який десяток літ трохи не з початку цього віку, — ми вже мали можливість власним оком спостерігати лише відблиски тої краси минулого, що колись була і вже не вернеться. Та все ж моє покоління, моя перія — всі ми її в цілому глибоко відчували — вона нас органічно і міцно з тим минулим зв'язувала. Ту красу ми відчували в наших чарівних піснях та у творах наших улюблених поетів: Шевченка, Глібова, Щоголева... Нині »ті вічні пісні« (так думала наша Леся Українка), що їх склали невідомі співці народні, у нас на еміграції нашими »сучасними« безбатьченками зневажені, оганьблені, а наш байдужий до »всяких там сантиментів« загаль їх зовсім забув.

Щождо улюблених поетів нашого відродження — не підсоветського «ренесансу», — то один із сучасних примітивів, що при нашому емігрантському безталанні пнеться добути слави «власителя дум», у своєму віршотворі нашого поета-пророка показав так, що ось, мовляв, стоїть він там десь загублений в степу, мов та скифська баба, тільки вже не з каменя зроблений, а з глини зліплений (отже зовсім не довговічний), стоїть самотній і всіма забутий... А навкруги — ні ту-гу! Мертвеччина...

»Ніхто нігде — лиш луки та яри.
І хмурить чоло, шапкою накрите,
Забута постать глиняна з гори«...

Бо, бачте:

»То в новий день пророк гряде«.

Отже — »долой« (геть) з Шевченком!

І щоб від цих «сучасних» урятувати якнебудь пам'ять Шевченка, не допустити до цілковитого забуття, ми нашого поета-пророка обертаємо тут, на еміграції, в дитячого письменника, щось подібне до »дедушки Крилова«, як шанують росіяни свого байкаря.

І коли в Шевченківські дні, колись у нас такі пам'ятні, ми — буває — не забудемо тут на еміграції пом'янути поета, як нашому народові було заповідано, — »не злим, тихим словом«, то робимо ті поминки у вигляді дитячої імпрези (запрошуючи також і дорослих). На такій імпрезі можна почути, як п'ятирічна дівчинка продеклямує перед публікою шепеляво ще сиплим дитячим голосочком зовсім для неї незрозумілий уривок із »Розритої Могили«...

От уже справді:

»Із уст младенец і ссуших
Совершил еси хвалу!..«

Зовсім не так було в часи, про які я в цих спогадах згадую. Українська колонія в Москві за весь час свого існування, себто за десяток літ — з 1907-1917 р. — регулярно і кожний раз урочисто з року в рік святкувала Шевченківські дні. За попередніми оголошуваннями в газетах, відправлялась урочисто панахида по спочилому поетові у великій церкві Вознесіння, на Нікітській площі. В церкві під час відправи було повно наших людей, видно було іноді і деякого з російської інтелігенції — відомих прихильників України. А у великі ювілейні святкування, яких за той час припало аж двічі: у 1911 р. — 50-ті роковини смерті Шевченка, і в 1914 р. (вже без Алчевського) — сотнєві роковини народження, — на урочисту панахиду обидва рази відряджалася до зазначеної церкви офіційна делегація від московського муніципалітету («городская дума», що в ті часи визначалася прогресивністю і була в неприхованій опозиції до царського уряду).

Увечорі ж у Шевченківські дні, звичайно, відбувалися академії з рефератами, декламаціями й музичними номерами. Часто з рефератами про поета-пророка-вождя виступали також наші друзі-чужинці: академік Ф. Корш, проф. Пічета. Артистичних сил для концертної частини святкування нам ніколи не бракувало: оперові сцени театрів — імператорського й приватного — на три чверті, якщо не більше, складалися з наших земляків і землячок. Не бракувало їх і в драмі.

Поважне ставлення українців московської колонії до шевченківських днів відповідало культові Шевченка, що панував у нашому народі, серед українців скрізь, де б вони не жили: у батьківщині, чи на чужині. Початок тому культові положено було героїчним, безпрецедентним в історії похороном поета-пророка. Величний процес того похорону започатковано було в Петербурзі, де спочив наш поет вічним сном; далі, тріумфальним ходом той процес тягнувся через усю довгу путь від південної столиці Росії до самого Дніпра — майже весь час кінями, через брак залізниць у ті часи в Росії. І завершився той хід тріумфальний поета в труні величним його похованням, згідно з заповітом, на високих горах Дніпрових, коло Канева. Чи зазнав хоч один поет якого народу такого героїчного похорону?

В українському середовищі Шевченко за моїх часів цілком слушно і справедливо вважався, уважається нами і тепер, за великого нашого поета. що на увесь світ виспівав нашу батьківщину — Україну в геніяльних, безсмертних творах, що в житті своєму був мужній, непохитний борець за волю і щастя нашої батьківщини, що в тій боротьбі не зупинявся перед жадними власними жертвами, йшов на все: на власне поневолення, на всякі муки, — понад десяток літ фактично все те терпів на своїй долі.

Так! У попередніх, досовєтських поколіннях Шевченко між українцями був однією з святощів. Не можна було собі уявити, щоб у ті часи хтось із українців, якого хоч у найменшій мірі люди поважали, щоб така людина дозволила собі непристойний вибрик на адресу Шевченка, як це зробив на еміграції наш «сучасник» своїм кострубатим віршотворивом, і особливо — цим у ньому хамським зверненням до великого поета:

- Твій вік, давно одспіваний, пропав, —
Мабуть тому ти, глиняний;⁹⁾ забутий,
І пилом днів, мов попелом припав.

Моїм землякам на еміграції буде до речі, гадаю, пригадати тут, — як ставився колись Пушкін до одного зі своїх попередників — поета Державина. Вже досягши своєї найвищої слави, значно перевершивши того ж Державина. Пушкін, працюючи над своїм найбільшим віршованим твором — романом «Євгеній Онегін», згадує в ньому свої перші успіхи в

9) Запитаємо: чому це Шевченкові пришито тут епітет «глиняний»? Чи не тому, що він був автором повних гніву творів, — разючих, мов меч тяжкий, загострений, з міцної криці викований, — таких, як «Кавказ», «Юродивий» та «Холодний Яр», що їм подібних по силі вислову не знайти в інших літературах?.. Чи не виглядає це «глиняний» у бездарному вірші «Канів» як простісенька лайка, як вияв безсилої злоби пігмея проти Велетня?.. Адже оці теперішні чванькуваті, розперезані наші «модерністи» на еміграції, — це ті самі зазнайки, що були у нас ще за Шевченка, що намагалися ще в ті часи зігнути все на свій «сучасний» лад — «із глуздом врозтіч, самій природі всупереч».

Це ж проти них — тодішніх «сучасних», а теперішніх «модерних» та «сучасних» — спрямовано і шевченківський нищівний сарказм:

«Просвітити, бачиш, хочуть
Материні очі «сучасними» огнями».

і його титанічний гнів:

«Схаменіться! Будьте люди!
Бо лихо вам буде!.. Образ Божий
Багном не скверніте!..»

поезії і так ось говорить про себе разом із своєю молодесенькою Музою (подаю у власному перекладі):

»Старий Державин нас примітив, —
В труну лягаючи, благословив«.

В житті Пушкіна трапився епізод, що залишився йому пам'ятний на вік увесь. Царськосельський ліцей, де вчився Пушкін, вельми врочисто справляє у себе перший свій акт: перший випуск своїх абсолювентів; в їх числі — Пушкін, зовсім ще молодий юнак. На акті присутній старий Державин, найбільший російський поет того часу, лавреат пишного двору цариці Катерини в минулому. Студент-абсолювент Пушкін, нова зоря першої категорії, що тільки почала була сходити на небі російської поезії, декламує свої молодші твори перед старим лавреатом, уже близьким до того, щоб відійти в життя вічне. Стара, вже ветха постать людини з копою сивого волосся на голові, вся в зморшках, з помутнілим зором старечих очей уявляє з себе саму увагу, налігши всіма грудьми на стіл, до вуха приложивши руку, старий поет, відходячи з цього світу, пильно прислухається до того, що говорить перед ним молодий, надхнений юнак. (Саме так цей момент на великому полотні змалював своїм пензлем із найбільших мистців — маляр І. Рєпін).

Те, що старий лавреат почув був із уст юнака, піднесло і схвилювало його вкрай. Вельможний старець підвівся з крісла і потягнувся, щоб пригорнути до себе та поцілувати підростаючого генія... Але засоромлений хлопець мотнув по-дитячому голову і вибіг із актової залі, тим своїм учинком порушуючи і всю урочистість акту, і увесь той парад...

Я досить уважливо (як пересічний громадянин, не фахівець-журналіст) стежу за нашою еміграційною пресою, і щось не пам'ятаю, щоб у будь-якому нашому органі — тут, чи там далеко — пролунав був у всю силу, як це належало б, голос обурення і протесту проти недостойної вихватки теперішнього маленького поета на еміграції, помітного хіба своїм примітивізмом та брутальністю, що їх він був набрався під советами. Наше ж суспільство на еміграції промовисто виявило своє ставлення до події тим, що автор негідного памфлету так і залишився (висунутий, як визначний політичний український діяч) на керуючій «пості» в екзильному наче б нашому уряді. Та чи не втрачали ж ми остаточно на еміграції спасенну орієнтацію — де добро, де зло, де істина, а де неправда, де культура, а де — справді таки варварство?..

Я далекий від того, щоб минулі часи нашого передсоветського українства, хоча б період, про який тут згадую, коли між нами працював і нас захоплював Алчевський, змальовувати як часи надзвичайно світлі, щасливі, як золоті часи в житті нашого нового українського суспільства. Але сміливо можу сказати: ті часи перед теперішнім «існуванням» мали найперш ту перевагу, ту неоцінену вартість, що тоді не було все у нас так перевернуто, перекручено і так спотворено, як нині. Тоді чорне було у нас таки чорним, і світле було світлим! Українське життя наше в ті часи не було, як тепер, так густо й наскрізь перейняте фальшем, що ані просвітку, ані краю тому не видно.

ЮРІЙ ТИС

СУДДЯ ДОБИ

(До 100-ліття від появи «Народніх оповідань» і 50-ліття від дня смерті
Марка Вовчка)

»На волі і лихо, і напасть — ніщо
не страшно. На волі я гори потоплю...«
(М. Вовчок, «Інститутка»)

Дивний чар овіває постать Марії Маркович, жінки непересічної краси і культури, тендітних почувань, людини благородного серця і високоякісного мистецтва.

Вглиблюючись у її життя, отримуємо враження, що цей далекий світ гуманізму і тиха атмосфера пізніх романтиків для нас, сьогоднішніх людей, це тільки спомин про щось, чого вже нема і не буде; цей світ зустрічаємо тільки на давніх цвинтарях, на каменях, покритих мохом давнини, в затертих часом і ледве чітких написах.

А проте, у споминах і в листах постать Марії стоїть перед нами, наче вичарувана: ясніють її голубі очі, що так полонювали її сучасників, визначних поетів і мистців; променює з її розмов небуденний розум та вразливе серце, і та глибина переживань, що викликала подив і захоплення тогочасних людей. Від першого погляду Марія здобувала собі симпатії оточення, і приязні стосунки встановлювалися на довгі роки. В пожовклих листках паперу знаходимо натяки на глибокі почування, які ворушили серця Пантелеймона Куліша, Тургенева, Сталь, Жюль Верна та багатьох інших.

Через те не бракувало у Марії й ворогів. Це були ті, що їм не справдилися їх надії, що з ревності намагалися понизити письменницьку славу Марії. Тож П. Куліш кинув на Марію плітку, що твори писала не вона, а її чоловік Опанас Маркович, а згодом — що Марія московка. Драгоманів знову — мабуть, з партійних міркувань — злобно говорив про Марію та закінчив свою думку словами: »... яка ще живе«. Ще інші докоряли їй, що вона покинула українську творчість і писала по-московськи. Врешті, знайшлася плеяда людей убогих духом, що завжди ненавидять усіх, хто вищий, хто шляхетніший.

Марія ніколи не відповідала на закиди і сплітки, не знижувалася до плебейських розправ, вона мовчала. Пізніше її національну і особисту честь славно оборонив Іван Франко. На жаль, Марія у той час була вже поза межами болю.

Коротка біографія: Марія народилася 1834 р. в сім'ї Вілінських в Орлі, де перебувала чимала українська громада. Навчання закінчила в Харківському дівочому інституті, уфундованому Г. Квіткою-Основ'яненком. На 17-тому році життя одружилася з Опанасом Марковичем та разом з ним жила в різних містах України, головню в Чернігові, Немирові, Києві. В той час постали її перші літературні твори, які 1857 р. вийшли друком у видавництві П. Куліша у Ст. Петербурзі. Тоді Марія вибрала собі псевдонім Марко Вовчок, і під цим прізвищем писала ціле життя. В 1859 р. виїхала в Петербург, що в той час був українським культурним центром.

Тут запізналася з цілою духовою елітою України, зокрема з Шевченком, що захопився її творчістю та вважав Марію за свого наступника.

Навесні 1860 р., за порадою приятелів, Марія виїхала з чоловіком та сином за кордон, до Дрездену. Тут вона залишилася на довгий час, а Опанас вернувся в Україну. З Дрездену Марія Маркович відвідала Італію, Швейцарію і, можливо, Англію, опісля переїхала в Париж. У столиці Франції письменниця нав'язала товариські зв'язки з багатьма визначними літераторами країни й отримала права перекладати їхні твори на російську мову. При тому Марія відвідувала виклади, багато студювала та була в найкращих літературних салонах Парижу.

В 1867 р. помер Опанас Маркович. Тоді Марія переїхала в Україну, потім — у Петербург і знову в Україну. За ті роки була також за кордоном у справах своїх перекладів. Одружилася другий раз з Лобачем-Жученком і під кінець століття переїхала на Кавказ, де жила до своєї смерті в 1907 р.

Від свого повороту в Україну Марія майже нічого нового не друкувала, крім перекладів і кількох романів російською мовою. І тоді почали закидати їй, що вона покинула українську літературу, а далі появились плітки, ніби всі попередні українські твори писав Опанас Маркович, а не Марія.

На всі ці закиди Марія не відповідала. Зате коли проминули останні десятиліття XIX віку, коли послаб натиск московської цензури й українське слово могло вільніше розвиватися, Марія виступила з новими українськими творами, які друкувала в «Київській старині» та у львівських народницьких журналах. У своїх теках залишила велику кількість матеріалів з етнографії й літератури, і до останніх своїх днів справляла велику повість «Гайдамаки».

Характер доби, в якій жила Марія Маркович, став великою трагедією її життя. Це були часи відступу романтизму й появи перших сильних ознак реалізму. Марія — мрійниця, ідеаліст і романтик — стала перед необхідністю боротися за хліб насущний для себе і для свого малого сина. Українські твори не давали їй коштів навіть на папір. Змушена обставинами, писала по-московськи, по-французьки, перекладала, розрачувала талант і час на писанину для хліба. Крізь життя пробивалася самотійно, намагалася створити навіть власне видавництво; її українські твори перекладали на французьку, німецьку, чеську, польську, сербську і хорватську мови, але її романи російською мовою не мали успіху. Це було важке ремесло, яке понижувало Марію, грабувало в неї талант і душу.

Присвячуючи цю статтю Марії Маркович, ми хотіли б звернути увагу на питання, чому так дуже захоплювалась нею сучасна їй генерація. Чи Марко Вовчок була гарна? Її популярний портрет-фотографія відтворює нам жінку в старшому віці. Чи існують фотографії з її молодих років — покаже нам цей ювілейний рік, бо, коли такі є, то певно будуть репродуковані на батьківщині або на еміграції. Вез сумніву, Марія належала до чарівних жінок 60-тих років минулого століття. Тогочасна мода і стиль, тогочасні лиця, у своїй круглості й повноті, можуть нині робити враження далекого минулого, можуть навіть викликати лагідний усміх поблажливості до смаку наших прадідів. А все ж у тих багатих строях, у тих повних лицях ми знаходимо щось лагідне, ідеалізоване, сердечне,

одуховлене. В ту добу краса не була рафінована, і без пропаганди типу новочасних фільмових зірок виконувала свою місію.

Але куди важливішою прикметою краси були тоді у жінок духові цінності. Під цим оглядом наші прадіди стояли куди вище за нас, гордих нашими технічними досягненнями. Це були часи романтизму, в яких жінку відзначали краса духу, талант. «Щира, люб'язна, сердечна», — це були прикмети Марії, які їй приписували її приятелі. Найвищим мірилом духових цінностей тих часів була ідеальна любов, сьогодні майже незрозуміла, яка була у відносинах Марії з Тургенєвим і яка отримала окреслення «тургенєвської любови».

Оцей дружній стосунок, що його тактовно вміла створювати Марія, діяв так, що П. Куліш, врешті, поєднався зі своєю дружиною Ганною Барвінок, зрозумівши свій помилковий шлях, а інші на ціле життя стали Марії приятелями.

Кожна доба має свої найкращі жінки, й Марія Маркович належала до таких: в Петербурзі, Орлі, в Києві, Парижі, в Італії. А з тим її визначний інтелект, духові прикмети відігравали не меншу роль, як зовнішня краса. Силу її протесту проти неволі відзначив Т. Шевченко у своїй поезії, зверненій до Марії:

... думу вольную на волю
Із домовини воззову
І думу вольную ... О доле!
Пророче наш! Моя ти доню! —
Твоєю думу назову!

В цій статті не будемо проводити аналізи, ні давати оцінки творам Марка Вовчка. Та доцільним буде наświetлити деякі моменти її творчості, яка лягла в основу нашого модерного світогляду.

В творчості Марії від самого початку знаходимо не тільки українську тематику (вона є і в її романах російською мовою), але, головню, надзвичайно вдало висловлену ідею боротьби за волю. Боротися за цей ідеал Марко Вовчок не переставала до кінця свого життя. Боролася в формі протесту, сатири, історичних паралель, апотеози визвольних змагань минулого, казок. В оповіданнях Марко Вовчок описує кріпацьке життя, не додаючи від себе нічого, але з кожної картини, з кожного слова спливає велична туга до волі, типово українська і цілком невідома в тогочасній російській літературі. Не даремно царська адміністрація звернула увагу на її творчість, хоч у російських перекладах Тургенєва оповідання Вовчка не знайшли більшого відгуку.

Марія не покидала ідеї вольности, хоч цілий світ, здавалося, йшов у протилежному напрямі. Франція мріяла про імперію під берлом Наполеона III, Англія ставала колоніальною потугою та переживала блискучу вікторіанську добу, Росію — по невдалій Кримській війні — врятували від розвалу тасмні інтернаціональні сили. Мрії Марка Вовчка в таких умовах ставали цілком неактуальні, дедалі менше було можливостей для їх здійснення. Проте Марія не занепадала духом. У Франції вийшла друком її «Маруся» — прославлення боротьби за волю, її твори друкувалися чужими мовами, вона намагалася стати наступницею Шевченка.

Йдуть роки. Про Марка Вовчка забувають, то знову оживає її слава. Письменниця переживає особисті трагедії, переживає дні радості й ус-

пів, то знову живе тихо в забутті. Хвилями успіхів і злегковаження, щастя і трагедії проходить її життя. Звеличування її таланту чергується з виступами, в яких відмовляють їй навіть авторства, а замість заслуженої пошани називають її «московкою». Залізного характеру треба було, щоб встоятися, щоб писати далі, вивчати історію, творити апотеозу повстання гайдамаків.

Та й нині Марко Вовчок має своїх прихильників, як і таких, що їм вона «нецікава». Не бракує поглядів: Марко Вовчок? — Перестаріла. Шевченко? — те саме! Цілком ясно, тут проглядає духовна плиткість, і ніщо більше. Не стиль же найважливіший у творчості, а ідея. Нині, коли вже не існує давнє кріпацтво, зате встановилася модерна й куди гірша система поневолення, ідеї Марка Вовчка мають нову актуальність. На місці віджилих кріпаків сьогодні колгоспники й робітники СССР, раби з ХХ століття. На місці білої імперії минулого століття — червона імперія сучасного. Ось і актуальність творів Вовчка: боротьба за повернення волі та людської гідності.

Тож з вдячністю і пошаною згадаймо Марію Маркович, велику українку, що віддала життя своє творчості, якої сучасна їй українська людина найбільш потребувала, що виховала на тій творчості цілі покоління. Своїми картинами життя у сучасників письменниця викликала протест. Діти її сучасників піднесли до активної боротьби.

І тут ми заторкаємо питання впливу мистецького слова на хід історії. Через вплив літературного слова стаємо іншими людьми, багатіємо новими думками, стаємо до нових чинів.

Ці речі відносяться не до плебей і не до безбатьченків, про яких Ф. Гарсія Льорка писав:

І я — не я,
І мій дім — не мій.

Ось декілька прикладів.

Жан Жак Руссо висловив погляд, що «людина — природно добра», а злою стає під впливом злих суспільних умов. Це була революційна думка, що породила другу: усунути злу суспільну систему; думка, що почала Французьку революцію. Друга половина ХІХ віку принесла теорію Дарвіна про перемогу сильнішого. Дальший шлях тієї думки: упадок романтизму, перевага безоглядного і брутального, Ніцше з протихристиянським кличем «горе співчуваючим!», і Шпенглер з поглядом, що історія засуджує народи, які ставлять справедливості вище сили. У висліді — жорстокість комунізму і націонал-соціалізму, неморальні історичні факти і ... незавершена будова Української держави.

Коли Ібсен написав «Нору», а Фльобер — «Пані Боварі», — каже проф. Гюнтер, — появилися тисячі жінок, що хотіли жити, як Нора і Боварі. Так само «почуття меншевартости» відчували на собі тисячі, а «незрозуміла жінка» стала просто пошестю ХХ віку... Знаємо поетів, які на барикадах загірвали своєю творчістю борців, знаємо вплив поезій Т. Шевченка, Л. Українки, вплив публіцистичних творів Д. Донцова на творення модерного українця.

І так зрозумів твори Марії Маркович французький письменник її часів Меріме, що, прочитавши «Народні оповідання», написав:

»Корсиканці сказали б: Це проситься під рушницю!«

Так розуміли творчість Марка Вовчка також її українські сучасники, коли порівнювали Марію до Бічер-Стов, авторки »Хатини дядька Тома«, твору, що став початком визволення муринів.

Такі містичні впливи мистецького слова на життя суспільства. І нині йдуть війни не стільки за матеріальні добра, скільки за ідеї, перед тим створені мистцями і філософами.

Марія Маркович була однією з перших визначних постатей нашого відродження. Вона належить до творців нашої епохи боротьби за волю, за національні ідеали. Марія Маркович була суддею своєї доби. Вона вказала шлях у майбутнє, за нею пішли інші. Вона ставила фундаменти, інші вже завершують будову.

Р. ВОЛОДИМИР

П Е Р Е М О Г А

Коли оте, що сонне й нерозгадане в тобі
тривожиться, квилить, ридає й ладне з розпачу
поринути в безділлі й забутті,
всього тебе потягнувши вниз, у прірву, то не вір, о, ні,
що те слабке й розгублене — це ти.
Бо це ж твій ворог, він, дрімаючи у підсвідомості,
як мрячне все, на жертву чигає.
Не ти це, лиш безсильна тінь твоя,
сама в собі нікчемна, квола, зла,
що соками твоїми підживившись,
повисне тягарем зловісним над життям усім,
занапастивши духа творчого.
Коли блискучий світ полуд
тебе манитиме безтямно та в свої обійми рватиме,
жадобу розкошів збудивши страсну, й тіло — дезертира звичного,
в'ялитиме передсмаком нечуваного уживання, ти не йди,
мій друже, ні, за голосом низьким,
один ще раз себе переможи,
хай там вся плоть скиглить,
хай негодує й плаче, збавлена
дочасної, немудрої утіхи, скоро вже ж
над нею, підлою,
тріюмфуватиме безсмертний дух.
Коли ж навколо ті,
послушні примхам тіла і знеможені плавбою довгою,
покинуть заповідний шлях,
до пристані змагаючи й затишши й згодом вже,
причаливши до берегів Цірцеї хитрої,
хоч і переживуть лиху стихію на воді,
та — за ціну несамовитої метаморфози, що безвільних їх
іти в корито сите свиньми призведе,
щоб — на заріз звідсіля,
— то ти, мій друже, як раніш, триватимеш в боях,
стійкий, незламний, око на бусолі, керми твердь в руді,
прямуючи нескореним, вільним
і переможним духом в далеч, ген за обрії,
і вже ширяючи
над іншим хай невидним краєм тим
благословенним.

Л. БИКОВСЬКИЙ

Бутцбах*

На півночі сучасної «Великої Гессенщини», поміж спадаючим додолу гірським краєм Таунуса та Птичими горами, стелиться прадавня провінція Веттерау, так звана від річки Веттер, що пропливає через цей цвітучий та мальовничий край. В осередку цього, як тут хваляться, «шпихліра Німеччини» знаходиться м. Бутцбах, зване «перлою Веттерау».

Містечко положене на висоті 200 м над рівнем моря. Воно має біля десяти тисяч мешканців і зручне залізничне сполучення з Франкфуртом над Майном, з Бад-Навгаймом, з Гессеном та з м. Ліхом. Автобусові лінії по автострадах сполучують Бутцбах з дальшими осередками Гессенщини й цілої Німеччини.

Ці зручні лучбові прикмети та обсяглі приміщення в кол. касарнях і ляндграфському замку спричинилися, мабуть, до заснування в Бутцбасі «переселеного табору IPO». Через нього безперервний потік людей, переважно біженців, стремів вирватися з Німеччини у широкий світ.

Від залізничного двірця до табору було лише дві хвилини ходу. Клунки перевозили, за незначну оплату, місцеві німці візочками під таборову браму. Табір займав кількагектарову площу на межі старого й нового міста. На ній були розміщені головні будинки. Напереді знаходилася поліційна станиця, біля неї — будинок для лікарських оглядин, у глибині майдану багажеві комори, гаражі й кінова зала, в якій відбувалися більші зібрання. В будинку «А» містилися кухні й їдальні, у «В» — мешкання для від'їжджаючих до США, в «С» — до Канади. В кол. замку, позначеному літерами «Д, Е, Ф», урядували наїздами всілякі комісії та консули — англійський, австралійський, французький, бельгійський, голландський, португальський та ін. Там же, в просторих залах, мешкали викликані до комісій і затверджені на виїзд до згаданих країн. Біля замку, в окремому будинку знаходилося «Реєстраційне бюро». Через вулицю, але все ж таки в межах табору, були розкидані серед садків декілька новітніх мешканевих будинків. В одному з них містилася дирекція табору, а в інших мешкали службовці. Кількість персоналу, за мого там перебування, сягала до 260 осіб. У підземельях будинків А, В, С, Ф, Г, Н, містилися різноманітні комори: харчові, білизни, таборового приладдя, майстерні, котловні, пральні, умивальні, лазні, буцigarня, каплиця УАПЦ. Табір, ніби велетенський готель, міг умістити одноразово кілька тисяч осіб. Поліція та обслуга в таборі складалися переважно з українців. Серед службовців переважали балтійці (лотиші).

Приїхавши до табору, я довідався, що наступного дня, себто 14. 4. 1948, від'їдять два транспорти: до США, через дальший табір у Бремені, та до Канади, через Францію на Марсель, безпосередньо з потягу на пароплав.

---

* Другий розділ з більшої праці в рукописі: «З Європи до Америки», подорожні замітки. Нью-Йорк 1948.

Обидві групи від'їхали в означеному часі, пізно ввечері. Група до Бремену нараховувала біля 186 осіб. Складалася на 60 % з жидів! Решту становили: поляки, балтійці, українці, а також трохи інших національностей. В цій групі від'їхав до США з дружиною й синком також лікар І. В., відомий на скитальщині діяч Сан.-харитативної служби.

З канадійською групою, що складалася переважно з дівчат, які їхали на фабричні й хатні роботи (т. зв. «доместічки»), трапилося досить приkre «непорозуміння». За кілька хвилин до відходу потяга наспіла депеша з наказом зменшити групу на 125 осіб, тому що на пароплаві забракло місць! Цих невдах викинули наспіх з потягу разом з клунками і завернули до табору. Там вони мали чекати до наступної нагоди. Я з ними зустрінувся щойно 2. 6. 1948 на пароплаві «Ерніе Пайль». Відтоді ми їхали разом до канадійського порту Галіфаксу.

Мені не вдалося вже потрапити на транспорт 14. 4. 1948. Тому, озброївшись терпеливістю, я замешкав у таборі, очікуючи на наступну партію до США. Черговий транспорт відгадувався десь на кінець квітня, а в дійсності він від'їхав аж 12 травня 1948.

На протязі майже місяця чекання я мав нагоду брати участь та придивлятися до таборового життя. Мешкав у будинку «В», в кімнаті ч. 209. Склад її був пливкий. Пересічно було нас у приміщенні, розміром біля 7х7х3 м, з двома вікнами, сім осіб; крім того, ще два ліжка були вільні. З присутніх були два українці: лікар Н. з Ашафенбургу, що від'їхав незабаром до Англії, та автор цих рядків. Далі було польське подружжя М. та родина «землячка» П. з Донбасу, що складалася з батька, матері й сина. Вони походили з т. зв. «нової еміграції», були зареєстровані як українці, але балакали по-московськи (хоч українську мову знали добре), і ненавиділи все українське!

Ми відсиджували в таборі нормально свій речинець, чекаючи на черговий транспорт. Натомість згаданий П. був, нібито, жертвою т. зв. «міжвідомчого безладдя». Він сидів з родиною в таборі вже від кількох місяців, і кінця цьому сидінню тоді ще не передбачалося! Перед тим П. мешкав «на приватці» у Франкфурті. Звідти полагоджував справу свого від'їзду до США через Світову раду Церков. Невдовзі після закінчення, нібито, консульських формальностей він одержав від Світової ради Церков, так само як інші, наказ з'явитися до бюро ІРО (на Цепеліналей ч. 17) у Франкфурті для скерування до переходового табору в м. Бутцбах. Він усе це поспішно й докладно виконав, зліквідував своє помешкання й переїхав у подорожньому настрої до табору. Тут, по кількох днях, виявилось, що сталася «помилка», що йому ще далеко до консульської візи! Бідолаха, проклинаючи всіх і вся, мусів заціпити зуби й мешкати в таборі, з огляду на ліквідацію свого приватного мешкання. З табору він їздив, час від часу, до консуляту у Франкфурті і продавав поволі свої речі, щоб підгодувати родину. Від'їжджаючи, ми лишили їх в якійсь, нібито, «кінцевій» стадії їхнього там перебування.*)

*) Врешті, по кількох місяцях зволікання, їм усе таки вдалося виїхати до США. Я зустрівся з ними у 1949 р. в Нью-Йорку і гостював у них; добре заробляли, мали більше помешкання і авто!

Назагал. мешкальні умови в бутцбахському «готелі» були задовільні. До позитивних сторін слід віднести факт, що дотримувалася достатня чистота: два рази на тиждень була лазня, для бажаючих була також і окрема пральня білизни, постелева білизна змнялася що-два тижні, при чому до того залучався шматок мила. Після 11-ої год. вечора панувала зглядна тиша. Убиральні були окремі для жінок і чоловіків. Мешканці замітали в кімнаті по черзі, щодня.

До негативних умов слід віднести обставину, що чоловіки й жінки спали в одній кімнаті з малими дітьми. Тут же, на електричних машинах, варили додаткову їжу тощо.

Якщо мешканеву справу можна було вважати за організовану задовільно, то на харчування нарікали всі: на недостатність і несмак страв. Від чого це залежало — ніхто не знав, а офіційно цієї справи не смів підіймати! Потайки кружляли чутки, що, ніби, урядники систематично крадуть. Інші знову ж говорили, що це навмисна політика ІРО, щоб люди не засиджувалися в таборі. Вранці постійно давали солоджену чорну каву і хліб; на полудень — тарілку якоїсь супи, картоплю в лущипині (25% гнилу) та м'ясну підливу до неї. Увечері — якусь кашу з цукром та хліб. Раз на тиждень давали трохи більше м'яса, шматочок сиру й білу каву (в неділю). Все це було в дуже обмеженій кількості й вельми несмачне! По кількох днях на картоплю я вже не міг дивитися! Їжа споживалася в спільній їдальні, до кімнат офіційно не вільно було нічого брати.

Дітей годували в окремій їдальні, нібито, достатньо. Для манюських видавали їжу додому.

З огляду на такий стан харчування, всі, кому кишеня дозволяла, догодовувалися самотужки. З цією метою або їздили щокілька днів до своїх колишніх таборів і там купували: крашанки, товщ, м'ясо, оселедці, цигарки тощо, або ж можна було в бутцбахському таборі на місці у «чорному гандлю» дістати: оселедці по 10 нм. за штуку, американські цигарки по 120 нм. за пачку (20 штук), смалець — 600 нм. за кг, масло за 500 нм. за кг, яблука по 30 нм. за кг і т. п. Отже це коштувало чимало! Офіційно такий гандель заборонявся, але поліція дивилась на нього крізь пальці, бо бачила, що таборяни справді недоїдали. В місті можна було дістати без карток лише: лихе пиво, лімоняду й іноді хліб. Спекулянти цей хліб перепродували по 20 нм. тим, хто їхав до Канади і Англії через дальший переходовий табір Дібгольд, у британській займанщині, бо там, нібито, харчові умови були ще гірші. Натомість, рішуче поліція переслідувала паскування вина (півлітрова пляшка коштувала біля 100 нм.) і жорстоко карала цих гандлярів, бо споживання алкоголю викликало порушення спокою в таборі. Назагал, «чорний гандель» у бутцбахському таборі, з уваги на його переходовий характер, був мало розвинений. Переїжджаючи через нього не хотіли ризикувати втратою візи, а стороннім не дуже оплачувалося довозити крам з далі розташованих таборів і з «приваток» Ашафенбургу, Франкфурту, Кастелю й інших. Отже споживачі переважно самі мусіли туди їздити; полагоджували інші справи й при тому купували, що їм потрібне було, з істинного.

Іншою справою, поза гігієною, мешканням і харчами, що турбувала всіх, крім дітей, було постійне вичікування чергового транспорту. В од-

ному з гаражів було влаштоване т. зв. «Інформаційне приміщення». В ньому висіли на стінах таблиці з різними оголошеннями, згруповані загально і за країнами імміграції. Відомості про черговий транспорт, про дату й реєстр виїжджаючих, вивішувалися заздалегідь, щоб заінтересовані могли завчасу приготувитися, упорядкувати речі і т. п. Негайно після такого оголошення про черговий транспорт, напр., до США, помітний був раптовий наплив до табору подорожніх. Це були переважно жида й балтійці. Вони уникали лишнього нидіння в таборі, мали зорганізовану розвідку й приїздили щойно напередодні від'їзду транспорту. В останній день оголошувався також додатковий розпорядок перебігу виїзду й самий від'їзд докладно по годинах.

Незалежно від того, заінтересовані щокілька днів навідувалися до переселенчого урядника, питаючи про свої візи й терміни виїзду. У першому випадку згаданий службовець табору майже щоп'ятниці їздив до американського генерального консульату у Франкфурті й привозив звіди-ти візи. Він або його заступники терпеливо і ввічливо інформували про візи. В другому випадку давали завжди неясні, лише орієнтаційні відповіді, бо самі про це докладно не знали. Черговий транспорт і його розміри залежали від стану транзитного, збірного табору (напр., в Бремені), а той у свою чергу залежав від функціонування пароплавів. Тому речинець від'їзду годі було заздалегідь докладно встановити. Він усе ж таки відбувався, приблизно, раз у місяць. У міжчасі всі мешканці табору жили лише здогадами, хвилювалися і своїм настроєм та поведінкою випробували з рівноваги інших, більш спокійно до цього наставлених.

Вільний час таборянни виповняли читанням часописів і книжок. Кілька разів на тиждень книжки продавали в їдальні. Були це переважно українські та польські друки. Була, крім того, в таборі й бібліотека, що складалася з англійських та німецьких книжок, кількох польських та українських, що випадково потрапили туди. З приводу цього заінтересовані писали різні прохання до Укр. Центр. Допомогового Комітету у Франкфурті в справі доповнення цієї бібліотеки укр. літературою.

Раз на тиждень відбувалися Богослуження: для православних українців, для греко-католиків, іноді для поляків і для жидів. На час мого перебування в Бутцбасі припали Великодні свята, й українські християнські церкви жваво функціонували. Хвилини перебування в приміщенні УАПЦ приємно були просякнуті запахом справжнього ладану, про який пересічний ДП вже й забув. Цей ладан для місцевої УАПЦ обстав добродій Василь Кузів, проповідник Укр. Євангельської Церкви, безкоштовно зі своїх американських запасів.

Іншим способом проведення часу було відвідування таборового кіна, що відбувалося раз у тиждень, і міського німецького, що діяло щодня, й щотижня змінюло свої програми. Незалежно від того, час від часу в таборі відбувалися різні імпрези: то завітав був німецький мандрівний цирк, то якась співачка з Харкова, — що, по дорозі до Австралії, на правах «українки» (хоч по-українськи не говорила) виступала з репертуаром цигансько-московських пісень, і т. п.

В соняшні дні більшість таборян, після полагодження різних чергових справ, зв'язаних з від'їздом, вилежувалася на сонці на таборовій траві,

висиджувала в місті по господарях або ходила на прогулянки до поблизького міського парку-лісу.

Кожний з таких «щасливців» перебував у бутцбахському таборі пересічно по кілька тижнів, а іноді й місяців, проходячи там різні комісії та виїздові формальності. Кожний, назагал, нудьгував, проклинав цю «глуху закутину» а, дочекавшись своєї черги, з легким серцем від'їздив на зустріч новій «батьківщині», в далекі, незнані йому країни.

Мало хто з «перелетних птахів» звертав увагу на чудові околиці м. Бутцбаху, умасні лісами, садками, лугами, на невеличкі схили і гори з руїнами середньовічних замків на шпильях. Мало хто з них цікавився тим, що Бутцбах має свою стародавню історію, численні пам'ятки якої виповняють по цей день містечко та всю околицю. Пізнання цих багатств природи та історії виповнило б ущерб дні нудного очікування дня виїзду й збільшило б відомості пересічного ДП про край тимчасового невольного перебування.

В осередку міста був ринок. Оточуючі його кількасотлітні будинки творили чудову гармонію з кам'яним колодязем і середньовічним залізним лицарем над ним. Бутцбахська ратуша з XVI-го ст. належить до найкращих середньовічних будівель північної Гессенщини. На ній знаходиться, з тої ж доби, соняшний і машиновий годинники. Обабіч звертають на себе увагу господи: «Під золотим Левом» і «Стара Пошта» з тих часів. Кілька кроків далі в колишній варовній каплиці св. Михайла міститься місцевий музей. Всі три поверхи його виповнені предметами з римських часів, 30-літньої війни, етнографічними збірками тощо. Міський архів посідає багате доповнення до цього у вигляді писаних джерел. Міська церква св. Марка прикрашена всередині надгробками, починаючи з XV ст. Біля неї мавзолей ляндграфа Пилипа Гессенського, що на початку XVII стол. мав у Бутцбасі свою резиденцію. Позаду церкви залишилися рештки колишніх міських мурів з військовими проходами, баштами й вежею «відьом». Від церкви до замку лише кількасот кроків. Існує там, нібито, підземний хід між міськими мурами та замком; на жаль, він тепер частинно завалений. Колишній ляндграфський замок з його потужними двома вежами перетворено було згодом на військові касарні. В них, власне, й знаходився, почасти, «переселенчий табір ІРО». Вельми цікаві та повчаючі прогулянки по вузьких вуличках і закутках старого міста, та не менш цікаві й поза містом, доповнювали цю картину середньовічних залишків.

Вже від прадавніх часів місцевість сучасного Бутцбаху була заселена. Про це свідчать знайдені в міському лісі старогерманські поховання з Гальштатської доби, отже майже 1.000 літ перед Хр. Завойовання Веттерау римлянами у 83 р. після Р. Хр. ввело цю провінцію в коло середземноморської культури. Під Бутцбахом проходив пас римських укріплень, т. зв. «Лімес». Він захищав римські володіння від нападів германських варварів з півночі. Складався він з потужного земляного валу, низки шанців, дерев'яних і камінних сторожевих башт, різних укріплень і замків (кастелів), обварованих частоколами, ровами, мурами й тинами. На горі Шренцер біля Бутцбаху доховались до нині рештки цього «Лімесу» у вигляді земляних споруд. Вони були частинно відновлені.

Під тиском германських племен, у 260 рр. цей пояс укріплень римляни втратили й відійшли на лінію Райну. Відтоді бутцбахська околиця належала до Веттерівської провінції могутньої держави франків. Найдавніші відомості сягають часів Карла Великого; називають цю місцевість у 773 р. »Ботісфаден«. У 779 р. звуть її вже »Ботінесфак«. Обидві ці назви походять, очевидно, від прізвищ мешканців або від давніших власників.

Свій »золотий вік« завдячує Бутцбах династії фон Фалькенштайнів, що у 1317 р. набула цю місцевість від панів фон Ганау. У 1321 р., заходами Пилипа IV фон Фалькенштайн, поселення одержало міські права. За нього і його нащадків новоіменоване місто було обведене мурами. В половині XIX-го ст., наслідком поширення міста й через лучбові урядження, ці мури були, на жаль, майже збудені.

Пилип IV помер у 1410 р. В міській церкві знаходиться його мистецьки виконаний надгробок. Від 1418 р. панують у Бутцбасі панове фон Еппенштайн. Про них також свідчить надгробок в міській церкві, присвячений юнкерові Вернерові фон Еппенштайн (+ 1462).

Від 1478 р. Бутцбах з околицею належав до 4-ох родів: 1) Еппенштайн-Кенігштайнів, 2) Сальм-Браунфельсів, 3) Сольм, з недалекого м. Ліх. Вони побудували в Бутцбасі т. зв. Сольмський замок, що заховався й до нині зі своєю оборонною вежею; в ньому міститься тепер суд; 4) графа Оттона фон Катренальбойна. До останнього належав ще й замок Цігенберг з околишніми селами. Все це складалося на т. зв. Бутцбахський уряд. Через своїх представників у Цігенбергу граф управляв цим краєм.

Після його смерті у 1479 р., Бутцбахська провінція дісталася у спадку ляндграфові Генрихові III Гессенському.

Урядували згадані династії, почасти сидючи по околишніх замках, як згаданий Цігенберг або Мюнценберг, величезні руїни якого ще й досі бовваніють над всією бутцбахською околицею, а почасти перебуваючи в замках, збудованих у межах міста.

Найдавніший замок панів з Кенігштайну, що його побудував Гессенський ляндграф. Своїми двома могутніми баштами він значно зміцнив ланцюг міських укріплень, так само як згаданий Сольмський замок. Обидва замки існують до нинішніх часів.

У 1556-1560 рр. було перебудовано міську ратушу. В цьому вигляді вона існує донині.

Великим щастям для міста було, що під час 30-літньої війни Бутцбах став резиденцією ляндграфа Пилипа Гессенського, якому він дістався від 1609 р. В його руках протягом наступних літ зосередилося стільки володінь, що з того утворилося окреме Бутцбахське ляндграфство. Близь Бутцбаху, як столиці провінції, побільшувала особиста вдача цього освіченого пануючого. Ляндграф Пилип займався науками й особливо цікавився астрономією. Він був учнем Галілея, влаштував астрономічну обсерваторію й притягав звідусіль науковців до свого двору, у нього гостював Кеплер. Отже двір його, не зважаючи на тодішні воєнні обставини, був притулком миру й осередком науки. У 1626 р., коли цісарсько-німецькі війська плундрували Веттерау, Пилип здобув від генерала Тіллі охоронний лист, оригінал якого я бачив у Бутцбахському музеї. Тому то місто цілком щиро оплакувало смерть свого ляндграфа у 1643 р.

Від 1741 р. Бутцбах з околицями вже належав лише одному власникові, що сприяло успішному розвитку міста.

Опісля найбільше з Бутцбахом було зв'язане прізвище Вайдті. Він був від 1812 до 1834 рр. конректором, а потім ректором (головним пастором). Відзначався як ентузіастичний борець за єдність німецької держави і вільні права в ній. За передчасністю цих поглядів, він потрапив у конфлікт з усемогутнім Меттерніхом. Був запроторений у в'язницю в Дармштадті, де й помер у 1837 р. Але Бутцбах не забув про нього. У 1849 р. урочисто відзначив пам'ять цього борця за всенімецькі ідеали. Бутцбахська молодь засадила тоді на горі Шренцер біля міста в його честь гай. Він росте й розвивається з відповідною таблицею на столітніх уже деревах.

Остання війна (1939-1945) заощадила місто. Воно було зруйноване лише на 5 %.

Так на Бутцбасі відбилася майже вся німецька історія у всіх її періодах, від найдавніших часів аж до нині. Багато, багато чого більше міг би дізнатися нудьгуючий у таборі діпіст, оглядаючи численні історичні пам'ятки тисячолітньої історії сучасного тихого, дрібного містечка Бутцбаху.

Для повноти бутцбахських споминів слід сказати дещо й про тимчасових мешканців табору. Вони всі приїздили туди: 1) зі своїх національних діпістських таборів; 2) з приватних мешкань; 3) з місць своєї праці, та 4) останню групу творили німці, що їхали в рамках т. зв. «допомогових організацій». Інші німці, що їхали самостійно, себто поза межами допомогових організацій, прямували зі своїх домівок відразу, минаючи Бутцбах, до кінцевого переходового табору в Бремені, де був для них окремий німецький відділ.

Приїжджаючи до табору ділилися на дві головні групи: тих, що на основі візи отримали скерування до Бутцбаху, і тих, що їх викликали на перевірку комісій. При мені, напр., урядували комісії: австралійська, канадська та парагвайська. Кількісь т. зв. «комісійних» осіб значно перевищувала кількість «візових». Вони масово приїздили на кілька днів одноразово, або наворотами по кілька разів, іноді по 1.000-1.500 осіб нараз. Мешкали вони в значно гірших умовах, ніж ми (візові), по кілька десят осіб у залі, чоловіки й жінки разом... Харчувалися разом з нами. Після полагодження справ у комісіях, вони розїздилися по своїх таборах і чекали на дальші виклики. Тоді вже приїздили остаточно, як візові, з клунками і, перебувши деякий час у бутцбахському таборі, відїздили до країн свого призначення.

В бутцбахському таборі відбувалося перше перемішання цієї різнонаціональної своїм походженням і мовою людської маси біженців. Усе ж таки національна стихія, завдяки свіжим ще зв'язкам з матірніми таборами, національній пресі, що доходила до Бутцбаху, ще успішно боролася з цим зоднорідненням. Але чим далі ці подорожні віддалялися в часі від своїх попередніх місць замешкання й наближалися до країн призначення, тим більше атмосфера й інтереси тих країн їх поглинали.

Під час мого перебування в Бутцбасі тяжко було встановити на око відсотково різноманітний склад мешканців табору, бо тимчасовий «комі-

сійний» складник увесь час переважав. Тому про це можна говорити лише описово, головню на основі спостережень у довжелезних чергах до Ідальві. Тут останньо переважали мови в такій послідовності: польська, балтійські, українська, московська, чеська, жидівська, сербська. Помітний був тоді великий рух «чорних сорочок» — поляків і балтійців з т. зв. «робітничих сотень», що масово прямували на роботи до Канади, Франції, Австралії тощо. Крім того, останніми часами чехи й словаки, свіжі утікачі, почали з'являтися після комуністичного перевороту в ЧСР.

Мешканці табору (чоловіки й жінки) виявляли себе назовні, передусім, своїми розмовами й поведженням; у залежності від національних вдач та ступеня культури. Найбільш експансивними, позитивно й негативно, були поляки. Їх доповнювали свіжо прибулі зі своєї батьківщини чехи. Протилежністю до цієї розгнужаної групи були балтійці та, подекуди, жида. Балтійці (переважно лотиші) легко порозумівалися з таборовою владою, маючи там чимало своїх земляків і володіючи чужими мовами: німецькою або англійською. Середню групу становили українці, серби, москалі й литовці.

Всю цю різнобарвну людську масу ригористично тримали в руках суворі розпорядження таборової влади. З розплякатованих скрізь оголошень ми довідалися, що всілякий спротив урядникам табору або недотримання вимог і приписів перебування в таборі потягають за собою втрату візи! В іншому разі, як мені говорили знаючі відносини особи, в таборі не можна було б утримати ладу, особливо серед молоді, — це торкалося рівно чоловіків і жінок та самотніх дівчат. Якби не існувало це розпорядження, то пияцтво і розпуста серед деяких груп мешканців затрули б усе життя табору.

Серед таких клопотів, вражень і очікувань проминув цілий місяць. Та в «Інформаційному відділі» з'явилось, нарешті, давно очікуване повідомлення, що 12 травня 1948 р. від'їде черговий транспорт — через Бремен — до США. Згодом вивісили перший, а потім доповнюючий, врешті загальний список осіб, що на цей раз від'їздили.

Група складалася з 257 осіб, в тому було: 173 жида, 34 поляки, 15 лотишів, 13 німців, 7 сербів, 7 бездержавників, 4 литовці, 3 москалі та 1 українець (автор цих рядків).

Почали витягати клунки з таборової переховальні й здавати їх на вагу агентів американської партії. Дозволено перевозити в цей спосіб до 50 кг на особу. Після того свій багаж ми отримали щойно в пристані в Нью-Йорку. Тут виявилось, всупереч попереднім відомостям, що вільно було брати з собою всю постіль (коци, перини, подушки, ковдри тощо), яких ми, на жаль, позбулися за пів ціни в своєму таборі. Вільно було везти також кухонне начиння в кращому стані, ложки, ножі, кришталі й т. п. Назагал, у Бутцбасі ніхто не цікавився змістом багажів. Так само скасовано було цензуру друків, рукописів, фотознімків і т. п. архівалій. На золоті годинники, всілякі перстені й цінні оздобы на подорожніх теж ніхто не звертав уваги. Деякі подорожні, особливо жида, дуже жалкували, що про такий «лібералізм» їм раніше не було відомо. Щоправда, був оголошений список речей, яких не вільно було перевозити, але він був задавнений і трактувався вельми ліберально, а в Бутцбасі взагалі цією перевіркою ніхто не займався. На руках залишилися підруч-

ні клунки, нібито не більше як у двох пакунках, спільна вага яких не сміла, теоретично, перевищувати 30 кг на особу. Їх ніхто не важив, і практичні люди брали, скільки лиш могли внести.

У день від'їзду оголосили погодинний розпорядок усіх ліквідаційних чинностей. До полудня треба було здати постелеву білизну, виписатися з помешкань й здати в «Реєстраційному бюро» всі довідки про це разом з таборовим «пасом» та харчовою картою. На основі цього всього видали нам т. зв. «подорожні картки», важні на переїзд до Бремену. Всі попередні наші папери (напр., скерування до табору від ІРО, супровідні з матірнього табору, діпстські жовті легітимації, кеннкарти приватників тощо) лишалися в бюро бутцбахського табору.

Після обіду, за згаданими «подорожніми картками» видали нам на дорогу трохи сухих харчів. За зчерею (17-19 год.) хто мав пляшку, брав на дорогу кави. Інші накупили пива, лімоняди тощо. На 10 год. веч. ми були вже на залізничному двірці. Тягарівки заздалегідь перевезли наші багажі до вантажних вагонів. Кожному було забезпечене місце в особових вагонах. Хоч на «подорожних картках» і були зазначені числа вагонів і місць, проте дозволялося сідати групами, разом зі знайомими, родичами, до вподоби.

Після 24-ої год., себто вже 13 травня 1948, ми рушили, через Гессен, до Бремену. Потяг їхав досить швидко, не спинаючись на проміжних станціях. У Гессені до нашої валки дочекали ще декілька вагонів з якимсь американським вантажем і військовою вартою. Після того наша валка їхала далі зі швидкістю поспішного потяга.

П. САВТУК

СВІТЛИЙ ДЕНЬ

На світлий день давно чекаю:
Десятки років у благанні;
О, скільки в серці я рядаю —
Колись і зараз на вигнанні.

Коли ж та темінь просвітїться,
І в бурі хмар прояснять зорі?
Коли ж те пекло розлетїться,
Як грому блискавка на морі?

Невже мій вік не буде свідком,
Коли прозріє людство знову —
Розвіє тьму мечами мітко,
А в дружбі знайде спільну мову?

Життєвий шлях запахне квітом,
І пісня з новим заповітом!

Р. ВОЛОДИМИР

СИНЬОВЕРХИМИ КАРПАТАМИ

Розкинуті по світу душі з літ дитинних!
 Чи тямите недільні ранки в Верховині?
 Кітловина глибоким тоном дзвонів грас,
 З вершин на доли вмиті котяться ручаї,
 Сосновий бір пахучий гимни зніс Творцеві,
 Земля цокраций плід чистим небом стелить,
 З плаїв гуцульський люд, мов пестра стрічка, в'ється,
 Притвор похилої церковці вщерть заб'ється,
 Аж до самих небес молитва й спів лунають,
 Майдан дівори повен — сплесків водограю.

В одну з таких неділь піти б на Маковицю...
 Святковий настрій ще підносить дух живиці.
 Що сочиться з поваленого пня смереки,
 Підходим вище, аж маржина в ліс, навтеки,
 Мовчання пущі дзвониками сполошивши,
 Слід по собі, вориння зламане, лишивши...
 Тут дико вколо, хащем, драпаком забито,
 В'є дим ідкий з колиби, пвілью двері вкриті,
 Скупе життя, хазайство марне в Верховині,
 Та ось вже плаєм стежка йде на полонини.

Криштално-свіжим подувом вітри обняли,
 Чудес наземних панорама в очі вп'ялася:
 Хмарки, як срібний пух, дримають в сонця плесі,
 Під ними — жемчуги в Гуцульщини чересі,
 За всіх славетніші герої Чорногори,
 Здавлен зібралися сюди на дружні збори:
 Говерлю князем все своїм тут величає,
 З бояр лиш Піп-Іван дорадчий голос має,
 Дружина — муж один, готова все до бою,
 Стоїть аж до Горган братерською стіною.

* * *

Бува, дивуються, тут-там, чужі й свої,
 Чому засидівся й не гляну більше в світ...
 Немов не досить світу в мене є в душі;
 А ось, погляньте в нього лиш самі й судить:
 Ще іней на траві, у мряці Явірник...
 Із гір побіг потік та в бистрім Пруті зник...
 З наплечником, ще й топірцем в руках, крізь рівь,
 У бір звертаєм, пнемося у височінь,
 Де ялівець, черниця й косодеревина,
 Вітри та скелі Богові співають гимни.

* * *

З Явірника стрибок, здається, і Синяк,
 Цикотами звідсіль в долину, вже — Хом'як,
 На Шпиці з Ребер, ген Сивуля й Добошпанка,
 О, світе мій! Весь день та й з ночі до світанку
 Тулив би я тебе і кращого б не знав,
 В твоїх цілющих водах я б щодня купавсь,
 Твоїм пречистим віддыхом життя все б дихав,
 Молився б вічності й шляхи минав би диха
 Всесвітнього. Хоч на хвилину, світе мій,
 Вернись до мене скарбом в гущі світовій!

* * *

За постіль фоя, захистом вночі колиба,
Розвиднілось, ми кип'яток п'єм, кусень хліба,
І вже готова група юних вітрогонів
Насправді з дядьком-вітром бігти навздогони.
В як лід студеним Шибенім скупавши тіло,
Щоб духові на шпиль гори мерщій служило,
Ми в газди з клуні бриндзі й сиру роздобули
Й верх полонини Пожижевської здобули.
Говерле! О гірська перлино України!
Чом чесько-польська ти границя в батьківщині?

1956 р.

П. КІЗКО

СКІЛЬКИ ВЕСЕН...

Скільки весен проходить, тієї ж,
Що хотів би зустріти — нема,
Ні твоєї весни, ні моєї,
Тільки бурі, вітри та зима.

В лісі проліски квітнуть для інших
І для інших тополі шумлять.
А для нас... Засихають десь вишні,
Бур'яном заростає земля.

І річки, мов німіють, у горі,
У скорботі вони простяглись.
І у небі не світять нам зорі,
Як світили, бувало, колись.

Весни, весни! Не стріну між вами
Отієї, що нам заповіла б,
Що й для нас зазвучала б піснями,
Справжнім маєм під ноги лягла.

О, як хочеться вже привітати
Отаку-от щасливу пору!
Я зустрів би її, наче матір,
Наче рідну зустрів би сестру!

Я підніс би її, мов дитину,
Колисав би — утіху своєю.
Зогрівав би, як сонце калину,
Як барвінок в зеленому гаю.

Скільки весен проходить, тієї ж,
Що хотів би зустріти — нема,
Ні твоєї весни, ні моєї,
Тільки бурі, вітри та зима.

1957

М. ВЕРЕС

НА ЗАХІД

Промерзлі і знесилені до решти,
Змагаючи димисті буруни,
З палаючих проспектів Будапешту
На Захід пробивалися вони.

На Захід! — загорялися зіниці.
На Захід! — і твердішала рука.
Ніс батько наготовану рушницю,
А мати задрімавшего сінка.

Нечутно прокрадались поміж гони,
Спотикалися і падали, та йшли,
Змагали до австрійського кордону,
Що близився огнями з-поза мли.

Ще крок один, іще одне зусилля,
І вільним вже прокиветься дитя,
Та раптом, розшматовуючи гілля,
Їх панцер большевицький перетяв.

Прокляття!.. І розсипалися кола
Спотворених уламків, і на шлях
Бездупні покотилися монголи
З ненавистю у скошених очах.

А потім аж не вірилось: кімната,
І затишок, і запах теплих страв.
»Ви добре їм підкинули гранату!« —
Австрієць задоволено сказав.

У відповідь всміхнувся: »Для дитини...
Малого ви догляняйте... Ну, а нам...«
Він значуче поглянув на дружину,
Широким підкидаючи рам'ям.

Здивовання у зорі граничара:
»Куди ж ви?« І почулося: »Назад...
Там боряться брати мої — мадяри,
Де взмети Будапешту барикад.

Синочка збережіть... Він в нас єдиний,
Як житимем, — повернемось колись,
А покищо — подяка за гостину...«
І тіннями в темряві розплились.

Насунули важкі зі сходу хмари,
Задряпав до вікна колючий сніг,
На стійку подались граничари
І з'їжився від холоду поріг.

Та дихала теплом австрійська хатка
І в зроджений по сальвах тишині
Маленьке приголублене дитятко
Щасливо усміхалось уві сні...

МАРІЯ КОНОПНИЦЬКА (Marja Konopnicka)
(1846-1910)

ПІСЛЯ БУРІ

Ти, Боже, райдугу даєш світам по бурі,
Випростуєш квітки і крила птиць; похмурі
Ясниш на обрії бори; останнім хмарам
Даруєш сонця блиск і їх вгортаєш чаром.

До ранку від страхів сільце звільниться тихе:
Підіпруть яблуні, поправлять крокви, стріхи,
І перш, ніж промені на землю зійдуть красні,
Забудуть жителі про бурю, знову щасні.

Своєї милости правицею, о Боже,
Скоряєш Ти стихій розладдя зловороже;
Не бути їм, слідам поразки, болю, втрати
В прозорих сферах тиш, де маєш Ти палати.

О, чом же грудям цим, що їх негода била,
Не знати райдуги, чом тиш вони не чують?
Чом дозволяєш Ти, щоб глухо в них гриміла
Луна душевних бур, що згадку скрито труїть?

* *
*

Глянь, що за ясність хилиться до нас
З небес рожевих в надвечірній час...
Глянь, встав туман — в своїм перловім лоні
Нам поєднати чола і долоні.

Чого боїшся? Мли, що в діл осяде,
Як синій пил розбитої каскади?
Ялині, що чорно їх глядять сім'я,
Чи мороку, що прийде?.. Я твоя!

Всю ніч на серці снила б я твоїм,
На нім, що б'ється... Руку дай... В німім
Просторі плине пісня переливна.
Глянь, падає з висот зоря мандрівна.

Де упаде, кого сп'янить багатий
Цей блиск?.. То, може, дух золотопатий?
Він, весь любов, незваний на ім'я,
Летить до нас поривно... Я твоє!

* *
*

О ноче, ноче лагідна, лишнева,
В Його вінці бліде, холодне перло!
Ти, всіх скорбот безсонних королева,
Підносиш над землею срібне берло...
О, будь сьогодні для душі прихильна,
Яка в прозоростей твоїх затоні
Замислені тишини п'є, невільна,
І забуття в твоїм шукає лоні!
О, будь прихильна — і накинь заслону
На тугу нашої землі бездонну,
На всю нужденність існування!
Не хочу, не жадаю я нічого;
Всі сні твої, всі розкоші — для чого?
Велика тінь — моє бажання.

Переклади М. Ореста

МАКС БРОД

ЛИЦАР ЛЯБЕРІЙ УСУВАЄТЬСЯ ЗІ СВІТУ

(Оповідання)

Кружляла поголоска, що дотепний лицар Децімус Ляберій виголосить мім*), себто сатиричний монолог. «Він зламав собі переконання» — така була назва монологу. Ніхто не знав, яким способом цей дивний заголовок дістався між людей. Правда, про нього знало всього шість чи вісім осіб, бо Ляберій мав виступати з своїм монологом у дуже вузькому колі божеського Юлія, в його домі, куди були запрошені тільки найдовіреніші приятелі. Але й факт, яким чином ці запрошені взнали заголовок міму, залишався таємницею. Досить того, що таємницю розголошено, і про заголовок шептали собі втаємничені один одному, пов'язуючи з ним певний сенс, бо ж він без сумніву ховав у собі щось надзвичайне.

— Хтось зламав собі ногу, руку чи в'язи — це зрозуміло, — говорили цікаві й кожний з них знав, про що йде, — але щоб хтось міг зламати собі переконання, цього ще не бувало аж до такого й такого дня 708-го року від заснування славетного Міста — Urbs, писаного з великої літери.

А все таки кожний з тих семи чи восьми з вузького кола був переконаний, що з заголовком і сатирою повинні бути пов'язані зміни переконань шляхетних нащадків Ромуля, зміни, які все більше виходили наяв. Це були вже навіть вивихнення характеру, які ставали все яскравішими. А все через Помпея. Доненавна слава цього мужа, переможця над піратами й іншими темними ворогами держави, цвіла в усій пишноті. Йому одному припало з уряду достоїнство носити назву «Магнус» — «Великий», хоч відколи сходить сонце над горизонтом великого Міста, ще ніхто не вживав атрибуту імені Олександра. Все таки переможного Помпея не залічено в почет богів, та це тільки тому, що — як висловився був ще перед роками цей самий дотепний Ляберій у насмішці — ніяк не можна було вияснити, чи годиться називати Помпея півбогом, чи радше Юпітера Півпомпеєм.

Але цієї турботи тепер уже не було. Юлій Цезар скинув півбога, винищив його однодумців, дарма що вони були римськими громадянами, а не чужинцями, та відбув тріумфальний в'їзд до Риму. За це він здобув, без фальшивого сорому й скромності, почесті, належні богам. Тепер його звано «божеським Юлієм», «Деус інвіктус» — «непереможний бог»; його золота статуя

*) Міми — народні комедії в давніх греків і римлян, де говорив лише головний актор, а інші брали участь мімікою і жестикуляцією.

стояла в святині побіч статуї бога й основника Міста — Ромуля, крім того він мав власну святиню, власний культ, чимало жерців з верховним жерцем у проводі. А навпаки, на Помпея, якого досі обожнювано й вихвалювано, плювали всі. Все, що було тепер у державі найгірше й найганебніше, появлялося на світ (тепер це було відоме!) з злочинної печери Помпея. А тому, що банда була знищена разом з своїм верховодом, нічого подібного тепер не могло діятися. Так говорили майже всі. Але найдивнішим було те, що, за малими винятками, тепер також були при владі ті самі люди, що й раніше, той самий сенат — очевидно, під могутнім патронатом Цезаря! — і вони усували все зло.

Хто колись нападав на Цезаря, тепер каявся. А хто колись з запалом вихвалював Помпея, тепер обкидав його тим гіршою лайкою. Кожний тепер — і звідсіля легкість розуміння заголовка Ляберієвого міма — дослівно кожний поспішав наввипередки, щоб зламати собі переконання.

— Властиво, я не знаю, що спонукало мене написати цей зухвалий мім, — сказав у дорозі лицар Ляберій до свого старого друга, мовчазливого Кассія, людини з темними, густими бровами. — До того ж я просто ненавиджу, коли хтось насміхається з когось. Немає нічого огиднішого, як зранити когось ударом літературного меча. Ми ж, люди, і так уже багато терпимо й без того, почасти через богів, які зсилають нам неврожаї, хвороби, війни, а почасти через злобу інших. Чому ж ще помножувати загальне горе якоюсь писаниною? Та ж цим не досягнемо ніякого добра! Один одного тільки мучить, і це все. Правда, цим способом здобувається для себе велику публіку: всіх, основною прикметою яких є зловтішність. А хто вільний від цього гріха? Я ні!

— Я також не погоджуюся з цими гострими писанинами. Волю краще добрий, сильний удар справжнім стилетом. Якщо ж бити стилосом, то хіба добре вигостреним, кованим зі срібла — і просто в серце!

Добродушний лицар Ляберій не дочув цієї заваги. Кассій, що боровся у фльоті Помпея проти Цезаря, щойно недавно був уласкавлений — ситуація, в якій радо виголошується погляди, головню тоді, якщо ніхто не слухає, хто міг би бути небезпечним.

— Я маю іншу думку, — продовжував розмову Ляберій, де-що пізніше, коли вони були вже на «святomu шляху», при якому стояв дім Цезаря. — Люди цілком себе не люблять. Це видно з того, як жадібно кожний кидається на всяку злу завагу, яку хтось кине в бік когонебудь. І цей «хтонебудь» є вже пропацій. Тільки знижи легко над ним плечима, наморщ носа — і ти вже знищив його в очах його ближнього, вже кинув на погалу презирству. Про оборону і справедливу думку й не думає ніхто. Улюблена пожива для людей: дивитися на іншого зви-

сока й уміти це якнебудь обґрунтувати. І в цій провині я також беру участь, доливаючи й свою чарочку презирства — а це ж просто недопустиме, щоб поміж нами, бідними смертельниками, вешталися люди, які професійно посуджують інших. Так звані полемічні вдачі. А ще більш недозволеним є те, що я й сам належу до них. Якщо б такими отруйними жартами можна когось направити, я б не противився їм. Але люди глузують для самого глузування.

— Та, якщо когось огортає невдоволення, якщо комусь це чи те стає нестерпним, якщо комусь здається, що він мусить врятувати тіло всієї спільноти від великої шкоди, вирізуючи гострим ножем боляка... Але як довго я є самотній, нічого не вчиню. Та дозволь мені знайти ще другого, то швидко я буду множиною, — сказав Кассій.

— А все таки я не хотів би вражати когонебудь. На щастя, наш господар, який зараз приймає нас, сміється радо й розуміється на жартах. Він же сам запропонував мені виголосити мій твір, чуючи, що про нього говорять. До того ж я виступаю в дуже маленькому товаристві, говорити до широких мас я вважав би великою ганьбою, яка не лицувала б моему сенаторському станові. Хто сьогодні запрошений?

— Докладно не знаю. В усякому разі обидва Брути, Каска і Требоній. Правдоподібно також еспанець Корнелій Бальбус, теперішній спеціальний дорадник у фінансах Цезаря. Далі Кай Оппій, його таємний секретар. Також Ціцеро. Але цей не прийде. Він викручується, де може, бо не любить небезпеки.

— Ось ми вже й прийшли. Надто скромний дім як для володаря світу.

— Але з фронтоном, як це дозволено лише в святинях. Скромність, що впадає у вічі. Цезар знає, як мешкають боги!

2

Виступ лицаря Ляберія. Мім, що має назву: «Він зламав собі переконання»

Коли обидва увійшли в дім, гості лежали вже при столах, та ніхто не зважувався давати знак вносити страви, бо ще не було божеського.

Гаяли час похвалами на честь Цезаревої мудрости. Виступаючи проти розкішного життя, він якраз видав закон: жінкам вільно вживати позолоченої лектики й носити намисто з перел, коли їм було вже поза 45-ий рік життя.

— Наші чванливі панії, — радів Оппій, — мусять тепер вибирати: намисто з перел, чи 45 років. Шедевр іронічного, тонкого мистецтва в законодавстві. І ніяк не можна цього закону обійти!

Цезар увійшов у дуже поганому настрої. В садах поза рікою Тібром притримано цілком молоденьку жінку в позолоченій лектиці. А смагляву вроду 20-річної проступниці ще яскравіше

підкреслювали важкі разки перлового намиста. На запитання доглядача садів, чи вона не знає про новий закон, жінка відповіла: »Так, але мені понад 45 років!« Вона могла це свobodно твердити, хоча ніхто їй не вірив.

Розказуючи про цей випадок, про який доніс йому один із звідунів, Цезар розпогоджував своє нахмурене обличчя. Це був добрий жарт, на який можна було собі дозволити в малому колі приятелів, де не треба було прибирати ображеної гримаси, яка ніяк не годилася високому, хорошому мужеві з сивою головою, великими, чорними, мов вугілля, очима та дзвінким голосом.

Цезар вибачився перед гостями за свій поганий настрій, якого він не досить швидко встиг позбутися, входячи в залю.

— Мені здавалося, що я все ще зайнятий турботами про державні справи. Але я між приятелями.

Він обвів лагідним поглядом присутніх.

— Це щось інше, — прошептав Кассій до лицаря Ляберія, який лежав поблизу нього. — Поза Тібром... ти чув, де застукано панянку? Це напевно якась з почоту королеви Клеопатри. Виступити проти неї він ще не зважається.

— Чи це правда, що єгиптянка прибула до Риму?

— Навіть мешкає знову в палаті серед парку Янікулум над Тібром. Вона привезла з собою з Олександрії хлопчину, як каже, його сина. Називає його Цезаріоном. Цезар ще не знає, чи признатися до нього. Хоч дещо його переконує. Оснувати східню династію, чому б ні!

— Якщо це справді його синок?

— Навіть диктатор не уявляє собі чогось подібного. Тому, що Клеопатра прийхала, то він впевнений в її невірності. Але вона є демонськи мудрою. Великий політик. Не лише тому, що вона гарна й молода і по-грецькому струнка. Вона розповідає йому, або влаштовує історійки, які починаються образами, як ось і сьогоднішня — удар по його премудрому законодавстві, — але вона завжди веде цю жартівливу гру так, що кінчає її врешті-решт лестощами. А це він любить. Шкаралупа гірка, а зерно солодке.

Ця заввага злосливого гостя досить болюче нагадала Ляберієві його власний твір, який він мав, як домовився, виголосити перед Цезарем. Чутка про нього, на жаль, вже поширилася, принаймні заголовок був відомий, і то не без його власної вини. Він знав свої слабості, але не міг їх визбутися. Розказати цьому чи тому приятелеві про свої успіхи — від цього він не міг стриматися. А ця байочка, якої Цезар напевно буде домагатися, була в дуже неприємний спосіб побудована цілком протилежно до анекдот Клеопатри. Лушпинка була солодка, а зерно — гірке.

Заки Цезар визвав Ляберія до виступу, лицареві прийшла, на його думку, чудова ідея.

— Я розкажу свій жарт тільки тоді, коли ти уласкавиш спійману красуню, — промовив він до Цезаря.

Цезар мусів бути вдячний. І без цього він був зобов'язаний ласкаво поведися з невольницею Клеопатри, бо ж, не зважаючи на своїх 55 років, він був залюблений до безтями. А тепер траплялася добра нагода: міг виявити свою ласку заради приємного співтовариша, а не задля Клеопатри. Цезар кивнув головою на знак згоди.

Після деякого часу лицар Ляберій пустився на хвилі своєї фантазії. Він заглядав трохи до своїх записок, а трохи говорив з пам'яті, накреслюючи постаті й їхні думки.

— Подорожній приходить в країну лелек, — почав він. — І цим подорожнім є я, і мене зустріла більш дивовижна пригода, ніж отих двох обивателів Атен з »Птиць« великого Арістофана. Розкажу вам, як це сталося.

До стилю справжнього міма належало, щоб по змозі найяскравіше зобразити, немов на сцені, певний тип з простолюддя. Ляберій був, отже, тепер »сільським брехуном«, який частує своїх друзів над холодним потічком біля базару дешевеньким вином і різними витівками. Кожна гримаса, кожний тон голосу, кожне грубе слово було вірною копією сільського дядька. В розповіді йшло про те, щоб своїм уявленням (а також і справжнім) слухачам якнайяскравіше змалювати дорогу повітрям у державу лелек. При цьому обличчя оповідача набрало майже хитруватого виразу. Неприродно малі уста на повному обличчі стягнулися ще більше, зникаючи під гарним носом, який продовжувало могутнє чоло, що переходило в сивіюче, ясно-брунатне волосся. Ляберієві було 60 років, але коли він розповідав, ніхто не дав би йому й 30; молодий юнак з добрячими, як у дитини, темноглубинними очима, — ось так виглядав він.

— В державі лелек панує чапля, — продовжував він. — І в це царство можна легко дістатися. Недавно там був переворот; крук з велетенським дзьобом тиранізував досі весь народ і ніхто не відважувався протиставитися йому. Але тепер крук уже не живе, правдоподібно його вбито і, дякувати олімпійським богам, настав кінець його страшному пануванню. Бо пануюча чапля є справжньою протилежністю крука. Хороша собою, струнка, шляхетна і рожева. В неї є також подруга (тут Ляберій почав імпровізувати, використовуючи недавно почуті новини)... Просто королева, так само струнка й хороша, як її дружина, пчи його боці вона є найкращим зразком чаплі з далекого Півдня. Але чаплю-володаря подивляємо насамперед як князя миру, бо він знову навів лад серед лелек, закінчив громадянську війну, в якій вони самі себе винищували.

Для цієї мети, щоб осягнути тривалий мир, були, очевидно, всі засади добрі. А щоб лелеки не вбивали один одного, мусіла їх винищити прибічна сторожа чаплі-володаря. Чимало з них зустріла ця сумна доля. Ми жалуємо за ними, але врешті-решт

вони ж померли за добру справу — за мир і лад. Ще й тепер мусять лелеки гинути цілими десятками, щоб не приймався поміж ними давній круковий нелад. Бо ж тільки подумайте: громадянська війна — це один жах, і щоб зупинити її, то кожні хитрощі й обман і всяке насильство є дозволені та згідні з законом.

Це все мені, подорожньому, докладно вияснив міністер виправдовування, довгий надлелека з золотою медалею на шиї. І я навіть не перечив йому. Він проводив мене по країні, дозволяючи оглянути все, але пильнував, щоб я не побачив того, що з огляду на державне добро мусіло бути заховане, щоб не повернувся старий круковий лад. З цією метою міністер тримав мене в своєму домі, де я обов'язково мусів їсти й ночувати.

Тут Ляберій затягнув пісеньку надлелеки, в якій повторявся постійно рефрен: «А я вважаю, я вважаю, я вважаю добре!», який справляв справді гротескове враження. До стилю такого роду мистецтва, як міми, належало, щоб рецитація була переплітана то танцем, то співом. Отож і підстаркуватий лицар намагався відтворити якісь танечні кроки, що, очевидно, йому не йшло.

Врешті він перестав вертітися й підстрибувати, вигладив свою тогу і знову приляг на лежанці, продовжуючи:

— Увечорі перед моїм від'їздом муж виправдовування передав мені великий, зашнурований гаманець з полотна, в якому, як він казав, сотні золотих дукатів мали викликати мою велику прихильність до держави лелек, де панувала чапля. Я витягнув декілька монет, щоб оглянути їх, але міністер суворо мені заборонив.

— Цей дарунок треба приймати на слово і з довір'ям, — пояснив мені поважний надлелека, який не любив ніяких жартів. — Також з твого боку ми ждемо відповідного дарунку. Адже ти є багатим купцем, спроваджуєш коріння з Колхиди, шовк з Китаю, килими з Індії. Буде отже слušним, якщо ти улегшиш собі подорож і залишиш це все тут у межах нашої країни. Воно могло б перешкоджати тобі в дорозі. Зате ти маєш наш дарунок.

Тепер, очевидно, в мені постало недовір'я, але було пізно. Я глянув на дукати у своїй руці. Вони були з олива, старі гудзики, звичайна фальшивка. Бути обманутим — цього не терпів я гірше смерті. Тому я підвищив голос не дуже ввічливо.

Зараз з'явилися лелеки-вояки і їх проводир загрозив, що забере мене в тюрму.

— Розваж, як ти чиниш нерозсудливо, — сказав дуже чемно надлелека з медалею, яка правдоподібно була також фальшива. Він усміхався якнайприємніше, а під час цілої прощальної вечереї, яка була густо закроплювана немішаним фалернійським вином, він увесь час був дуже ласкавий до мене.

— Навіть, якщо б на хвилину припустити, що ми виміняли твої товари за фальшиві гроші, то це сталося б тільки в інтересі нашого великого гасла — для миру й справедливого ладу серед лелек. Отже ти не маєш причини жалітися. Бо, якщо нам добре поводитися, то це добро йтиме шляхом космічного передання і до вас, людей. Тож чому ти, нещаснику, так чіпляєшся свого багатства? Якщо б тебе зустріло лихо, то це ніяке лихо, а тільки твоя уява. Бо справедлива держава лелек не чинить лиха. Але тобі й так нічого злого не сталося. Гроші в твоєму гаманці є правдиві, з повноцінного золота. Ти тільки не повинен приглядатися їм, бо це противиться нашим звичаям і могло б бути для нас образою та викликати наше недовір'я. Тих пару дукатів у твоїй руці тільки випадково попалися з якогось фальшивого мішка до твого гаманця. В ньому ти маєш справжній скарб і будеш радіти, якщо вдома його відкриєш. Чого ж зволікаєш? Правда, за панування крука частенько траплялося, що ми ограбовували наших гостей і союзників, але ця епоха цілковито проминула. Крім того, загально відомо у світі — про це ми вже подбали, підкреслюючи при кожній нагоді, — що деспотичний крук був злочинцем. Натомість чапля, — це справедливий і ніжний чоловіколюбець. За її панування обман і підступ неможливі.

Я був цілком ошелешений, — продовжував Ляберій, наслідуючи постать буколічного брехуна, — я дав зрозуміти, що неясним є для мене взаємовідношення між його словами і дійсністю. З одного боку він намагається довести, що для досягнення найвищої мети в державі лелек є дозволені всі засоби, а з другого, що він є самою правдою і чесністю. Що стосується дозволу на всі засоби й хитрощі, згода, про це можна сперечатися, бо це питання такої моралі, на якій я не визнаюся. І хоч це ймовірно фальшива й огидна мораль, але все таки вона вкладається в якісь рамці логіки. Я згідний з тим, що держава може визначати, що саме є добрими обичаями і як має виглядати добрий обиватель, хоч я не вірю, що вона може це правильно визначити, скільки б і не намагалася. Але того, що є правдою, що відповідає законам думання, послідовності і що не заперечує собі — цього держава ніяк не може наказати. Я знаю одне: логіки не можна заперечити. Якщо існує брехня і вона навіть дозволена, то як можна безпосередньо після неї вимагати від мене лицарсько-шляхетної віри в зміст цього нещасливого мішка в моїх руках? Чи ж не має вже більше значення оця приказка: Хто раз пробрехався, тому не ймуть віри, хоча б він і казав опісля правду? Адже ж ніяка сила в світі не може скасувати звичайної приказки.

— Ця приказка вже не існує, — заявив надделека і муж виправдування. Ми усунули її, замінюючи іншою. У нас схвалено: від сьогодні вона звучить... — він квапливо почав гортати листки пишної книги законів, — звучить так: Хто раз збрехав, тому віриться, хоча б він і далі брехав!

Ляберій докінчував свою рапсодію, граючи одночасно ролю двох акторів. Бо цілість мала бути тільки сном. У першій особі він змалював ще ближчі обставини своєї болючої смерти; при дивовижному поясненні пропагандиста лелеки він випростував свій хребет вгору до неба, ніби шукаючи в ньому розв'язки тих важких проблем. З великої натуги зглибити нову дійсність у нього натягнулося сухожилля, напнулися м'язи, і при цьому напруженні карку зламався в нього хребет.

У сні він ще почув, як друга особа, міністер, сказав до сотника вояків:

— Він зламав собі переконання. Тепер це часто буває. А властиво шкода його, бо це була цілком порядна людина. Але між тисячами, яким аплікуємо вимоги нової приказки, пересічно не витримує тільки один єдиний. Та це й так не змінє нічого в світі.

Серед учасників прийняття все більше наростав якийсь тривожний гомін, чим більше Ляберій наближався до кінця своєї монодрами. Як сприйме Цезар такий виразний натяк на свою священну самовладу, і на стосовану останнім часом методу усе неприємне, жорстоке й злочинне вкладати в гріб Помпея?

Однаке Цезар усміхнувся приязно і навіть легко апльодував. Він робив вражіння, немов би нічого не чув, думаючи під час виступу Ляберія цілком про щось інше, приємніше, може навіть про Клеопатру та її жарт. Правда, настрої гостей не був цілком свободний і ширий, і на знак божеського, що симпозіон закінчився, всі досить поспішно покинули залю й дім.

3

Ляберій не ждав нічого іншого, ніж того, що Цезар з похвалою сприйме його пустотливий твір. Чи ж не був він Цезарів приятель ще з молодих років? І чи не відбував галлійських походів, як його контуберналь, товариш одного шатра? Було чимало доказів, навіть в останній час, які переконували Ляберія робити висновки, що Цезар і на золотому стільці диктатора має намір продовжувати цю стару дружбу.

»Треба також деколи вдарити дещо по пальцях і володарів, — думав він безжурно. — В цьому випадку я роблю виняток у своїй антипатії до сатиричної творчості, бо вона може бути навіть корисною».

Ляберій не знав, що за ним, як за всіма незалежними головами, вже від довнього часу слідкують поспіаки Цезаря.

Добряга Ляберій перебував у Римі лише малу частину року. На жаль, до його обов'язків належало брати участь у сенаторських судах, давати поради щодо податків, нового будівництва і т. д. А так він переважно жив на своїх маєтках у Сіцилії, плекаючи коней, поправляючи расу худоби та сорти винної лози. Гамору міста не долюблював, однаке належало до доброго тону перебувати в Римі під час сезону. Тут у Римі він займався

насмішливим віршуванням, посвячуючися йому з аристократично-прецизним замилюванням. Про це знали тільки найближчі його приятелі, бо Ляберій не докучав нікому з них своїми віршами, навпаки, треба було його довго просити, щоб зволив виявити своє мистецтво, як це було вчора на прийнятті в Цезаря.

Занятий, отже, своїми віршами, Ляберій прийняв з деяким здивуванням запросини Цезаря з'явитися вранці наступного дня в домі диктатора на таємну розмову. Година цієї розмови була точно визначена.

— Чого він від мене хоче? — питав сам себе Ляберій. — Ну, побачимо!

Прийняття в Цезаря було сердечне. Великі чорні очі диктатора були лагідні, як приємне, сповидно прозоре аж до дна, море, яке однак в кожній хвилині, немов на якийсь знак, може перемінитися в бурю сліпучих блискавиць.

— Я казав прикликати тебе, мій Деціме, щоб ти мені врешті сказав, як я маю це зробити.

— Що саме?

— Ну, все. Одним словом — усе. З володінням цілим світом, який я трохи успокоїв після усіх кривавих міжусобиць і громадянських воєн, які нікому не були так болючі, як саме мені. І як я тепер маю робити? Відкласти з рук батога? Знову дозволити, щоб усі непогамовані інстинкти громадян розшалілися як колись, щоб напівпропащі люди цілком пропали? Немає нічого легкого. Адже так зробив Сулля. Він мав у своїх руках усю владу, а одного дня вклав її гарненько в руки «народу і батьків». Вір мені, приятелю, що він ніяк не розумівся на володінні. Отож, чи не краще мені триматися слів Еврепіда в його «Фенікіянках»?

»Якщо задля королівського престолу треба зламати закон, хай так станеться. А в іншому будь чесний«.

— Жду, приятелю, на твою відповідь, і то нетерпеливо.

— Спершу я хотів би знати, — відповів з мудрою обережністю лицар Ляберій, — чи ти поважно ставиш питання, чи тільки жартуєш?

— Цілком поважно, Деціме, цілком поважно. Йде, як ти напевно слушно думаєш, про твій недавно виголошений жартівливий твір. Я не беру таких речей поважно.

Цезар прислонив рота рухом руки, якого він уживав з привички, щоб не зрадитися дрижанням уст. Цей рух він винайшов, довго студіюючи своє обличчя в дзеркалі.

— Я цілком не хочу виправдуватися. Я зразу переходжу в протинаступ. Є флегматичні вдачі, які зляться і мусять виявити свою досаду в словах, щоб насолоджуватися почуттям власного посиленого буття. Бо, нічим непідсилене, це життя надто тонко-кровоно, надто рівномірно слабо тече в їхніх жилах. Такі характери можуть між собою дуже різнитися. Вони можуть бути

злобними, або дуже тонкоумними, або такі, як ти, приятелю, мляводобродушні — а спільне в них є лице те, що досада, яка здається розірве їх, вона, навпаки, дає їм приємність, користь, а навіть є konieczністю для порушення їх кровообігу. Ця досада не змагає до того, щоб проявитися назверх, вона не хоче нікого направляти, хоч, видається, має вигляд оборонця чесноти.

— Як вірно ти пізнав мою вдачу, — перервав йому зі щирим подивом лицар Ляберій. — Який ти мудрий, Цезаре!

— Я знаю, що я мудрий, — відповів холодно й досить шорстко володар — Не треба мені цього казати. Народжений в сузір'ї Лева, я є досить гарячий, щоб не вживати засобів сатири, коли я серджуся. Твоє хвилювання є інше, воно заторкує тільки тебе, не речі, і не є нічим іншим, як тільки підміновуванням слабого пульсу, похитливим розкошуванням самим собою у самохвилюванні. Але воно може чинити злий вплив, підбурювати інших, для яких крик догани звучить більше поважно, ніж він насправді є. Тому я ще раз запитую: що робити? Залишити людей без мого правління — не йде. Вони проковтнуть себе взаємно з кістями й шкурою. Виламувати їм зуби силою — це мій шлях. Такий негарний, сам признаю. Отже, що нам робити?

— Шукати третього шляху, — вигукнув Ляберій і малий ротик почав дрижати. — Бо й твій шлях є фальшивий, Цезаре. Людство мусить у терпеливості цей третій шлях — не вижидати, ні, але намагатися досягнути в творчій терпеливості це третє, яке ми ще не знаємо, як назвати. Покищо назвімо його — мир, або ще краще: безвійня. Кажуть, Цезаре, що ти, покоровши всю землю, хочеш вести війну на краях світу, проти партій і проти півприборканих британців. Це було б огидним. Немає миру через війну. Війною можна досягнути тільки нову війну. Тисячоліття крові й жаху позначають фальшивий шлях людського роду. Певно, що можна сказати: хай гине цей глупий рід, якщо він сам пхається в загибелю. Але він гине також тоді, коли вживається сили легіонерів проти справжніх чи уявних його хиб. Це цілком необачна розв'язка. Спонукай його до єдиної можливої речі — терпеливості...

— Говориш небезпечніше, ніж я сподівався, — Цезар наморщив чоло. — Правда, я уважав тебе дурнем, але все таки менше шкідливим. Та немає зла, що не вийшло б на добре, мій любий. Тому говорім тепер про щось нешкідливе. Завтра починаються великі римські ігрища. Я подбав про їхнє влаштування з особливою пильністю. Навіть буде виступати звір, якого в Римі досі не бачено: схрещення верблюда з пантерою — камельопардалюс. Далекі народи називають цю дивну примху »похилим« або жирафою. Будемо її мати. Також упольовано для мене на кордоні Індії білого слона. А мої війська викопали великий басейн, на воді якого розіграється морський

бій між єгипетськими і грецькими тріремами. Але найцікавішим таки, на мою думку, буде камельопардалюс. Ну, але це зрештою не твоя справа. Для тебе я придумав таке: на свято відкриття наших ігр я бажав би собі, щоб ти виступив на арені зі своїм мімом перед зібраним народом. Але не з тим монологом, яким ти недавно popisувався. Мім повинен бути дещо менше уципливий, не такий гострий, легкий...

— Перед зібраним народом?

— Ну, чого ж ти так здивувався? Ти ж так любиш народ, увесь людський рід! Чи, може, соромишся знизитися до римського народу?

— Але ж сенатор не може, як якийсь кльовн... такого ще не було.

— Живемо в часах, у яких діється чимало нового. Це я хотів би довести тобі й іншим. І тому прошу тебе. Ти напевно не зможеш відкинути такої приятельської пропозиції. Я на правду не бачу для тебе ніякої іншої можливості, ніякого виходу, ти мусиш, мій любий, сказати так. Я вже радію з того, що слухатиму твого співу й бачитиму твій танець.

— Співати? Танцювати?

— Чого ж дивуєшся? Це належить до міма. Чи я маю вчити тебе законів твого власного мистецтва?

Ляберій підвівся, відкидаючи стілець.

— Чи міг я цього сподіватися? Якщо ти придумав це все для мого приниження, то кажи зразу. Але як дотеп, то цілість виглядає на кепський жарт.

— В моєму домі, ось тут, перед трьома днями ти так не маніжився.

— В твоєму домі, перед кількома приятелями — а в цирку перед товпою, яка смердить часником і цибулею, це різниця... Як якийсь актор, якийсь оплачуваний жіночо-м'який бельбас...

— Це упередження. Нікого так не шанували квірити, як актора Росція.

— Бачу, що ти таки настаєш на мою честь. Але це не вдасться навіть великому Цезареві. Ти ж знаєш, що Ціцеро сказав про цього Росція: це такий чудовий мистець, що варта бачити на сцені лише його одного; і така добра та шляхетна людина, що з-поміж усіх акторів він гідний того, щоб його не бачили на сцені. Але навіщо багато слів? Сам знаєш, що я не поступлюся тобі, не можу поступитися.

— А якщо ти вчиниш мою волю, — встряв бистро Цезар, поки Ляберій зміг далі продовжати, — то я вимагаю, щоб це було без зайвої впертості і щоб ти звертався перед народом до мене чемно та прислужливо. Твоя міна не сміє виявити ніякого невдоволення чи придушеного кипіння або насильного самоопанування. Ми ж не гратимемо якоїсь стоїчної, парадної мелодеклямації про чесноти, але балакаємо весело, свobodно й щиро, — маю на думці:

завтра в амфітеатрі. Все мусить іти гладко, невимушено, як вино з бордюга.

Ляберій просто закричав:

— Чи я збожеволів? Чи ми обидва здуріли? Ти хочеш присилувати мене не бути присилуваним? Що за нонсенс!

Чим більше гарячився гість, тим більший, здавалося, кам'яний спокій ішов від постаті імператора. Обличчя Цезаря ствердло. І приязні слова, що виходили з його ледве воружливих уст, робили тим більш неприродне, таємниче враження.

— Для того, щоб зробити приємність народові, ти напевно не відмовишся вступити в змагання з найславнішим актором сцени. Навіть програти в цих змаганнях буде для тебе відзначенням, як це було б для кожного артиста.

— Я — артист? Чи я колинебудь хотів бути артистом? Я знаю, як є справа з цим безсоромним, ледачим народом. Вони ж роблять собі просто таки інтерес з своїх почуттів. Скоморохи такі! Артист — який сором для вільно народженого римлянина, а ще для шляхетного. Пописуватися перед збіговиськом! Що це має спільного з моїм прецизним віршуванням, у якому я знаходжу розвагу, коли не можу спати вночі? А може мене постигає кара за те, що я деколи розважав себе, нападаючи на людей, які не вчинили мені ніякогісінького зла?

Ляберій гордо ставив чоло можновладцеві.

— Я відходжу, — сказав він сухо. — Бачу, що Цезар не має до мене ніякого важливого діла, яке затрчувало б мене.

— Дивно, що ти ніяк не питаєш, хто виступатиме з тобою в змаганнях? Це ж молодий гістріон Публій Сірус, з яким будеш змагатися за нагороду в співі й танцях.

В досі тихому голосі Цезаря з'явився тепер виразний тон зневаги, погрози й глуму. Рука перед його устами вже не могла повністю приховати зловорожого тріомфу. Найжахливішим одначе при тому було, що Цезар говорив незворушено так, неначе б Ляберій уже прийняв його запросини, чи радше наказ, неначе б він не мав волі, а тільки самі слова самозрозумілого сильного спротиву виходили з уст людини, над якою якраз затягалася заслона нечуваного насильства.

— Не слухаю нічого більше, — закричав Ляберій, — вважаю доцільним покинути кімнату божеського Юлія.

— Поки досягнеш порога цієї кімнати, будеш уважати доцільним щось цілком інше. Скажи мені, мій друже, які вістки маєш від твого сина Люція?

— Вістки? Добрі. Як, очевидно, завжди добрі вістки, які приходять від Цезарового війська.

— То ти ще не знаєш, що Люцій арештований?

Виявилось, що його оскаржено в державній зраді. Люцій мав (це вже Цезар ствердив) за гроші зрадити британському королеві Кассівелявнусові плани пограничних укріплень.

— Ти сам раніше згадував, що я веду війну на краю відомого кола землі. До цього примушують мене такі ганебні вчинки, як

ось учинок твого сина. Головні пляни наших фортець над Темзою віддані у ворожі руки, ось вони!

Цезар дістав мапи й кинув їх під ноги побілілому батькові, вже не як холодно-розважливий, а розгніваний, сердитий бог.

— На все є докладні докази. Люцій признався. Приголомшений кількістю даних, він навіть не пробував перечити. Це й так було б без значення, бо ж усі оскарження були кількாகратно підтверджені. Напевно жде його топір ката.

Ляберій тримався обіруч колони, бо ним кидало, мов у пропасниці. Цезар бризнув йому в обличчя водою з чаші, яка стояла на столі.

— Але ще не є так зле, як думаєш, — сказав він згодом, досить байдужим голосом, подаючи лицареві рушник. — Я зумію оборонити моїх приятелів, як умію бути страшним для ворогів. Хоч твій син учинив злочин, можеш його рятувати. Ти знаєш, як. Його привезли з брітанського табору в Рим і він жде у в'язниці, як ти розсудиш його долю. А тому, що він учинив таке, що смутить квіритів, чому ж його батько не може зробити таке, що — для вирівняння — розвеселило б квіритські серця? Це було б тільки справедливістю, ти справедливий мужу. Розумієш? Але йде про те, щоб виступ у цирку не видався вимушеним. Ти маєш талант віршування, як і талант деклямації. Хочемо втішатися ними без ніякої потаємної думки. Твій танець і твій мім, що — як я повторюю — є напrawdę незвичайним акторським виступом сенатора перед народом, повинні бути малою приємністю, яку ти виявиш мені. Чимось граціозним, легким. якимось жартом, з якого сміються і про який забувають у наступній хвилині — так, як я вже забув про твою глупу історіюку з лелеками. Отже, ти зробиш так, мій прихильний Деціме? Якщо ти це вчиниш, твій син буде помилуваний і ти зможеш обняти його ще того самого вечора після артистичних змагань. Зробиш це?

Тим часом Ляберій помаленьку осувався вздовж колони, врешті впав на долівку.

— Так, — прошепотів він кудись у мозаїку кам'яної долівки, — я зроблю це, я зроблю...

Цезар нахилився над ним:

— Чим краще ти зробиш, тим ліпше піде твоєму Люцієві. Добре складається, що можна ступнево розрізняти відмінність твого виконання і тінювання моєї ласки. Отже ти докладеш відповідних зусиль. Це мусить бути твір без ніяких натяків. чуєш? Твій мім має бути свіжий і оригінальний, справжня розвага для народу. Якщо ти виведеш його, як віртуоз, може, твій син узагалі не буде караний. Його не будуть тортурувати.

З цим Цезар відійшов у іншу кімнату, де на нього вже ждали міські урядовці, прохачі й кандидати на високі уряди, щоб прийняти рішення всемогутнього.

4

Другий мім. »Невільник, який уже багато чого натворив«.

Письменники давнини, що залишили нам сцену, яку опишемо, нічого не згадують про те, яким способом лицар Ляберій перед його виступом в амфітеатрі був позбавлений свого сану. Чи Цезар вислав свого післанця, який дав йому потрібні вказівки? Чи Ляберій сам додумався, що в тому дні ганьби, який довів його до ролі комедіянта, він не сміє носити золотого перстень й обшитої багром тоги, почесних знаків сенаторського стану?

Мабуть, що простодушний добряга, розгублений заломанням свого досі впорядкованого світу та серед журби й страху за єдиним улюбленим сином, навіть не звертав уваги на ці зовнішні знаки. Тому найправдоподібніше, що післанці Цезаря звернули йому увагу на потребу формального відкладення сенаторської гідності. Бо Цезар дбав навіть про дрібнички. Цим разом він хотів своєю пімстою зігнути не лише одного чоловіка, але й принизити увесь лицарський стан, який часто демонстрував йому свій спротив. Цезар не хотів йти задалеко, не мав на думці роздражнювати сенаторів більше, ніж це було потрібно, щоб їх тільки при відповідній нагоді провчити. Його сила була, між іншим, також у тому, що він умів виявити свою безоглядність, але потрапив також пошанувати до певної міри людську гідність, щоб пізніше тими людьми покоришуватися.

Як би там не було, досить, що того рокового дня, який мав відкрити цілу зливу публічних насмішок над досі чесно проведеним життям, Ляберій появився в означеній годині циркових святкувань без почесних відзнак. Внутрішньо принижений, майже бездушний, але з розсудливою міною на обличчі, підпорядковувався він прийнятій веселості блазня — адже ж у цій грі були ставкою життя і доля його Люція!

Вийшовши з циркового підземелля тими сходами, якими ступали тільки глядіатори й дикі звірі, він увійшов на залите сонцем коло арени під голосний звук срібних сурм та наблизився до затіненої велетенськими червонобілими вітрилами льожі, в якій сидів Цезар з вибраними приятелями. Це було майже те саме товариство, яке недавно було зібране під час гостини в домі диктатора. Але як чужо, просто ворожо гляділи вони згори на здеклясованого, тоді як Цезар, розмовляючи з Опієм, не звертав, здавалося, уваги на сцену.

Ляберій поклонився йому єдиному, опісля масам глядачів. Тоді почав він тонким голосом якусь поему з вибаченням. Він вибачався перед народом, не перед Цезарем, до якого він багато разів довірливо, немов у добрій взаємозгоді, підморгував (дрижачи на думку, чи цей його добрий настрій є достатньо природний). У відношенні до народу він постановив бути дещо зворушливим, аджеж він знав, що цих жорстоких дітей Міста

дуже радує щось плаксиве, дає їм якусь святкову насолоду, і що немає в них нічого веселішого понад те, коли актор виступає серед пониження і плаксивости — мистецький трюк, уживаний всіма скоморохами.

Спочатку Ляберій говорив розгублено й цілком тихо. »Голосніше, голосніше!« — відізвалися на високих галеріях шорсткі голоси. Він намагався говорити сильніше і його голос серед цієї натуги прозвучав цілком розбито й по-старечому. На лицарів і сенаторів, своїх колишніх товаришів, Ляберій не глядів, відчуваючи якусь неясну провину перед ними. Вони ж зайняли в цирку 14 повних рядів, як це їм признавало право.

Одне тримало старого лицаря. Він говорив собі не раз під час свого виготошуваного вірша, що вдома жде його отруя. Він був свідомий того, що повинен сам собі заплатити, як тільки врятує сина.

Ляберій зачав розповідати про те, як його життя кінчається.

— Але куди ж воно мене завело майже в останній хвилині? В моїй молодості я не знав ніякої жадоби почестей, ні баришів, ні страху, а робив тільки те, що мені заманулося і що відповідало моєму станові. Дивіться, як легко великий муж (уклін перед Цезарем) вивів мене на старості моїх років з моєї самопевности, і то лише ласкавою просьбою, здобуваючи моє серце лагідним переконуванням. Аджеж йому, якому навіть боги ні в чому не заперечують, як міг би заперечити я, звичайний смертник? Отож сталося так, що я після шістдесят бездоганно проведених років життя покинув сьогодні моє вогнище як римський лицар, щоб повернутися до нього як актор мім. Для цього єдиного дня я жив надто довго.

Деся у горішніх рядах цирку хтось почав голосно вигукувати з радості. Публіка відчувала: на сцені йшла якась нова, пікантно-ганебна, смілива гра. Почулися оплески, деякі ряди лавок заворушилися. Навіть Цезар, здавалося, спостеріг щось цікаве й з холодною ласкавістю глянув на арену.

Окрилений своїм успіхом, хоч рівночасно засоромлений ним, Ляберій заплакав ще дужче, ще природніше. Він плакав справжніми сльозами, усвідомивши собі неймовірну правду, що діється в його гарному, улюбленому республіканському Римі, а заразом перейнятий страхом, чи його сльози видаються товпі достатньо веселими, а всемогутньому — достатньо послухними, а не правдивими. В своєму збентеженні він скоротив пролог.

— Коли б Доля, що хотіла мене надламати, вибрала була дні моєї молодости. Тоді я був свіжий, мав ще силу послужити народові й такому мужеві, як Цезар.

Ляберій вжив, на свій лад, деяких надзвичайних слів. Розлягся сміх, але це був лихий сміх. Лицар швидко завернув на тверду стежку.

— А що я сьогодні дам з себе? Красу, розум, духову силу, гарний голос?

— Ні, ні, напевно ні!

Сміх і оплески покрили слова. Тоді Ляберій охопив усе разом, немов на закінчення, у чотировірш:

Ох! Як плющ своїми обіймами забирає в дерев життя,
так високтала в мене старість всі сили,
обіймаючи мене;
схожий на гріб, я з себе не залишу нічого, крім ім'я.

Оклик з середніх рядів перервав тишу:

— Але ж це справжнє безглуздя!

А хтось інший докинув значучим тоном:

— Так, це вже йде задалеко!

Товпа заржала з вдовolenня. Здавалося, що Цезар дав знак нетерпеливості. Чи заблисла сокира ката? Ляберій спохватився і з гримасою, яка мала бути принадно-комічною, заявив, що виголосить свій мім, може декому відомий, який називається: »Невільник, який багато чого натворив«.

Очевидно, він вибрав річ цілком дешевеньку, з щоденного життя, яка ні в якому разі не могла вказувати на політичні потягнення Цезаря. Невільник утік від свого пана, його зловили й присудили вибити батогами. Він якомога намагається викрутитися від цієї немилої йому процедури, тому розказує, що його заманула гарна погода прогулятися перед міськими воротами. Також сусідська корова отелилася і він, мучений цікавістю, вийшов, щоб лише переконатися, чи теля буре чи чорне на масть. Глузливий жарт подобався загальною.

— Чи буре чи чорне собою, го-го-го! — реготали в рядах. Тепер Ляберій наслідував ката, який, незворушений викрутами невольника, потягнув його на кару.

— Горе нам, квірити, — закричав невольник, — ми втратили свободу!

В цирку несподівано вибухли бурхливі, невгамовні оплески. Це не було в розрахунку Ляберія. Він же ж не хотів ніякої двозначності, але зібраний народ був більше ясновидючий і злобніший, ніж слабодухий і перейнятий тільки спокоєм своїм і свого сина актор. Крім того, цей нарід і так мав претенсії до Цезаря. Можновладець обіцяв було скреслити всі довги, як тільки дійде до влади. Сьогодні та влада була в його руках, але він списав у вірителів тільки злиденну четвертину. А багатії й собі були незадоволені; забрана в них четвертина ще й досі боліла їм. Отже тепер усі однозгідно, в усіх рядах, були одушевлені тим, що лицареві вдалося знайти спосіб порахунку. Яке це було небезпечне для Ляберія! Він швидко покинув свої »нарікання« перед народом квіритів, які в устах невольника мали бути комічними, а які, замість того, дали небажаний привід до насмішки над загальним становищем у державі.

Кількома незутарними словами Ляберій перестрибнув на інший бік своєї теми. Та не встиг він розпочати новий вірш, як знову попав у скрутне становище, виголошуючи нові рядки: «Він мусить тремтіти перед багатьома», — так говорив бідний невольник про свого уявного господаря, — «він же ж узяв на свої плечі всі страхи, його ж усі бояться».

В цю хвилину очі всіх звернулися в бік Цезаревої льожі. Запанувала моторошна тиша. Ніхто не наважився плескати. Немов загнаний звір, вириваючись з пастки, так забився в тривозі старий лицар. Він помітив, що накоїв. Замість наказаної невмущеної розваги... Тепер його намагання дали привід до протесту, демонстрації. Ляберія облив холодний піт. Публіка почала ремствувати, кулаки підносити проти прикрашеної льожі. В своєму нещасті Ляберій почав співати, незграбно підстрибуючи в якомусь фрїгійському танці.

Один Цезар, здавалося, не добачав заворушення величезної товпи. Він ставив чоло ще важчим ситуаціям, приборкуючи збунтовані легіони. Видно було, як він розповідає своєму оточенню якийсь легкий дотеп, явно вдоволений сміхом своїх приятелів.

Втім з'явився для Ляберія порятунок у постаті штукаря Публія Сіруса, улюбленця публіки. Він вбіг, баянсуючи на руках запаленими смолоскипами, а довкола його голого гарного тіла маяли різнобарвні прапорці. Добігши на середину цирку, він закрутив Ляберія довкола себе, примушуючи його піти в якийсь танечний дует серед головокружного темпа, поки старий не впав. Він зранився об підставу обеліска й кривавив, але зараз знову зірвався на рівні ноги, як навіжений, готовий до послуг, поєднуючи свій бляшаний голос з звучним тенором сирійця.

Цілість могла здаватися більш чи менш наперед укладеною сценою, в якій молодість тріумфувала над недолугою старістю. Так сприйняла її частина глядачів, але інші проявляли неспокій. В цирку панувала якась загадкова пригніченість. Всі майже відчували, що вони є мимовільними свідками екзекуції. На кому вона має бути виконана, — на Ляберієві, на лицарях, на всіх багатіях, чи на всьому римському народові та його свободі — було неясним. Виразним був тільки безмилосердний задум знищити людську гідність. Що, властиво, тут розгравалося? Напружена цікавість і страх чаїлися між людськими масами, нервові відчуття завданого насильства, питання, яке не зважувалося прорватись назверх.

Ляберій стояв здаля, близько краю арени. Він тепер танцював і співав у якомусь повному самозабутті, майже механічно. Якась менадська охота огорнула його, охота роздирати себе, терпіти. Чи ж він не терпів заради свого улюбленого сина? Отже в терпінні був якийсь сенс! Задля такого завдання тягар терпіння не був досить сильним. Він радо взяв би на себе

десятькрат сильніше терпіння, щоб тільки врятувати Люція. Ляберій бачив перед собою не товпу народу, але дитину, молодого вояка. Його огорнула екстаза, болюча радість самопопущення. І шал любови. Він просто тужив за ганьбою, яка рвала на шматки його ніжну душу. Ляберія огорнула хвиля гарячої злиденності.

Ляберій міг скінчити вже давно. Але він співав далі, виспівував увесь свій репертуар. З мрячної хвилі виринули, немов погрожуючи, голови тих, з кого він колись насміхався. Тепер вони отримували на ньому пімсту. Ти скривдив нас, кричали вони д'ньому, тільки на те, щоб здобути собі славу своїм лихословним язиком. Ти мучив нас, деколи справедливо, деколи без підстав, про це ти не дбав, тільки щоб сміялися з твоїх вигадок. Ти хотів заблиснути перед усіма, бути подивом. Для свого злорадства ти кидав нас на жар, за це й покутуй тепер, мучителю!

Дивіться, як я терплю заради мого сина, відповідала його душа, я впав дуже низько й не належу більше до порядних людей, мене виштовхнуто з упорядкованого світу. Чи це не вдовольє вас, мрячні душі, не хочете простити мене?

Врешті сирійцеві вдалося цілком усунути з поля змагань старого, який строїв гримаси, немов божевільний, а накінець залишився лежати півпритомний біля обеліска. З дзвінким співом і серед елястичних піруетів кружляв він по сцені, привертаючи до себе увагу всіх і незабаром увесь цирк гримів від оплесків вдоволення.

Накінець окличники візвали обидвох змагунів перед льожи Цезаря. Сирієць дістав нагороду. А Ляберієві Цезар кивнув ласкаво головою.

— Ось тут повертаю тобі назад лицарський перстень і дарую п'ятсот тисяч сестерціїв, з якими можеш наново вступити в товариство твоїх давніших приятелів. Так нагороджує Цезар тих, які виконують його волю. Але він уміє й карати. Тепер займи місце між людьми твого стану.

Ляберій зійшов з сцени в свій подертій, забрудненій одежі й подався між глядачів. Але римські лицарі не були такі недотепні, щоб не помітити наруги, яку їм завдав імператор. Досі приналежність до лицарського стану окреслювали заможність і старі права; тепер Цезар почав поповнювати лицарські й сенаторські ряди самовільно, баз законних причин, — але те, що він посмів відштовхнути одного з них і опісля знову спрямувати як комедіянта в їхні 14 священних рядів, це видалося їм чимсь більшим ніж глум.

Отже вони зімкнули свої ряди, й добряга Ляберій, якому голова ходила ходором від усього пережитого й який досі даремно намагався дістати від якогось випадково зустрітого урядовця державної контролі вістку, чи вже звільнено його сина, — не міг знайти собі місця. Його неприязно відштовхували

від кожного ряду, в якому він хотів сісти, його колишні товариші.

— Нам самим тіснувато, — казали вони, натякаючи на нове призначення, — нас забагато.

Так дійшов Ляберій аж до лавки Ціцерона, який, як земляк з півдня, завжди дуже прихильно ставився до нього. Але тепер тільки забурмотів неприхильно:

— Затісно!

На те Ляберій — стільки сили він ще мав — і дехто притакнув йому:

— Певно, бо ж ти завжди звик сидіти на двох стільцях.

5

Врешті заграли фанфари, звіщаючи кінець ігр. Ляберій витримав мужньо до останку. Щоб не наражувати сина, треба було старанно обминати навіть тінь непорозуміння з Цезарем і докладно виконувати його накази. Знайшовши врешті місце в одному з останніх лицарських рядів, Ляберій сидів аж до кінця свята. Його криваві, покриті порохом, рани пекли вогнем, кістку в нозі він поранив собі під час упадку, кружляючи в танці з сирійцем. Байдуже — він і так вирішив попрощатися з світом. Ніхто ж не міг би вимагати від старого республіканця, щоб він жив далі з такою ганьбою. Навіть і син зрозуміє це. Змити ганьбу — не зможе й Цезарева простягнена рука.

Вдома ждав його син Люцій, який не знав про ніщо. Ще перед місяцем його вислано з Британії. Зрештою, його гарнізон не стояв на римському оборонному валі, а в одному порті на південному побережжі. Немає й мови про якусь зраду таємниці! Коли ж він прибув до Риму, його все таки затримали декілька днів у касарні — помилково, як це іноді буває. Йому було лише прикро, що він не міг зразу бачитися з батьком. Також заборонено йому писати листи.

Люцій слухав з обуренням про ті звинувачення, які висловив поза його плечима найвищий полководець, а про які з огидою оповідав йому батько. Отже це був лише поганий, знеславлюючий жарт, на який дозволив собі Цезар, правда, жарт не без політичної мети, яка мала знівечити памфлетиста, вільнодумця публічним глузуванням.

Але ж пляни оборонного валу, які показував йому володар, сердито кидаючи їх на землю! Люцій, який служив в оточенні Цезаря, знав ці вибухи його сердитості; деколи вони були щирі, деколи тільки розрахунком, щоб наслати на людей страх. Цезар залюбки кидав на землю різні папери, тоді ніхто не наважувався розглянути їх. Насправді Люцій ніколи й у вічі не бачив подібних плянів валу над Темзою, а не то, щоб зрадити їх. Все це вигадки й істинна брехня!

Очевидно, що Цезар ніколи не признається до того, він ніколи не помиляється, ніколи не сходить з правильного шляху, навіть у доібничках. Ще більша ганьба! Отже Ляберій ніколи не зможе довести, що він зі своїм співом у цирку був жертвою вимушення, що понизився так тільки заради сина, якому грозила смерть. Хто ж бо оскаржував сина? Фантазії слабодумного старця! Про нього насправду можуть думати, що це він усе запланував: на таємне прохання Цезаря, погодився виступити з дитячими співами й танцями на арені, щоб вдоволити старого приятеля і дати народові — будь це і не дуже відповідну! — годинку розваги.

Цього було забагато. Це був для Ляберія справжній удар, який змінив його. Вигідний, хиткий характером, лицар не був, правда, героєм від народження, але так ненавидів фальш і зло, що часто в запалі святого обурення, не лише в своїх сатирах, але й в щоденному житті наближався до відважного героїства.

— Не хочу вмирати, — думав він. — Я ще маю на цьому світі одне завдання. Я хотів усунути зі світу лицаря Ляберія, і чи це не було б грою в користь тирана? Ні, я усуну зі світу лише лицаря, а Ляберій ще пожде. Чи ж я маю помагати, і то добровільно, Цезареві?

Він обняв сина, купленого кров'ю і сльозами. Вони вже сказали собі скупими словами про все, а тепер втішалися собою в мовчанці. Тим часом тямущий в лікуванні невіленьник мив панові ноги й намазував їх мастю. Ляберій милувався сином. »Візьму його з собою на Сіцилію. Буду відпочивати разом з ним при моїй сільській праці«.

Але нараз він пригадав собі темнобрового Кассія, його слова того вечора, коли вони вдвох ішли до Цезаревого дому, де Ляберій мав виголосити свій мім. І Ляберій вирішив негайно піти до нього.

— Чи не казав ти, Кассіє, що стилети краще колять, ніж сатира? І ти був самотній з такими думками. Але якщо б знайшовся другий, то ти швидко став би великою кількістю. Говорив ти так?

— Так я казав. І далі тверджу.

— Отже, другий знайшовся.

Ляберій спокійно подав руку Кассієві. Вони не говорили більше. Обидва вчували, що проміжок часу від цього рішучого потиску рук аж до страти тирана не буде надто довгий.

З німецької мови переклав од

Сильветки інших народів

Д-р С. ГРАЦІАН

Вірмени і Вірменія

(Короткий нарис історії й культури*)

В сім'ї народів світу вірменський народ — якщо не найнещасливіший, то напевно один з найбільш нещасливих. Причиною його недолі є те, що він не хотів бути таким, як ті відсталі народи, що його оточують. Прагнучи до світла і поступу, вірменський народ з перших днів своєї історії провадив боротьбу за волю людини й батьківщини, за свою віру, за християнство. В цій нерівній боротьбі з ворожими племенами й народами малий вірменський народ ніколи не відступав від тих обов'язків, що їх він добровільно взяв на себе, щоб бути світлим променем цивілізації в Азії. Це доказують слова Рене Крусіе, що «Європа не кінчається на Босфорській протоці, а на тому боці Арарату...»

Підсоветська Вірменія — це тільки частина тієї території, що на ній уже 3.000 років живуть вірмени. Це гориста країна, північною межею якої є річка Кума, східною — Каспійське море, західною — Мала Азія, а південною — гори Тавр та північна Месопотамія. З гір Вірменії витікають чотири великі ріки: Кура й Аракс вливаються у східному напрямі та разом вливаються у Каспійське море, Євфрат і Тігр спрямовуються на південь і, пропливши крізь Месопотамію, вливаються в Перську затоку. На півночі Вірменії підносяться знамениті вершини Арарату, що досягають 5.156 метрів. Три найбільші озера Вірменії — Урмія, Ван і Севан — це найбільші дива тієї країни, багаті красою природи. Останнє з тих озер географи називають «найбільшим з найвищих і найвищим з найбільших». Взагалі Вірменія зі своїми гірськими околицями, вкритими лісом, з скелистими проваллями і плодючими долинами — дуже мальовнича країна. Через відмінності в підсонні, рослинність країни дуже різновидна. Гори країни дуже багаті мінералами.

Передхристиянська Вірменія

Вірмени — це відгалуження індоевропейців. У VII в. перед Хр. вони, під натиском кімерійців, примушені були залишити Карпати й — через Балкани — перейти до Тракії. По короткому перебуванні там, вірмени — через Малу Азію — перейшли до країни, яка від них отримала назву Вірменії. Перед приходом вірмен, цю країну заселявали різні яфетичні племена, як наїрі, урарту, біянка, манне та інші, що завжди спільно захищалися від завойовників-асирійців. Вірмени підкорили частину тих племен, розділили й відтиснули рештки їх на північ, в гори Кавказу.

Не встигли вірмени загосподаритися в новій своїй батьківщині та розвинути тут хліборобство, як перси, що зміцніли по загибелі асирійців, стали новими ворогами країни. Персам пощастило завоювати північну частину Вірменії. Але вірмени в цілому не підкорилися і продовжували боротьбу за свою незалежність.

Про повстання вірмен проти загарбників сповіщають з східним краєзнавством і піхого літописи перських царів. Цар царів Дарій (521-486

*) З матеріалів Науково-Дослідчого Інституту Морської України.

пер. Хр.) пише: «Ормисид, мій слуга. Я відрядив його до Вірменії, наказавши йому: Йди і знищ військо, яке не хоче мені підкоритися! Ормисид пішов завойовувати Вірменію. Повстанці вийшли назустріч Ормисидові, щоб подолати його...» Персам ніколи не пощастило остаточно приборкати Вірменію, й вірменсько-перські війни тягнулися аж до знищення Перської держави Олександром Великим. Після того Вірменія була приєднана до держави Селевкідів, влада яких в країні була тільки номінальною, і в 190 р. перед Хр. полководець Артакс оголосив її неіснуючою. Сам він започаткував династію Артаксидів (до того Артакса втік був Ганнібаль I, за порадою останнього, було побудоване місто Арташат, що існує й нині).

Вершка своєї міцї й слави Вірменія досягла за часів свого знаменитого царя Тіграна II (90-55 рр.) з династії Артаксидів. Цього царя вірмени найменували Великим. Він об'єднав під своєю зверхністю більшість держав, що колись були залежними від персів, тому його називають «царем царів». Таке піднесення могутності Вірменії дуже непокоїло римських володарів. Два римські полководці, Лукул і Помпей, воювали проти вірмен. Після смерти Тіграна, кордони країни знову вернулися на давнє місце, бо країну підточували в середині постійні чвари та незгоди. Під впливом персів — зі сходу і римлян — з заходу, вірменським царям доводилося змінити свою політику, через що територіальні придбання Тіграна були втрачені ще перед прийняттям християнства. З прийняттям християнської віри в долі Вірменії настає особлива зміна.

Від початків християнства до нападу арабів

Жаден нарід у світі не боровся за волю свого віровизнання так, як вірмени. Християнство для вірменського народу позначило перелом у його історії. Вже 301 р. християнство було проголошене державною релігією країни. Це був час, коли в інших країнах суворо переслідувано християн. Отож Вірменія є першою християнською країною. Прийняття християнства 1646 років тому було великим культурним чином, але з політичного погляду це був крок небезпечний. Через те вірменський народ відокремив себе від оточуючих поганських племен і раз назавжди пірвав з перськими володарями. Майже всі насильства, яких зазнавала країна потім, мали за свою причину релігійну нетерпимість. З другого боку, християнство стало національним символом вірмен. Воно спричинилося до об'єднання їх та піднесло з маси поганських великих і малих племен на вищий ступінь культури.

Християнство проголосив державною релігією Григорій Святий, названий Просвітителем, за панування Тіридата (295-336). Ще перед прийняттям християнства, Вірменія була ареною боротьби персів з римлянами. Приймаючи християнство, вірмени стали прихильниками Риму, й тому були примушені боротися проти кровно спорідненої з ними Персії. У зв'язку з тим виникла довга боротьба (451-493) проти поганських персів, що в жаден спосіб не могли примусити вірмен зректися своєї віри. На жаль, Візантія часто провадила ворожу до вірмен політику. В час боротьби проти Персії вона не тільки не сприяла вірменам, не тільки не зберігала неутральности, але й, навпаки, користувалася кожною можли-

вістю, щоб захопити новий клепоть землі. Візантійські імператори продовжували таку політику аж до часу, коли Вірменія втратила незалежність (1375 р.).

Вірменія під владою арабів, династія Багратидів

В той час як Вірменія, Персія й Візантія виснажувалися безкінчними війнами, народи Арабії, покеровані ісламом, заатакувавши з півдня, в 639 р. завоювали Персію, а в 640 р. вдерлися у Вірменію. Але арабським володарям не довелося спокійно правити Вірменією. Вірмени раз-у-раз підносилися проти чужого ярма і б. середини IX ст. стали витискати арабів з своєї країни.

Ініціаторами цього визвольного руху були князі з давньої династії Багратидів, яка потім (859-1079 рр.) заснувала у Вірменії окреме царство. Столицею Вагратидів було славне місто Ані зі своїми «тисяча й однією» церквами. Та Візантія покоришувалася першою можливістю, щоб скинути династію Вагратидів. По смерті Гагіка II, що його було підступно вбито у Візантії, рід Багратидів обірвався, а разом з тим скінчилася й доба незалежності Вірменії, яка стала ареною наїздів різних варварських племен, як сельджуки, монголи, узбеки (Тімур Ленк) та османи.

Вірменсько-Кілікійська держава та її загибель

Втративши незалежність в кінці XI ст., вірмени заснували незалежну державу в Кілікії. В 1080 р. один князь, на ім'я Рубень, зорганізував і очолив цю державу, а його спадкоємці поширили її, вичищаючи міста й фортеці від греків. Таким способом утворилася квітуча держава, володарі якої називалися — від свого родоначальника — Рубініями. В той час почалися хрестоносні походи. Кілікійсько-вірменські царі подавали моральну, матеріальну і військову допомогу хрестоносцям. По закінченні цих походів, Кілікійської держави не підтримала ні Візантія, ні інші християнські країни, тому вона й загинула в 1375 р. в оточенні мхамеданських народів.

Боротьба за незалежність

Після занепаду Кілікійської держави, її територією поділилися Туреччина і Персія, а на початках минулого століття частина її потрапила ще й під владу Москви. Але вірменський волелюбний дух почав шукати нових шляхів до відзискання незалежності. Вірмени покладали свої надії на культурні народи Європи й почали клопотання про допомогу. Найповажнішим було послання Ісраїль Орі (1698-1711), що мав уповноваження вірменських князів запропонувати корону Вірменії баварському князеві Йоганну Вільгельмові, з умовою, що йому пощастило б відновити незалежність країни. У тому ж сенсі вірмени шукали допомоги і в Росії, але всі обіцянки Москви лишилися без виконання. Втративши надії на допомогу, вірмени почали організувати повстання. В 1722 р. князь Давид-бек вчинив визвольний похід проти Персії й Туреччини та зберіг свою владу на незалежній території Сюніку аж до своєї смерті в 1728 р. Розпочата ним справа продовжувалася й по його смерті, але безуспішно. Катерина II, яка встрявала у вірменські справи в інтересі вла-

сної імперії, мала більші успіхи. Протягом XIX ст. частину Вірменії посідала вже Росія, іншу частину — Персія, але найбільша частина залишалася все ще при Туреччині.

Міжнародного значення набуло вірменське питання вперше на Берлінському конгресі в 1875 р. В постановах цього конгресу, § 61, покладено на турецьких султанів обов'язок провести деякі реформи у Вірменії. Але ці реформи ніколи не були здійснені. Тому у Вірменії виникло повстання з гаслом — «Все для волі». В 1890 р. заснувалася вірменська партія, звана «Дашнакуутюн». Вона й керувала визвольною боротьбою останніх десятиліть. Ця боротьба мала на меті захистити вірмен від турецьких масакр. Але вибухла перша світова війна, й Туреччина, серед загального заколоту, в 1915 р. «розв'язала» вірменське питання, винищуючи населення турецької частини Вірменії. В 1918 р. Туреччина напала й на російську частину країни. Але турецький напад відбили малочисленні нові вірменські загони, що примусили Туреччину визнати вірменську незалежність.

Отак, по 650 роках боротьби, Вірменія домоглася самостійности хоч на меншій частині своєї території. В 1920 р. президент США Вілсон отримав доручення визначити західній кордон Вірменії. 10 серпня 1920 р. представник Вірменії підписав Севрський договір, який визначав обмежені кордони відновленої держави. Але умови Севрського договору не були виконані, й у вересні того ж року турецькі війська знову були в країні. В ході дальших політичних подій Вірменію було влучено до складу ССРСР.

Нарис історії культури Вірменії

Перед прийняттям християнства, вірмени мали багатий фолкльор — героїчні міти, любовні та войовницькі пісні, старовинні поганські перекази, — але той фолкльор винищили проповідники християнства. Християнство дало спонуку до творення нового роду поезії, історичної літератури та національної архітектури, що було великим вкладом у здобутки європейської культури.

В 412 р. Месрон створив вірменську азбуку, й тоді перекладено на вірменську мову Біблію та інші священні книги. Крім того, з'явилися оригінальні вірменські письменники, як Сак Партев, Оваан Мандакуні, Комітас Католикос, які писали чудовою класичною вірменською мовою. Тоді ж у V-му, Золотому віці, розвинулося й вірменське літописання. Агатаганехос написав історію прийняття християнства у Вірменії (317-390 роки), Фавстос Бюзаклаці написав політичну історію країни, Мовзес Корнеаці, якого вважають за засновника вірменської історіографії, написав історію вірменського народу. Цю останню працю перекладено на багато мов світу, й її вважають за скарбницю всієї історії Сходу. Егіне написав історію релігійних війн Вартана. За браком місця, не можна перелічити всіх письменників. Тож, пропустивши VI-IX століття, побіжно заторкнемо лиш декілька пізніших імен.

Згадаємо знаменитого письменника X-го ст. Грігоре Нарекаці, який, за словами проф. Гельцера, «повний змісту, одушевлений правдою, релігією та мораллю». В Кілікійській державі XII ст. постали дуже численні історичні, релігійні й літературні твори. Тут треба згадати Нерсеса Шноргалі (1102-72), знаменитого богослова і поета. Багате також і

XIII ст. Згадати хоч би Вартана Великого і його «Історію світу». Література розвивалася і в наступних віках.

В новіші часи, в середині XVIII ст., вірменська література, літописання, журналістика, музика тощо дійшли до справжнього розквіту в самій Вірменії, як і на еміграції в Західній Європі, під опікою вірменської конгрегації мегітаристів у Венеції та Відні. Появляються письменники Абовіян, Церенц, Раффі, Прошіян, Шірванзаде, Агароніян, Нардос, Аріпаріян і ін., гуморист Пароніян, поети Пекіндатіян, Дуріян, Мецеренц Сіамант, О. Туманіян, Теріян і ін.

В наші дні в Англії живе і творить Михайло Арден, в Америці — Вільям Сароїян та ін. Вірменія подарувала світові єдиного в своєму роді мариніста Айвазовського й художника Макокіяна. Багатство і різноманітність вірменських музичних мотивів спонукали французького письменника Р. Ролляна назвати Вірменію «малою Італією».

Знаменита також і вірменська архітектура, що постала по прийнятті християнства: церкви, монастирі, замки, дуже оригінальні своїм стилем. Вірменську архітектуру вивчало багато дослідників. Недавно російський академік Марр і австрійський учений Стржіховський довели не тільки повну самостійність вірменського архітектурного стилю, але й також його вплив на старі й нові напрями архітектурні в Європі. Це — посильна лепта невеликого, але здібного вірменського народу для культурного розвитку світу.

З паризьких записок

3.000 КАРТИН І ОДНА УКРАЇНСЬКА

У просторому «Гран Пале» на Елізейських полях — себто в найелегантнішому місці Парижу, — розмістилася гігантська вистава творчости «французьких малярів обабіч моря», поширена мистцями різних інших країн, зокрема ж Англії й Америки.

Велика зала партеру ще не така небезпечна для глядачів; вона одноцїла й тільки відгороджена кількома продїлами на менші «зали», позначені порядковими цифрами. Заворот голови дістається щойно вийшовши широкими сходами на перший поверх. Там, хоч у який бік повернути, все одно треба попасти у справжній лабіринт «заль», «переходів», «відділів» і коридорів, — усіх завішаних картинами, які гурмляться довкола великопростірних стін, що йдуть колом величезної ротонди.

Зустрінутися там зі знайомими без докладного окреслення місця зустрічі, — річ неможлива, й це може трапитися людині, яка вперше побувала в Гран Пале. Саме я й була цією особою минулої суботи, коли, домовившись з Я. Гніздовським та його дружиною о 5 год. в «Гран Пале», — стала на вершку сходів і безнадійно розглядалася по цих залах, сходах і галеріях.

Втративши надїю зустрінути мистця, вирішила пошукати його твір, — одну українську картину в цій вавилонській вежі. Йду й розглядаю безліч красвидів, портретів, актів, етюдів, мертвих природ, композицій... під Матіса, під Сезана, Ван Гога, Пікассо, а то й оригінальних. Вартісні, доброї якости полотна чергуються тут зі слабшими, а то й зовсім низь-

кої якості творами, що іноді приходиться дивуватися, як це журі прийняло їх на виставу. Є тут величезні полотнища з «символічним» зображенням війни: цвинтарище з тінню-постаттю вояка в шоломі (таку «символіку» залюбки вживають українські малярі для «патріотичних» картин!), неменш великі, але веселіші картини-портрети королеви Єлисавети II, більш і менш вдалі портрети «гарних» жінок у розкішних вечірніх туалетах, де головна журба маляра в тому, щоб сукня вийшла якнайкраще. Але є й сміливіші картини, напр., «вистава рукавичок» або ж суцільна синь на невеличкому полотні — не знати: моря чи неба, й серед неї декілька малесеньких човників. Ця невеличка картинка настроює та заставляє пригадуватися над нашою неміччю, над нашою малеччю в усесвіті! Раптом бачу під зображенням мертвої качки, що висить комить головою, підпис п. Леба. Та це ж пані Хмелюкова! Підходжу ближче, й стверджую в каталозі, що не помиляюся. Це, безперечно, вельми вдала річ як на початкуючу малярку!

І ще мені впадає в очі портрет православного священика чи єпископа в характеристичному накритті голови, який насовує думку про якогось слов'янського чи грецького автора, і, врешті, зупиняюся в якійсь залі, де в одному її кутку згромадилися численні відвідувачі й жваво щось коментують, сперечаються чи сміються.

Підходжу й стаю навшпиньки, але все одно нічого не бачу.

— Але ж так! Так! Це незвичайна експресія! — каже якийсь панок, вказуючи кудись пальцем.

— Ха, ха, ха! Та ж це «пюблісіте!» — заходиться сміхом якась дама.

— Ні, це не дешево! — заперечує молодий чоловік. — Ви гляньте: всі постаті мають ці самі лиця! Це ж мусить щось говорити!

— І всі обличчя одного кольору!

— Та навіть усі вони рівні ростом!

— Та це ж «кошмар з метра!»

»За що вони так сперечаються?« — думаю собі й, коли тільки зробилася щилина в юрбі, просовуюся вперед. І раптом я сама заходжуся сміхом. Та це ж і є картина Гніздовського, позначена в каталозі як «Портійон отоматік»!.. Але ж бо й справді, яка вона інша від усіх картин! І як промовляє вона своїм «нереальним реалізмом» — бо годі інакше назвати цей зовсім своєрідний стиль нашого маляра! Ця, така вірно «зфотографована» юрба, що стоїть зрезигновано перед закритими автоматичними дверми від входу на перон метра, не хвилюється, не спішить, спокійно чекає, бо ж відомо — через дві-три секунди ворота «автоматично» відкривуться, й люди пойдуть кожне в свою дорогу й... втратять зразу ж оцей знаменитий вигляд «юрби перед закритими дверми». Через хвилину всі вони наберуть кольорів, будуть жінками й чоловіками, елегантними й занедбаними, веселими й сумними, гарними й поганими, але ще в цій хвилині — на картині Гніздовського — вони це безбарвна, сіра, однакова маса за рівними геометричними (графічними?) рисами огорожі. Ось чому картина притягає глядачів! Кожен з них бачить щоденно цю ж саму «метрову публіку», але ніхто й не подумав, що людина в юрбі й людина одинцем — це не одне й те ж! Це відчула малярська інтуїція Гніздовського й — передана на полотно, — потрясає людей. Одних вдаряє безнадійність зрезигнованої юрби, другим смішно з її безособового, «однакового» вигляду всіх осібняків, треті дошукуються філософської глибини, четверті — бездоганного рисунку, немає тільки байдужих, таких, що пройдуть побіч, не глянувши.

Пометикувавши ось так перед картиною, я зробила місце іншим, а сама — своїм звичаєм — сіла на м'який лавці й рішила підождати автора, хіба ж повернеться до «місця свого злочину».

Недовго довелося мені ждати. Я вспіла ще тільки знайти якісь старшій дамі прізвище Гніздовського в каталозі (числа ще тільки наліплювалися, а підпис, та ще й такий слов'янський, важко було їй відчитати), яке вона собі чомусь підкреслила, коли здалеку побачила подружжя Гніздовських. Вони так же само журилися, як мене віднайти, й прийшли до того ж самого висновку, що й я. Коли я їм розповіла, як реагують

люди на картину, не хотіли вірити, але, наче б на підтвердження моїх слів, якраз знову почала збиратися група дискусантів, серед яких я помітила молодого чоловіка, який уже тут був і привів своїх колег та їм щось дуже настирливо вмовляв.

Суботній вечір дозволяє на різні витівки. Тож я з великою присмністю прийняла запрошення панства Гніздовських повечеряти в них та поглянути на нові картини.

Типово паризьке «студіо», — незвичайно гарно обладнане й навіть, як на паризькі відносини, доволі просторе. На білих стінах, побіч деяких відомих, бачу нові полотна: «Багет», себто характеристичний французький хліб, вузький і довгий, золотистожовтий на червоному тлі, і — о диво! — велика картина, дуже подібна до тієї, яка мені була подобалася в Гран Пале; тільки, замість синяви, вона в зеленому тоні безмежного поля, на якому ген, на обрії, зазначена стежечка з невеличкими деревцями, й більш нічого. Висить вона побіч «Суматохи дахів» з вистави та нового «Папугая в клітці» в такому ж жовточервоному кліматі, як і «Багет». Може, це підо впливом кохання в нашого маестра проявляються такі живі кольори? — мигнуло в голові у мене, звиклої до його суворих тонів. Але я не наважуюся цієї завваги висловити вголос. А втім, цей вечір присвячений музиці, бо пані Стефа дуже музикальна й любить та розуміється на музиці. Тому вона й обдарувала мене найкращими зразками клясичної музики, але й не забула продемонструвати советських платівок різних народів на їхніх мовах (надзвичайно чудова узбецька пісня) з одним тільки винятком: українську пісню нагнали мовою... московською!

З переповненою враженнями головою верталася я цим разом з Парижу! Побувати одного дня на малярській виставі, добірному концерті, знаменитій вечері, а все це в такому пребагатому надзвичайностями Парижі — це для моєї провінційної вдачі, як добрий ковток старого, оп'янилого вина. Та й спала ж я після нього, наче п'яна!

Софія Наумович

3 нових видань

Остап Тарнавський: «МОСТИ», поезії, Об'єднання українських письменників «Слово», Нью-Йорк, 1956, ст. 78, мистецьке оформлення Якова Гніздовського.

Є щось зворушуюче в тому, що О. Тарнавський так послідовно не кидає поезії, хоч за свої попередні збірки не мав ні великих похвал, ні нагород. Журналістика, якої також не кидає Тарнавський, мабуть, зумовила те, що його поезії дуже інтелектуальні, мало «поетичні», а також — і це вже завдяки великій начитаності — навівні багатьма впливами. яких, зрештою, автор — цікава річ — свідомий і не думає приховувати, а, може, ще й навмисне підкреслює. Бо як же інакше оцінювати такі рядки:

Нам не на прою з Тобою стати,
Не нам діла Твої судить! (ст. 10, за Шевченком):

Я йду туди, де соняшні клярнети,
де зізд симфонії,
куди у вічність котяться комети
роздзвонені (ст. 13, — Тичина):

Стоять під зорями із серцем в руках (ст. 17 — Антонич);
Ідею про країну золотого гомону (ст. 21 — Тичина):

Від хвилювання золотого гомону (ст. 23 — Тичина):

Життя, що функція лиш золотого гомону (ст. 23 — Тичина)
і так далі. Та, зрештою, весь один розділ так і зветься «Країна Золотого Гомону».

Але Остап Тарнавський — не такий соняшно-клярнетний, як учасний Тичина. Його поезії, зокрема ж триптих «Сновида», песимістичні, безнадійні, апокаліптичні:

Застрашені Страшними Судами,
Заслухані у повість
про зло
і кару,

що її не збудемось... (ст. 18) ;

або ж:

Сприймаючи життя, як неповторність дару,
і за нездійснені пориви кару... (ст. 14);

І даремно ми шукали б світліших моментів у новіших поезіях О. Тарнавського.

Але ж і раніше, як «Мандрівка» з часів скитання, де «скелети скалічених стін, де сум скиглих з вікон — заплываних ніччю плякатів» (ст. 40) — ніяк не веселі.

Окреме місце у збірці займає «Молитва за поляглих», написана під впливом сучасних політичних подій, яка так дуже нагадувала б Кленове «Помолимося». Бо навіть і метрика така ж. Тільки одна маленька «ересь»: невже треба Господа молити «О Пане, справедливий будь...»? Так, наче Бог міг би бути «несправедливий»!

Наче виняток, деякою бадьорістю і «вірою в поворот» на Батьківщину — правда, поворот не свій, а синівський — блищить «Записка синам», гарна, хоч теж у стилі Тарнавського, поезія.

Данина Америці й «модерній поезії» — такі речі, як зокрема «У Пенсильванському лісі» чи «Мистецтво» (Про гангстерів, багатіїв і балерини) — поширюють тематику, але не надто зглиблюють її.

Якщо можна порівняти поета з малярем, то, мабуть, не випадково книжку Тарнавського оформлював Я. Гніздовський. Як один, так і другий — мистці самоти, змальовувачі емігрантщини, її сірости, безнадійности й безвиглядности. Але ні один, ні другий, мабуть, не свідомі того, як їхні твори потрясають унутрішнім «я» емігранта і яку ж протилежну реакцію викликають! Ось за це їм спасибі!

Софія Наумович

ПРИЄДНАЛИ НОВИХ ПЕРЕДПЛАТНИКІВ

- 23. п. П. Шевчук (Торонто, Канада) — 18
- 24. п. О. Волинець (Кройдон Парк, Австралія) — 6
- 25. п. П. Клим (Буенос-Айрес, Аргентина) — 1
- 26. Ред. «Мітли» (Буенос-Айрес, Аргентина) — 1

Хто черговий? Ставайте в ряди активних приятелів Вашого журналу!

НА ПРЕСОВИЙ ФОНД «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

М. Брановський (Лондон) — 14 ш.; Ю. Кріль (Пітерборн) — 6 ш.; по 5 ш. — В. Фалюш (Ноттінгем), О. Гей (Ст. Маргаретс), Ю. Собків (Ковентрі), М. Радишин (Донкастер); по 4 ш. 6 п. — А. Пашин (Тодморден), Г. Зюмбра (Ведфорд); по 4 ш. — Ф. Гишка (Ковентрі), В. Ванчарський (Ковентрі); І. Головка — 2 ш. 6 п.; по 2 ш. — Ф. Масорняк (Геднессфорд), М. Ревій (Канок), Т. Дуда (Фелтвел), А. Сухинський (Велшілл); М. Скрипник (Брадфорд) — 1 ш.

М. Кормага (Лонг Айленд, США) — 5 дол.; А. Доманчук (Монтреал, Канада) — 1 дол.; О. Едер (Лондон, Канада) — 1 дол.

Всім Жертводавцям — щиро дякуємо.

БІБЛІОГРАФІЯ

Проф. Г. Вашевко: ВИХОВАННЯ ВОЛІ І ХАРАКТЕРУ, частина друга, педагогічна, стор. 270 накладом осередку СУМ-у ім. Л. Українки в Бофалло, США, Бофалло-Мюнхен, 1957.

Юрій Липа: КОЗАКИ В МОСКОВІ Історичний роман з XVII ст., стор. 200, накладом видавництва «Українець», Париж, 1957.

Проф. О. І. Повстелко: ЗОЛОТО-ПЕРШИЙ КИЇВ, багатолінійне видання про столицю України, запроектоване в 12 зшитках, зшит ч. 4. «Доба Руїни і перехідна доба», Вашингтон, США.

П. Геркен-Русова: ГЕРОІЧНИЙ ТЕАТР, друге справлене видання, з передмовою Дм. Донцова, 92 ст. друку, накладом Української Видавничої Спільноти, Лондон, 1957.

ЮВІЛІЙНА КНИГА «НОВОГО ШЛЯХУ» 1930-1955 І КАЛЕНДАР-АЛЬМАНАХ НА 1956-57 рр. Вінніпег, 1956.

НАША ЦЕРКВА, церковно-релігійний місячник, орган Єпископального Апостольства, вид. «Жарітця», коїтень-травень 1957, Лондон.

СВІТЛО, католицький журнал для українського народу, вид. 80. Ванкувер, травень 1957, Торонто, Канада.

СМОЛОСКИП, журнал української молоді і студентства, під «Золоті Ворота», січень-лютий-березень 1957, Балтімор-Торонто-Париж.

ВІВЛОС, журнал бібліографії, критики, рецензій, травень-1957, Нью-Йорк.

ВІЛЬНА УКРАЇНА, журнал української вільної думки, вид. Української вільної громади в Америкі, ч. 14, Мічиган 1957.

УКРАЇНСЬКЕ ГРОМАДСЬКЕ СЛОВО, місячник Української громади ім. М. Шаповала в ЗДА, ч. 3, Новий Йорк, 1957.

ІНФОРМАТИВНИЙ ЗОШИТ про підсудові події, виданий Ресурсентури підсудовських справ ЗС ООН, чч. 2 і 3, 1957.

ВІРА І КУЛЬТУРА, місячник української богословської думки і культури, орган Українського наукового богословського товариства, ч. 6, квітень 1957, Вінніпег, Канада.

УКРАЇНСЬКЕ ПРАВОСЛАВНЕ СЛОВО, місячний орган Української Православної Церкви у США, чч. 4 і 5, квітень 1957, Саут-Байнд Брук.

УЧИТЕЛЬСЬКЕ СЛОВО, орган українських педагогів у вільному світі, чч. 1, 2, і 3, за місяці січень-березень 1957, Торонто, Канада.

UKRANIA LIBRE, edición mensual del Instituto Informativo-Editorial Ucraino, No. 12-13, abril-diciembre 1956, Buenos Aires, Argentina.

SATURN, Monthly Review of the International Commission Against Concentration Camp Practices, Vol. III, January-February 1957, Paris.

СПРАВЛІННЯ ПОМИЛОК

В попередньому зшитті нашого журналу за місяць травень трапилося декілька помилок.

У статті Л. Биковського «В. П. Тимоненко» на стор. 557 пропущено першу лінійку відсілювача під текстом. Зміст цієї лінійки такий:

«*) Для порівняння див. теорія розвитку київського екологіста Євгена — і далі, як у наступній лінійці.

В оповіданні С. Радіона «Припадкова зустріч», на стор. 595, 20-ту лінійку змугу треба читати: «Там гинули з іспитомі руки польськї козаки» — і далі, як у тексті.

На стор. 545, у статті «Не применюймо редетри», 15-ту лінійку змугу з дитатою І Франка треба читати: «туди й жажу, простувати в ході духові пляк і вмерати на пляху!»

Шановні Читачі просимо пробачення за допущені помилки.